

SZOCIOLÓGIAI DOLGOZATOK 13.

Jakab Attila

Magyar és keresztény ország

Keresztény felekezetek és antiszemitizmus a Horthy-korszakban

Wesley János Lelkészképző Főiskola

Szociológiai dolgozatok

A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont sorozata

Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor

ISSN 2063-6733

Jakab Attila

Magyar és keresztény ország

Keresztény felekezetek és antiszemitizmus a Horthy-korszakban

Válogatott tanulmányok

Szociológiai dolgozatok

A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont sorozata

Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor

13. kötet

A sorozat kötetei:

1. Nagy Péter Tibor: Az 1929-ben kiadott Magyar Zsidó Lexikon személysoros adatbázisa
2. Fekete Szabolcs: A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja, 1921-1940.
3. Biró Zsuzsanna Hanna - Nagy Péter Tibor: Bölcsészek és tanárok a 19-20. században
4. Victor Karady: Ethnic and Denominational Inequalities and Conflicts in Elites and Elite Training in Modern Central-Europe. Inégalité et conflits ethniques et religieux dans les élites et leur formation en Europe Centrale moderne
5. Karády Viktor - Nagy Péter Tibor: Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20. századi Magyarországon
6. Karády Viktor: Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok
7. Lukács Péter Iskola a társadalomban, társadalom az iskolában
8. B Kádár Zsuzsanna - Nagy Péter Tibor: Az 1929-31-es színművészeti lexikon adatbázisa
9. Nagy Péter Tibor: Vallásszociológiai szöveggyűjtemény - 1
10. Victor Karady - Péter Tibor Nagy : Social sciences and humanities in Hungary 1945-2010 - 1.
11. Bánlaky Pál Még mindig oldalnézetből Újabb esszék és tanulmányok (1995 - 2019)
12. Bánlaky Pál: Ezt láttuk falun – Főiskolások szociotáborai – élmény és valóságismeret
13. Jakab Attila: Magyar és keresztény ország. Keresztény felekezetek és antiszemitizmus a Horthy-korszakban

Jakab Attila

Magyar és keresztény ország

Keresztény felekezetek és antiszemitizmus a Horthy-korszakban

Válogatott tanulmányok

Wesley János Lelkészképző Főiskola
Theológus és Lelkész Szak
Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont
Budapest, 2021

A kötet a világ, illetve Magyarország legnagyobb virtuális könyvtáraiban is megtalálható!

https://archive.org/download/Conferences_SHS_2020s/Jakab_Attila_2021.pdf
<https://mek.oszk.hu/22200/22299/>

© Jakab Attila

© Wesley János Lelkészképző Főiskola

ISBN 978-615-5048-64-7

ISSN: 2063-6733

Felelős kiadó: Iványi Gábor

Szerkesztette: Wintermantel Balázs

Tartalom

Majsai Tamás: Előszó	8
Bevezetés	12
Zsidókérdés, trianoni békeszerződés és <i>numerus clausus</i> , avagy hogyan szerezte meg Horthy Miklós a hatalmat	14
A „zsidókérdés” megjelenése	17
Horthy kormányzó: békeszerződés és <i>numerus clausus</i>	30
Konklúzió.....	47
Fények és árnyak.....	50
A magyar nemzetállam létrejötte: 1918–1920.....	53
Katolicizmus és antiszemitizmus.....	57
Az óbudai keresztény egyházak viszonyulása a zsidósághoz a két világháború közötti időszakban	67
Óbuda mikrovilága	70
Az óbudai katolikusok és reformátusok zsidóképe.....	77
Fajmagyar református nemzeti kereszténység.....	84
Keresztény zsidók!?	100
A megsemmisítés	108
Összegzés	116
Források és felhasznált irodalom.....	125
„A zsidókérdésről... mindenki tudja, hogy van”	130
Eucharisztikus Világkongresszus, Szent István Év és első zsidótörvény Magyarországon 1938-ban	157
A magyar társadalom útja az első zsidótörvényig	163
Kettős szentév és „elitváltás”	164
Szentség és diszkrimináció.....	177
A Jó Pásztor Bizottság zsidómentő tevékenysége	187

A zsidótörvények teremtette helyzet	187
Zsidómentés – Sztehlo Gábor tevékenysége	204
Tanulság és lehetséges kutatási irányvonalak	206
A római katolikus egyház és a „zsidókérdés” a második világháború után	214
1945 – 1948: a politikai és a társadalmi átalakulás korszaka	216
Katolicizmus és zsidóság a katolikus sajtó tükrében	226
A lokális antiszemita incidensek és a katolikus sajtó	253
Az evangélikus egyház és a „zsidókérdés” a második világháború után	259
1945 – 1948: a politikai és a társadalmi átalakulás korszaka	261
Evangélikus egyház és zsidóság az evangélikus sajtó és egyházi dokumentumok tükrében	278
A lokális antiszemita incidensek és az evangélikus egyházi magatartás	302
Önsorsrontó pusztítás	305
Mi az önsorsrontás?	307
A Holokauszt társadalomtörténeti mérlege	318
Összegzés	325
A kötetben összegyűjtött tanulmányok eredeti megjelenései	327

Anikónak

Előszó

A hazai szakirodalom nem bővülködik olyan kutatói munkákban, amelyek a zsidó-keresztény kapcsolattörténet XX. sz.-i tragikus összefüggéseinek, illetve ezen belül is annak az elemzésére irányulnának, hogy miért és milyen mélységeket érintően elsőszámú önismereti ügye a magyar kereszténységnek a Soá és az oda vezető előzmények, és miért releváns kérdés e kereszténységtörténeti problematika a magyar társadalmi környezet egésze számára is.

Jakab Attila egyház- és vallástörténész „Magyar és keresztény ország” című jelen kötete – amelyben elsősorban azokat a tanulmányait válogatta egybe, amelyek valamely nemzetközi kutatási projektben való közreműködése során keletkeztek – különösen értékes állomása e hiány mérséklésének.

A kutatástörténeti, módszertani, elméleti, valamint információ- és tényanyagközlő merítésében egyaránt gazdag összeállításból illusztráció- és captatio lectoris benevolentiae-ként hadd emeljünk ki itt két szempontot.

Az egyik a szerzőnek az az alkotáshermenutikai pozíciója, ahonnan szemlélve folyamatosan „rácsodálkozik” arra a botrányra, amelyet a keresztény entitásnak a Soá idején és az odatartó úton a zsidó sors iránti érzéketlenség és érdektelenség mélydimenziójának kialakításában játszott szerepe jelentett: „Az 1944-es magyarországi Holokausztot,

amelynek Kamenyec-Podolszkij egyfajta előjátéka volt, nem lehet megérteni a magyar társadalomnak két évtizeden keresztül tartó ráhangolása/ráhangolódása nélkül. Annál is inkább, mivel ebből a »kútmérgezés«-ből egyes egyházi személyek is aktívan kivették a részüket”. Többek között azzal, hogy „semmit nem szóltak, és nem tettek a »keresztény« jelző, illetve a kereszténység fogalmi rendszerének politikai használata, a politika által történő kiüresítése és elsilányítása ellen”, avagy éppen azáltal, hogy „a magyarországi keresztény egyházak, mint intézmények, mintegy legitimálták – mondhatni »megszentelték« – az intézményesített és törvényesített faji antiszemitizmust! A folyamat kezdetén nem tiltakoztak, hanem – főpapjaik, papjaik, lelkészeik és egyházi tisztségviselőik révén – annak aktív résztvevői voltak mind a törvényhozásban, mind pedig a közvélemény formálásában, elsősorban azzal, hogy nem csupán elfogadták, hanem magukévá is tették a faji logikát és érvrendszert!” A folyamatot összegezve pedig, fogalmaz Jakab Attila, „megállapítható, hogy [...] óriási – mondhatni félelmetes – a felelősségük az antiszemitizmus és a Holokauszt; általánosságban véve pedig a magyar társadalom erkölcsi és mentális állapotát tekintve.”

A szerző írásainak rendszeresen visszatérő másik motívuma annak a problematizálása és értelmezése, hogy a magyarországi történetírás, az úgynevezett profán vagy szűkebb értelmű keresztény/egyházi közegben egyaránt, mind a mai napig nem szentelt érdemi figyelmet a zsidó-keresztény kapcsolattörténet unikális jelentőségű újabbkori fejleményeinek (megl lehet, a korábbiaknak sem). A mulasztások konkrét területeire

és azok kutatáselméleti, történeti-önismereti relevanciájára az egyes dolgozatokban részletekbe menően is rámutat.

A jelenség sokrétűen elemzett okai között említi például, hogy a maga spirituális-theológiai alapvetésétől diametrálisan eltérő, és az etnocentrista és fajelméleti megszállottság rabjává vált „»keresztény« magyar [...] ebben a szellemben és ezzel a meggyőződéssel tekintett a zsidónak minősített állampolgártársára, még akkor is, ha az történetesen megkeresztelt hittestvére volt. Az számára mindenképpen olyan idegen maradt, aki egy más/másik – sajátágosan fajinak tekintett – szellemiséget képviselt, és akit képtelennek tartott a tényleges asszimilációra! Ennek függvényében, és ezzel a mentális ráhangolással már sokkal jobban érthető [...] a Holokauszt. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a Horthy-korszak keresztény egyházainak, egyházi személyeinek antiszemitizmusa és zsidósággépe tabutéma a mai magyar történetírásban!” Éspedig olyannyira, hogy – fogalmaz a szerző egy más helyütt – „a magyar történelem egyik problémás időszakának – a Horthy-korszaknak – igen érzékeny (és átpolitizált) kérdésével, az egyházak/egyháziak antiszemitizmusával” még az elvileg függetlennek és elfogulatlannak tekinthető szekuláris kutatóközpontok is csak visszafogottan foglalkoznak.

A szerző vizsgálódásainak egészére nézve is érvényes, amivel az első fejezet egyik szakaszát zárja: „Összegzésképpen elmondható, hogy a Horthy-rendszer összeomlása, erkölcsi értelemben, lényegében maga alá temette a keresztény egyházakat is. [...] Az ellentmondásos, soha fel nem dolgozott múlt mára nagymértékű kompenzációs kényszerrel generált, és teljessé tette a politikának való kiszolgáltatottságot. A múlttal való szembenézés következetes elutasítása egyben azt is jelenti, hogy a

[még] példaértékű egyéni életpályák kutatása sem kívánatos. Hiszen a fény és az árnyék szétválaszthatatlanok. Akkor már inkább a sötét és a félhomály. Ez az oka annak, hogy a Horthy-korszak egyházi vonatkozású kutatásai tulajdonképpen még mindig váratnak magukra. Ezek nélkül pedig csak részben érthető mind az államszocializmus, mind pedig a rendszerváltás utáni időszak egyházpolitikája, az egyházak és a politika bonyolult és változó viszonyrendszere.”

A magyarországi kereszténység, valamint különösen is annak egyházszervezeti alakzatai és a Kárpát-medencei zsidóság XX. századi kapcsolattörténetének számos elemi kérdését behatóan tárgyaló, jelentős számú kulcsfontosságú problémák széles skálájú regiszterét kínáló, olykor kifejezetten is provokatívan elgondolkoztató, vitára, kritikára és továbbgondolásra sarkalló tanulmánygyűjtemény kiválóan alkalmas felsőoktatási intézmények számára tananyagaként, szemináriumi, szakszemináriumi kutatások vezérfonalaként és inspirációs forrásaként.

Budapest, 2021.

Majsai Tamás

Bevezetés

2012 és 2016 között a Törzsök Erika nevével fémjelzett Civitas Europica Centralis Alapítvány három rendben is sikeresen pályázott (International Holocaust Remembrance Alliance, Claims Conference), hogy az ún. történelmi egyházaknak (katolikus, református, evangélikus) az antiszemitizmusban, illetve a Holokausztban játszott szerepét nemzetközi összehasonlító kutatás keretében vizsgálja Magyarországon, Romániában és Csehszlovákiában. A kötetben szereplő tanulmányok egy része (2 – 6) ezekhez a kutatásokhoz kötődik.*

Az egyházi antiszemitizmust és a Holokausztot tárgyaló – eddig megjelent, vagy publikálatlan – tanulmányaimból úgy igyekeztem összeválogatni egy kötetre valót, hogy érvényesüljön egyfajta kronológiai és problémafeldolgozó szempont is. Ezért tárgyalom először Horthy Miklós hatalomra kerülésének kérdését a trianoni békeszerződéssel és az 1920-as *numerus clausus* törvénnyel összefüggésben. Ezt követi a katolikus egyházi vezetőknek a zsidósággal szemben tanúsított magatartása a két világháború között, amelyet egy mikrotörténeti esettanulmány egészít ki. Ez döntően az óbudai katolikus és református egyházközi kiadványokat elemzi. Darányi Kálmán 1937. ápr. 18-i szegedi beszéde – mintegy átszakítva a gátat – gyakorlatilag a politikai- és a közbeszéd tárgyává tette a zsidókérdést. Ennek következtében indult el a zsidótörvények sorozata. Az elsőt éppen a XXXIV. Eucharisztikus

* A kutatási eredmények (magyarul és angolul) elérhetők a CEC honlapján: <http://www.cecid.net/hu/churches-holocaust> (letöltve: 2021. 07. 26).

Világkongresszus központi ünnepei idején fogadták el és léptették életbe, 1938 májusában. Az elkövetkező években a zsidóellenes közhangulat megteremtéséből az egyházi sajtó is kivette a részét.** A Vészkorszakban ezért is rendkívüli azoknak a személyeknek – köztük a kevés egyházinak – a kockázatvállalása, akik zsidómentő szerepet vállaltak. A Jó Pásztor Bizottság református szervezet tevékenységének elemzése azonban azt bizonyítja, hogy ez nem teljesen úgy történt, ahogy az a köztudatban esetleg él.

A második világháborút követően az egyházaknak is szembe kellett (volna) nézniük a saját közelmúltjukkal, a jogfosztott, üldözött és fizikai megsemmisítésre ítélt magyar zsidósággal szemben tanúsított magatartásukkal. A két eredeti, eddig nyomtatásban meg nem jelent tanulmány a katolikus és az evangélikus egyházaknak a világháború utáni „zsidókérdés”-hez való hozzáállását vizsgálja. Szembenézés helyett azonban inkább az önfelmentés, sőt magának a teljes magyar társadalomnak a felmentése került előtérbe.

A kötetet egy társadalomtörténeti mérleg zárja, amely igyekszik számot vetni a Holokauszt következményeivel, és egyben jövőbe mutató perspektívákat is megfogalmazni.

** Lásd Jakab Attila: *„Az ország békéjét és nyugalmát és biztonságát szolgálja”. A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején (1938–1942)*, Holokauszt Emlékközpont, Budapest, 2021.

Zsidókérdés, trianoni békeszerződés és numerus clausus, avagy hogyan szerezte meg Horthy Miklós a hatalmat

Popély Gyula szerint:

„A nemzeti hovatartozás, a nemzetiség fogalmának reális, kielégítő pontosságú meghatározása valóban legyőzhetetlen nehézségekbe ütközik. A nemzetiség voltaképpen egy összetett, bonyolult, objektív és szubjektív momentumok által determinált állapot. Objektív meghatározása konkrét, külső ismertetőjelek alapján rendkívül nehéz, esetenként szinte lehetetlen. Nemzeti hovatartozást, nemzetiséget meghatározó objektív tényező lehet például a közös leszármazás, egy közös terület birtoklása, azonos vagy hasonló antropometrikus jelleg, azonos nyelv stb. Ezek között kétségtelenül a nyelv a nemzetiség legkifejezőbb – bár korántsem kizárólagos – objektív ismertetőjele. Az említett objektív tényezőkön kívül azonban szubjektív mozzanatok is meghatározó szerepet játszhatnak – és játszanak is – a nemzeti hovatartozás, a nemzetiség meghatározásában. Ilyenek például a közös történelmi múlt és a hagyományok vállalása, az érzelmi kötődés, a kulturális közösség, vallásfelekezeti szempontok, a társadalmi szolidaritás, az osztályérdek, esetleg bizonyos világnézeti, politikai vagy államjogi törekvésekkel való

azonosulás, illetve az azokkal való szembehelyezkedés stb. Az objektív és szubjektív tényezők összessége végül kialakít egy bizonyos – sokszor definiálhatatlan, az ember lelki világának mélységeiből fakadó – összetartozástudatot, amely az élet mindennapjaiban egy népi közösséghez való tartozás érzéseként, nemzeti éntudatként jelentkezik.”¹

A kárpát-medencei magyarság vonatkozásában ez az együvé tartozás érzés, nemzeti éntudat alapvetően hiányzik, mert a közhiedelemmel és mindennemű nemzeti/politikai retorikával ellentétben a Kárpát-medencében a 19. századi értelemben vett magyar nemzet valójában nem jött létre. A magyarul beszélő, ellenben különböző társadalmi rétegekhez és osztályokhoz tartozó lakosság soha nem volt képes egységes nemzetté fejlődni. Elsősorban azért, mert minden nemzeti, mondhatni nacionalista diskurzust a kirekesztés eszméje határozott meg. Gyakorlatilag ez jellemezte a részben idealizált 1867-től 1914/1918-ig terjedő, dualizmusnak nevezett időszakot is. A magyar köztudatban és politikai közbeszédben élénken élő/életben tartott „Trianon-trauma és -neurózis”² pedig sikeresen kendőzi el azt a tényt, hogy a 19. században elgondolt,

¹ Popély Gyula: *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében, 1918–1945*, Írók Szakszervezete – Széphalom Könyvműhely – Regio, Budapest, 1991, 11.

² <http://nepszava.hu/cikk/1059372-ungvary-trianon-trauma-es-neurozis-egyszerre> (letöltve: 2021. 07. 26). A Magyar Országos Közös Katalógus (mokka.hu) a „Trianon” kulcsszóra 1600-nál is több találatot kínál.

etnikailag és nyelvileg homogénnek elképzelt³ „magyar nemzet” mindenekelőtt a rendi társadalom *kirekesztő* hagyományaira és mentalitására épült.⁴ A lakosság körülbelül 10%-át kitevő – és önmagát ténylegesen „*a nemzet*”-nek tekintő, mert az arról szóló diskurzust meghatározó – társadalmi, politikai és gazdasági elit kevesebb mint 3000 családból álló hálózatot jelentett.⁵ Ebbe a „nemzetbe” sikeresen tudtak integrálódni – egyénileg! – az asszimilációt magukévá tevő polgárosodó németek és zsidók, ellenben sokkal kevésbé az identitásukat megőrizni kívánó román származásúak. Az íratlan „asszimilációs társadalmi szerződés”⁶ ugyanis az egyéni politikai jogok és főképpen a teljes gazdasági szabadság fejében elvárta/megkívánta az önként vállalt elmagyarosodást. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy az 1867-es kiegyezést először vehemenssen elutasító, majd pedig – miniszterelnökként – foggal-körömmel védelmező Tisza Kálmán nevével fémjelzett időszakban jelent meg Istóczy Győzővel (1842–1915) az antiszemitizmus,⁷ valamint

³ Lásd Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2004. Lásd még Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény* Rejtjel, Budapest, 2004.

⁴ A folyamatra vonatkozóan lásd Jakab Attila: „Mécanismes de marginalisation sociopolitique dans la société hongroise (19e–20e siècles). Perspectives pour une méthode comparatiste”, *Acts of International Colloquium „Language, Culture, Civilisation”*. Marge, Marginal, Marginality, Craiova, 20–22 of September 2012, *Analele Universității din Craiova / Annales de l'Université de Craïova / Annals of the University of Craiova. Seria științe filologice. Limbi străine aplicate*, 8, 2012/1 [2014], 159–168.

⁵ 1930-ban a hatalmat kezében tartó magyar arisztokrata elit 526 családból állt. Lásd Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Az utolsó fejezet*, Noran, Budapest, 2005, 28–29.

⁶ Lásd Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867–1945*, Replika Kör, Budapest, 2000, 13–16.

⁷ Lásd Kövér György: *A tisztaeszlári dráma. A társadalomtörténeti látószögek*, Osiris, Budapest, 2011.

a nemzetiségekkel is kezdett kiéleződni a konfliktus.⁸ Az 1890-es években a románság vonatkozásában ez már a „fajok harcává” fajult.⁹

A „zsidókérdés” megjelenése

Közhely, hogy (a Horvátország nélküli) Nagy-Magyarország demográfiai viszonyai között a magát magyar nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek valló népesség csupán az elmagyarosodott zsidóknak¹⁰ köszönhetően volt relatív többségben a más nemzetiségekkel szemben.¹¹ Az első világháború végén azonban már elkezdődött a zsidóellenes hangok felerősödése, és megjelent a „zsidókérdés” problematikája.¹² Ezek a hangok gyakorlatilag kb. 1880 óta meghatározták és áthatották a magyar katolikus (és általában a keresztény) diskurzust, amely a kérdés

⁸ 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben ([⁹ Beksics Gusztáv: *A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon*, Athenaeum, Budapest, 1895.](https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87900018.TV&targetdate=&printTitle=1879.+%C3%A9vi+XVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev; a törvény indoklása: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87900018.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D43; letöltve: 2021. 07. 26). A teljes kérdéskörre vonatkozóan lásd Kemény G. Gábor (összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta): <i>Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918.</i> I–VII. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó–MTA Történettudományi Intézet, 1952–1999</p></div><div data-bbox=)

¹⁰ Az izraeliták 76,9%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Ez az arány pl. a katolikusok esetében jóval kisebb volt.

¹¹ Lásd *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*, Budapest, 1912 (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=0&layout=s); <https://atlo.team/anyanyelviterkep>; Sebők László: A magyarországi zsidók a számok tükrében, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszagi_zsidok_a_szamok_tukreben. (letöltve: 2021. 07. 26).

¹² Lásd Ágoston Péter: *A zsidók útja.* (A jövő kérdései, 2), Nagyvárad, Irodalomtudományi Társaság, Nagyvárad, 1917; illetve a *Huszedik Század* folyóirat körkérdését: *A zsidókérdés Magyarországon*, Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1917.

lényegét „kétséggkívül a zsidóság nagy gazdasági és kulturális túlsúlyában” látta.¹³

Mivel Magyarországon a polgárosodni vágyó, de a rendi nemzetbe bekerülni nem tudó, ellenben asszimilálódó zsidóság a konzervatív rendiség ellenzéki oldalára került, ezért a katolikus(-keresztény) felfogásban/diskurzusban a zsidóságot a liberalizmussal, a szabadkőművességgel, a szociáldemokráciával, majd a kommunizmussal társították/azonosították. Ezt a meggyőződést, amely a „szegedi gondolatban” öltött testet,¹⁴ a vesztes háború, Károlyi és a Tanácsköztársaság csak erősítette.¹⁵ Horthy Miklós ebben a kontextusban emelkedett fel a hatalomba!¹⁶

Az 1918 vége, 1919 eleje óta francia megszállás alatt álló Szegeden¹⁷ 1919. máj. 30-án megalakult, Károlyi Gyula (1871–1947) vezette, el-

¹³ László T. László: *Egyház és Állam Magyarországon 1919–1945*, Bp., Szent István Társulat, 2005, 277.

¹⁴ Lásd <http://lexikon.katolikus.hu/S/szegedi%20gondolat.html> (letöltve: 2021. 07. 26)

¹⁵ Lásd *Fejérmegyei Napló*, 1919. aug. 12.

¹⁶ Horthyra vonatkozóan lásd Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*, Napvilág, Budapest, 2014²; Romsics Ignác: *Honmentők/Honvesztők*, Helikon Kiadó, Budapest, 2021, 106–175.

¹⁷ Lásd Nagy Miklós: *Francia katonák Szegeden (1918–1920)*, (<https://www.szegedilap.hu/cikkek/tudomany-tortenes/nagy-miklos--francia-katonak-szegeden-1.-resz.html>; <https://www.szegedilap.hu/cikkek/tudomany-tortenes/nagy-miklos--francia-katonak-szegeden-2.-resz.html>; <https://www.szegedilap.hu/cikkek/tudomany-tortenes/nagy-miklos--francia-katonak-szegeden-3.-resz.html>; <https://www.szegedilap.hu/cikkek/tudomany-tortenes/nagy-miklos--francia-katonak-szegeden-4.-resz.html>; <https://www.szegedilap.hu/cikkek/tudomany-tortenes/nagy-miklos--francia-katonak-szegeden-5.-resz.html>; letöltve: 2021. 07. 26).

lenforradalmi és nemzeti kormány Horthy Miklóst kérte fel hadügyminiszternek és a nemzeti hadsereg parancsnokának. Némi gondolkodás után Horthy elfogadta a felkérést, és jún. 15-én esküt tett:

„Én, Horthy Miklós esküszöm az élő Istenre, hogy Magyarországhoz és ennek alkotmányához hű leszek, a hivatali titkot megőrzöm, a hivatalommal járó kötelességeket részrehajlatlanul, lelkiismeretes pontossággal és legjobb tehetségem szerint teljesítem, Isten engem úgy segítse.”¹⁸

A Szegeden felállított Magyar Nemzeti Hadsereg magját tulajdonképpen Prónay Pál (1874–kb. 1946) százados és Ostenburg Gyula (1886–1944) őrnagy különítményesei alkották. Ez a hadsereg egyetlen puska lövést sem adott le a Vörös Hadsereg, még kevésbé a román hadsereg ellen. Csak 1919. júl. 20-án indult el Szegedről, és aug. elején érkezett Siófokra, ahol aztán a főhadiszállását berendezte. Tovább nem is vonulhatott, mert a román hadsereg nem csupán Budapestet szállta meg, hanem Győrt,¹⁹ Veszprémet és Székesfehérvárt is. Ebben a helyzetben Horthy legnagyobb húzása az volt, hogy nem rendelte alá magát a Friedrich-kormánynak.

Horthy, aki a Tanácsköztársaság leverését követően lemondott a hadügyminiszteri posztról, 1919 aug. 15-én mint a hadsereg főparancsnoka tette le az esküt a Friedrich István vezetésével megalakult kormányra

¹⁸ Horel, Catherine: *Horthy*, Kossuth, Budapest, 2017, 89. Horthy tevékenységének 1919–1920-as kronológiáját erre a könyvre alapoztam.

¹⁹ Lásd <https://www.kisalfold.hu/gyor-es-kornyeke/szomoru-multidezes-a-romanok-elkoltoztettek-az-agyugyarat-gyorbol-video-fotok-5615719> (letöltve: 2021. 07. 26).

(1919. aug. 15. – nov. 24.). Horthy rendszeresen jelen volt Budapesten, és különböző személyiségekkel tárgyalt: Sir George Clerk, a szövetséges misszió vezetője, Gheorghe Mărdărescu tábornok, román főparancsnok, Sir Ernest Troubridge tengernagy, a Nemzetközi Duna-bizottság elnöke. Teleki külügyminiszterrel pedig együtt utazott Belgrádba, hogy a szerbekkel megtárgyalják a magyar katonai egységek átengedését a nyugati országrészbe. Időközben Ausztriából is érkeztek katonai egységek.

Miközben Horthy Budapesten tárgyalt – készítette elő a budapesti bevonulást, és megalapozta saját hatalmát –, a különítményesek sorozatos atrocitásokat követtek el kommunisták vagy kommunista gyanús személyek, illetve zsidók ellen.²⁰ Kezdetét vette a „fehérterror”, valamint a kommunisták és a zsidók összemosása, amely a nyílt antiszemitizmust volt hivatott igazolni. „A zsidókról terjesztett, őket bolseviknak, idegen ügynököknek, a magyar nemzet árulóinak megbélyegző tömérdek kép és karikatúra hozzájárult ahhoz, hogy felszítsa és igazolja az erőszakot

²⁰ Lásd Kóródi Máté: *Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról, 1919. augusztus 3 – 1921. október 23.* (Clio Kötetek, 2), Clio Intézet, Budapest, 2020 (https://5dadfdda-fc5e-4925-a1cb-b256e5d8666b.file-susr.com/ugd/198ee4_c0257b90a7e74710b6285d9734937c0c.pdf; letöltve: 2021. 07. 26).

ellenük.”²¹ A keresztény magyar fajiságra alapozott zsidóellenes közhangulat megteremtéséből a katolikus sajtó is kivette a részét.²² Wenckheim Antal gróf úgy fogalmazott: ahhoz, „hogyan ez az ország magyar és keresztény legyen, előbb el kell távolítanunk az utból mindent, ami nemzetietlen és nem keresztény”²³; magyarul: a zsidókat! Alapjában véve tehát annak a zsidóságnak az asszimilációja kérdőjeleződött meg, amelynek köszönhetően a magyarság az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása idején relatív többségnek mondhatta magát Magyarországon, és amely – a németek mellett – markánsan hozzájárult a magyarországi modernizációhoz, polgárosodáshoz és iparosodáshoz.

²¹ Horel, C.: *i. m.*, 99. Pl. „Vérengző zsidó terroristák”, *Fejérmegyei Napló* 1919. szept. 11, 1; –n, „Üssük-e a zsidót?”, *uo.*, 1919. szept. 14, 1-2; „Levél egy hebroni Rózsikához”, *uo.*, 1919. szept. 21, 2; „Keresztény lány ne menjen zsidóházhoz szolgálni”, *uo.*, 1919. szept. 21, 3; „Hirdetés: Keresztény csak keresztény lapot olvasson”, *uo.*, 1919. szept. 23, 1; „Rendkívüli Ujság”, *uo.*, 1919. okt. 1, 1; „Mint a galíciaiak nemzeti rovára a kaftán alatt, úgy hemzseg a sokféle új lap Budapest utcáin.”; „Kik a MOVE [Magyar Országos Véderő Egylet] ellenségei?”, *uo.*, 1919. okt. 8, 2. Természetesen a szociáldemokraták, a szabadkőművesek, a zsidók és a megfizetettek. Az írások mindvégig a román katonai cenzúra jóváhagyásával jelentek meg.

²² Lásd Túri Béla (fel. szerk.): „Programmunk”, *Nemzeti Ujság (Keresztény politikai napilap)*, 1919. szept. 28: „Keresztény magyarságunk veszélyeztetésének felismerése közös védelmi harcra és közös alkotó munkára kötelez mindenkit, aki keresztény és magyar. A keresztény magyarságnak ebben az új honfoglaló munkájában a kereszt most a *honszerző kard* is a kezünkben. Nem kereszties háborút hirdetünk ezzel, de ráeszmélünk, hogy csak az marad meg magyarnak, ami keresztény kézben is marad. Ezért kell, hogy a földünk, a kulturánk, a sajtónk, a vagyonunk, az iparunk, a gazdasági életünk egyaránt keresztény kezekben legyen. Az életrekelt nemzeti Génusz megkereszteléséről van itt szó, hogy egész közéletünk keresztény arculatot mutasson, keresztény szellemet tükrözzön. Újra keresztény országot akarunk a Duna-Tisza mentén, melyben mindenki boldogulást, hazát találjon.” Ebben a megfogalmazásban burkoltan már benne volt a zsidóknak a gazdasági, társadalmi és kulturális életből való kirekesztése igénye. Ami 1938-tól kezdődően megvalósult, azt a katolikus véleményformálók már 1919-ben megfogalmazták. Lásd még „A magyar faj megmentése”, *Nemzeti Ujság*, 1919. okt. 18, 2.

²³ *Uj Nemzedék* 1919. okt. 12, 2.

Horthynak kétséget kizáróan tudomása volt az elkövetett atrocitásokról, de gyakorlatilag semmit nem tett ellenük.²⁴ Számára a rend helyreállítása volt az elsődleges, és katonaként természetesnek vette a kilengéseket. Ellenkező esetben a Nemzeti Hadsereg főparancsnokaként meg kellett volna rendszabályoznia az önkényesen akciózó katonai kötelékeket. Nem tette; ellenben az *Emlékirataiban* gondoskodott arról, hogy önmagát felmentse, és az erőszakot a különítményesek felelősségeként magyarázza.²⁵

A zsidóellenes közhangulat elhatalmasodását mutatja, hogy 1919 októberében a Magyar Zsidók Általános Segítő Bizottsága felhívást tett közzé:

„Az összes zsidóhitközségekből alakult bizottság az alábbi kiáltványt intézi a magyarokhoz:

A Magyar Nemzethez! Hetek óta várjuk, hogy elnémuljon valahára az a vád, mely a magyar zsidóság egyetemét akarja a bolsevista uralom nemzetellenes és embertelen bűneiért felelőssé tenni.

²⁴ Horthy antiszemitizmusát illetően lásd Turbucz Dávid: „Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között”, *Kommentár* 2012/5, 51-64.

²⁵ Horthy felelősségének kérdésére vonatkozóan lásd Gellért Ádám: „Fehérterror: gyilkosságok felsőbb parancsra”, *Index.hu*, 2020.02.16., https://index.hu/techtud/tortenelem/2020/02/16/gyilkosságok_felsobb_parancsra_feherterror_horthy_korszak_kivegzes_gellert_adam. A kibontakozó vitát lásd https://www.clioinstitute.hu/single-post/2020/04/13/Horthy-Mikl%C3%B3s-%C3%A9s-a-politikai-alap%C3%BA-b%C3%BCntetlens%C3%A9g-Gell%C3%A9rt-%C3%81d%C3%A1m-vizontv%C3%A1lasza-M%C3%A1th%C3%A9-%C3%81ronnak?fbclid=IwAR1-9AiSqUAGK5MC4BJ1vSdoUPcch6l7Ccuuj_syihgVUbHvr-86f5Wvh8M (letöltve: 2021. 07. 26).

A nemzethez és elsősorban keresztény testvéreinkhez fordulunk, kikkel egyek vagyunk a magyar hazaszeretet táborában.

Mi, alulírott bizottság, amely a Budapest területén lévő összes zsidó hitközségek előljárásaiból alakult és így a zsidó vallásu magyar polgárság igen jelentékeny részét képviseli, Isten és emberek előtt is kijelentjük, hogy a magyar zsidóság minden tekintetben és minden irányban, lelkileg és anyagilag teljesen távol állott és távol áll a kommunizmustól. Ünnepelesen jelentjük ki és kérjük keresztény testvéreinket, *higgyék el ünnepélyes kijelentésünket*: mi fájlaljuk legjobban, hogy a *bolsevisták közül sokan voltak, akik zsidó fajból származtak*. Mi ezeket zsidóknak nem ismerjük el, velük semmi közösséget nem vállalunk, s kétszeres jogon átkozzuk őket, mert *nagy bűnt követtek el a nemzet ellen* és nagy bűnt követtek el a zsidóság ellen is. Hiszen nagyrészüket rég kilépett a zsidó felekezetből és társadalmilag nem tartoztak ahhoz a magyar zsidósághoz, mely egynek vallotta magát mindig, egynek vallja magát ma is a magyar nemzettel.

Magyar hazánk társadalmától igazságot kérünk. Sujtsa irgalmatlanul az igazság pallosa a bűnösöket, de oltalmazza meg az igazság védője az ártatlanokat, a magyar nemzet igazságszeretete és a magyar becsület védelmé alá helyezzük magunkat, kik szintén magyarok vagyunk

és bízva bízunk a magyar társadalom egyeneslelkűségében, mely undorral fordul el minden rágalomtól, célzatos fondorlattól, önbíráskodó bosszuállástól.

Az egész világ szeme függ szerencsétlen hazánkon. Reánk néz a világ, egy évezred annyi viszontagságai után mekkora lelkierővel fog magyar hazánk kibontakozni abból a borzasztó sorscsapásból, amelybe a világháború gyászos kimenetele döntötte. Ha valaha, hát most kell rajta lennie, hogy nagynak és *nagylelkűnek mutatkozzék* a végzet ökölcsapásai alatt is, hogy semmiféle igazságtalanság vádjá hozzá ne tapadjon.

A magyar zsidóság, bármikép alakuljanak a dolgok, tántoríthatatlan hűséggel fog ragaszkodni e hazához, lelkének minden szeretetével fog csüggni a magyar nemzeten. Valamint ott voltunk a háború csatamezőin, úgy ott fog minket találni a kötelesség az újjáépítés műhelyeiben, ahol hazaszeretetben egybeforrva keresztény testvéreinkkel, ernyedetlen munkában és áldozatkészségben velük vetekedve, ki fogjuk venni részünket a nagy munkából, amely le fogja rakni a halálosan sebzett nemzet meggyógyulásának, magyar hazánk jövő boldogságának alapjait.

Dolgozni akarunk és fogunk hazánkért, honfitársainkért és a jövő nemzedékekért, bármily hitvallást követnek,

dolgoznu akarunk értük, mint a dicsőséges multját gyászoló, de szebb jövőben bízó magyar nemzet hűségesei fiai.”²⁶

Catherine Horel francia történész szerint:

„Ilyen körülmények között érthető a szövetségesek tartózkodása és aggodalma, azért nem siettetik Horthy bevonulását Budapestre, mert az hatalomátvétellel érhet fel, amelynek természete aggasztja őket. Okkal gondolják, hogy ez a hatalom nem lesz demokratikus abban az értelemben, ahogyan a franciák és a britek értik. Az amerikaiaknak és az olaszoknak kevesebb fenntartásuk van, de ők általában inkább háttérben maradtak a kormánnyal és Horthyval folyó tárgyalásokon.”²⁷

Mivel a román megszállás miatt a Nemzeti Hadseregnek esélye sem volt Budapest irányába mozdulni, ezért szeptember folyamán a Dunántúlt igyekezett ellenőrzése alá vonni (Kaposvár, Szombathely, Kőszeg, Sopron). Székesfehérvárra azt követően vonultak be a magyar egységek, hogy a román csapatok 1919. okt. 7-én megkezdték a kivonulását.²⁸ A megszállás alóli felszabadulás tiszteletére okt. 12-én nagy ünnepséget rendeztek. Ez már előre vetítette a budapesti bevonulás forgatókönyvét. Az ütemet és a menetet a román fél diktálta. A *Fejérmegyei Napló*ban hangot kap az az eszmeiség, amely a berendezkedő nemzeti-

²⁶ „A zsidóság kiáltványa. 'Mi fájjaljuk legjobban', *Uj Nemzedék* 1919. okt. 12, 5.

²⁷ Horel, C.: *i. m.*, 94.

²⁸ Lásd <https://www.feol.hu/kozelet/helyi-kozelet/roman-megszallok-oktoberben-vonultak-ki-2113133> (letöltve: 2021. 07. 26).

keresztény kurzust²⁹ több mint két évtizeden keresztül meghatározza majd:

„A zsidóság faji jellege a kozmopolitizmus. Ezen faj évezredek óta nem volt képes asszimilálódni. A zsidó mindig csak tessék-lássék hazafi volt és ha a hazát veszély fenyegette, mindig ugrásra készen állott, hogy mihelyt szükségét látja és érdekében áll: átpártoljon az ellenséghez és megmentse az életét. Közmondásossá vált azon zsidó-elv, hogy inkább legyenek egy életen át gyáva élő kutya, mint egy napig bátor, döglött oroszlán.

A lelkesedésnek, mely szükség esetén az egyéni életet feláldozza a haza oltárán – ezen a hiánya onnan van, mert a zsidó nem érzi át annak szükségességét, hogy egy nemzetet, amelynek békében egykor tagja volt, a háboruban, tehát a veszély idejében támogasson. Míg békében élt és jó dolga volt, addig hazafi volt, de mikor veszély fenyegette addig kényesen dédelgetett életcsekéjét rögtön megszűnt hazafi lenni. És végeredményben mindegy is neki, akár orosz zsidó, akár magyar zsidó, akár szerb zsidó, vagy francia, stb. ő mindenütt csak zsidó.

A nagy világháború után – a Kunizmus ideje alatt – Magyarországon nyíltan kifejezése [sic] juttatták a zsidók, hogy ők elvetik a haza fogalmát, megtaposták a nemzeti

²⁹ Lásd „A kurzus”, *Nemzeti Ujság* 1920. febr. 4, 1-2; „A keresztény kurzus nevében!”, *uo.*, 1920. márc. 23, 1; Túri Béla: „A keresztény kurzusért”, *uo.*, 1920. ápr. 10, 1.

zászlót, fejbe verték azt, aki nemzeti szín szalagot mert viselni, megtagadták a nacionalizmust és örülten verték a dob a világpolgárság érdekében.

Ha igaz, hogy az emberiség élete nemzet élet, úgy ezen nemzetekre tagosult emberiség között a faji jellegénél kozmopolita, zsidónak nincs és nem lehet létjogosultsága.

A kozmopolitizmus megtörhetetlenül makacs faji jellegével nyíltan dicsekvő zsidóság a nacionalizmusra bomlasztó destruktív hatása. Olyan mint az erjedő musthoz keveredett kenyérdarab, mely benne romlást és bomlást idéz elő.

Bármennyire kicsinyes is a bosszuállás, kétségtelen, hogy a legközelebbi multban történtek miatt a zsidóság bármilyen sorsot megérdemelne, mert itt az egyének hiába védekeznek azzal, hogy ártatlanok. A fajnak alapkarakteréből következett be mindaz, ami a Kunizmus alatt történt. A fajok büneiért pedig az egyének mindig igazságosan lakolnak, mert ártatlanságuk csak látszólagos, még akkor is, ha nem ők maguk fejenként követték el a bűncselekményeket és leszámoltam lelkiismeretemmel, mikor kimondom, hogy azok voltak a zsidófaj lelületének őszinte képviselői, akik a Kunizmust elkövették és nem azok a zsidók, akik ma, csak azért, mert érdekükben áll: megtagadják a velük való szolidaritást, látszólag elítélik és megbélyegzik eljárásukat. [...]

A zsidóknak, ha a nemzeti államokban meg akarnak maradni, faji öngyilkosságot kell elkövetniök. Ha pedig erre nem képesek, úgy velük szemben Bismark-féle erélyes politikát kell követni, ha – Bismark képes volt a német egység

érdekében keresztülvinni azt, hogy két tartomány lakosai összeházasodás által kereszteződjenek, és így a házasságok szerelmi vonatkozások nélkül bizonyos politikai célzattal jöjjenek létre, ugyan ezt a nemzetek is utánozhatják a zsidófaj beolvasztása érdekében. Ha pedig a zsidók ezen – elismerem kegyetlen – operációnak magukat alávetni nem akarják, akkor vándoroljanak ki oda, ahol létesésüket [sic] megtűrrik vagy *alkossanak önálló államot*. De azt hiszem, a józanul gondolkodó zsidók maguk is belátják ezen okfejtéseim helyességét és ha igaz amit mondanak, hogy undorral fordulnak el a Kunizmus kegyetlenkedéseitől, úgy nem fog nehezükre esni formailag is kiválni a fajból, melynek bűneitől állítólag undorral fordultak el.

Azonban míg a kereszteződés legalább egyszer fizikailag megtörténhetik, tehát mondjuk mintegy 50 esztendőre a zsidókat minden jogtól meg kell fosztani. Meg kell valósítani rájuk nézve azt, amit ők maguk akartak megvalósítani, el kell venni tőlük földjeiket, megszüntetni a földbérleteket, megszüntetni magántulajdon jogukat és a földből és tőkéből mely ily módon kommunizáltatik, kikell [sic] egészíteni az [sic] Kunizmus által megcsonkitott nemzeti vagyont, az ellopott milliárdokat az elértéktelenedett hadikölcsön és egyéb értékpapirokat, a megcsökkent valutát, a zsidóktól elvett földeket pedig parcellázva és felszerelve szét kell osztani a földéhes hadfiak között, akik a hazaszeretet oltárán életüket áldozták és nem hüszeltek a kozmopolitizmus árnyékában. Minderre pedig jogalap azon jogszabály, hogy

vollenti nonfit injuria, az akarónak nem történik jogtalanság! Ők akarták, hogy ne legyen magántulajdon, tehát ne legyen nekik magántulajdonuk.”³⁰

Székesfehérvár után Veszprém, Győr, Esztergom és nov. 10-én Komárom átengedése következett. A román erőknek már csak Budapestet kellett átadni. Előtte azonban a szövetséges misszió biztosítékokat kívánt, hogy Horthy nem fog katonai diktatúrát bevezetni.

³⁰ Dr. H. Á.: „Az állam és a zsidóság”, *Fejérmegyei Napló* 1919. okt. 12., 2-3. A felszabadult Fehérváron a *Napló*, mondhatni, napi szinten zsidózott. Lásd még „Polónyi a zsidókérdésről. A keresztény világnézetnek kell dominálni”, *Dunántúli Hírlap* 1919. szept. 25, 2; „A zsidó és külföldi gyárosok és nagytőkések a Friedrich-kormány ellen. – Szándékosan szüneteltetik az üzemet”, *uo.*, 1919. okt. 8, 1. 1920-ban pedig Dr. Pályi Ede világosan kifejtette, hogy „a zsidókérdés ma nem hangulatkérdés, mint eddig volt, hanem a legmélyebbre menő gazdasági kérdés”. Dr. Pályi Ede: *Az eszményi állam törvénykönyve*, Kultura Könyvkiadó, Budapest, 1920, 113. Dr. Pályi a zsidókérdést egyben „a keresztény középosztály egzisztenciális kérdésének” tekintette. Megoldási javaslata: „a zsidók adják ide egész gazdasági erejüket a keresztény középosztály gazdasági talpraállításához, de csak gazdasági alapon, mert csak ez lehet állandó és keresztény érdeken célszerű megoldás” (115). 1938-tól ennek az elképzelésnek a jogilag szabályozott megvalósítása kezdődött el, mintegy összekapcsolva a kereszténységet/keresztényi mivoltot a szabad rablással és a más javaira való jogosultsággal; faji és felekezeti alapon.

Horthy kormányzó: békeszerződés és *numerus clausus*

A Tanácsköztársaság bukását követően tetőfokára hágott a zsidóellenesség. A *Zord idő* szerzője azonban világosan ráérezett, hogy a „zsidókérdésnek” egyetlen célja van: felmenteni a magyar elitet³¹ a felelősségével való szembenézés alól:

„a magyar politika intézőinek ebben az órában szükségük van rá, hogy egy rég megválasztott kérdés – újból feltételezzék. Mi nem számoltuk utána, hogy 32 népbiztos közül hány volt zsidó és 500 radikális törtető közül hány volt felekezeti nélküli. Nem is érdekelt, mert a zsidókérdés felleltésére ez csak az ürügy volt. A zsidókérdést fel kellett vetni, zsidósajtót, zsidódemagógiát, zsidóbankokráciát kellett kiabálni, mert ez pompás köpenyül szolgálhatott minden konzervatív dugáru becsempészésére.”³²

³¹ Horváth Sz. Ferenc nyomán „az elithez tartozónak fogjuk fel azokat a személyeket, akik hosszabb időn át nagyobb népességcsoportok specifikus elvárásai számára vonatkozási pontként szerepelnek, és így döntéshozatalukban és helyzetértékelésükben véleményalakító, sőt cselekvést befolyásoló erővel bírnak, mert ők maguk általában privilegizált cselekvési lehetőségek, sőt források birtokában vannak. Lásd Anton Sterbling: „Elitenwandel in Südosteuropa. Einige Bemerkungen aus elitentheoretischer Sicht”, in Höpken, Wolfgang – Sundhaussen, Holm (Hrsg.): *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. Südosteuropa Jahrbücher, 29), Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1998, 36; idézi Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)*. (Magyar kisebbség könyvtára), Pro-Print, Csíkszereda, 2007, 28.

³² Pardon: „Zsidókérdés”, *Zord idő* I/4, 1919. okt. 16, 123. A „zsidókérdés” sajtóbeli jelenlétéhez lásd például „Andrássy Gyula nyilatkozata [...] A zsidókérdés [...]”, *Uj Nemzedék* 1919. okt. 9, 3-4; „Fuzió – blokk – koncentráció. Andrássy a zsidókérdésről és a külpolitikáról”, *Pesti Napló* 1919. okt. 16, 2; Duszik Lajos: „Gondolatok a zsidókérdésről”, *Magyar Jövő* 1919. okt. 19, 1; „Reflexiók Duszik Lajosnak 'Gondolatok

1919 augusztusában – tehát a román katonai megszállás idején – a budapesti egyetemeken már megfogalmazódott a *numerus clausus* gondolata és igénye:³³

„Augusztus hónap utolsó napjaiban szervezett őrsek szállták meg a Tudományegyetem bejáratait, hogy a zsidó egyetemi hallgatókat ne ereszsék be az előadásokra és a vizsgákra, azokat pedig, a kik mégis bemerészkednek, kiverjék. Augusztus 2-án a Műegyetem épületét is megszállotta egy ilyen őrség. [...] Zielinsky Szilárd műegyetemi tanár [pedig] tervezetet dolgozott ki [amelyben azt ajánlotta, hogy] biztosítsák a fajmagyar elemnek többsége olyképpen, hogy a műegyetemi hallgatókat *csak az ország nemzetiségei számarányában vegyék fel.*”³⁴

Októberben ez az igény az orvosi egyetemen is felmerült, illetve felvételi szempontként felvetődött az „erkölcsi megbízhatóság” vizsgálata

a zsidókérdésről’ című cikkéhez”, *uo.*, 1919. okt. 23, 2; „Giesswein Sándor nyilatkozik a ‘Magyarország’ munkatársának a keresztény-blokkról, a szocializmusról és a zsidó-kérdésről”, *Magyarország* 1919. okt. 25, 1-2; „Giesswein prelátus az aktuális helyzetről és a zsidó-kérdésről”, *Magyar Jövő* 1919. okt. 25, 2; Kóbor Tamás: „Maguk a zsidók...”, *Az Ujság* 1919. okt. 26, 1-2; „Giesswein Sándor, a keresztényszocialisták vezére a szocializmusról és a zsidókérdésről”, *uo.*, 1919. okt. 28, 1; „A zsidó kérdésről. Válasz a Reggelnek”, *uo.*, 1919. nov. 1, 2; Verus: „Kereskedelem és zsidó-kérdés”, *Zord idő* I/6, 1919. nov. 15, 174-178; Túri Béla: „A zsidókérdés”, *Nemzeti Ujság* 1919. nov. 9, 1-2; „A zsidókérdés a magyar statisztika tükrében”, *Új Magyar Szemle* 1920. nov., 120-125.

³³ Lásd Jakab Attila: „Az 1920-as numerus clausus törvény társadalmi előkészítése”, in Juhász József – Szvák Gyula (szerk.): *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára.* (Ruszisztikai Könyvek, XLIV), Russica Pannonica, Budapest, 177-185.

³⁴ „Numerus clausus’-t akarnak a Műegyetemen a tanárok”, *Az Est* 1919. okt. 5, 4.

is.³⁵ Novemberben pedig a *Nemzeti Ujság* katolikus napilap világosan megfogalmazta, hogy a nemzeti keresztény életnek, mint politikai programnak, amelyet mind ez idáig „a zsidó szellem és tőke” akadályozott, szerves része kell, hogy legyen a zsidókérdés megoldása.³⁶ Nov. 16-án – miközben a román hadsereg kivonult a fővárosból – a Nemzeti Hadsereg, a Kelenföldi pályaudvarról reggel 8 órakor indulva, és az előre leszögezett forgatókönyvet követve,³⁷ bevonult Budapestre.³⁸ A fehér lovon érkező Horthy a Szent Gellért téren, ahol a nemzetközi ellenőrző bizottság, Bódy Tivadar polgármester és a városatyák várták, elmondta elhíresült/hírhedt beszédét a tetemre hívott bűnös Budapestről:

„Igazságérzetem megköveteli, hogy minden kertelés nélkül azt mondjam el, amit e pillanatban érzek. Mikor még távol voltunk innen, és csak a remény sugara pislogott lelkünkben, akkor – kimondom – gyűlöltük és átkoztuk Budapestet, mert nem azokat láttuk benne, akik szenvedtek, akik mártírok lettek, hanem az országnak itt összefolyt piszkát. Szerettük, becértük ezt a várost, amely az elmúlt évben a nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost: ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit és vörös rongyokba öltözött. Börtönbe vetette és elűzte hazájukból a

³⁵ Az *Est* 1919. okt. 5. 2. Lásd még „Numerus clausus és tanszabadság. Terv a tanszabadság korlátozására”, Az *Ujság* 1919. nov. 5. 2.

³⁶ Túri Béla: „A zsidókérdés”, *Nemzeti Ujság* 1919. nov. 9. 1-2.

³⁷ „Hogyan vonul be Budapestre a nemzeti hadsereg?”, *Nemzeti Ujság* 1919. nov. 14. 5.

³⁸ Lásd Turbucz Dávid: „Horthy Miklós bevonulása Budapestre: 1919. november 16”, <http://ujkor.hu/content/horthy-miklos-bevonulasa-budapestre> (letöltve: 2021. 07. 26).

nemzet legjobbjait, azonkívül elprédálta összes javainkat. De minél jobban közeledtünk, annál jobban olvadt le szívünkről a jég, és mi készek vagyunk megbocsátani. Megbocsátunk akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához, ha szívéből, lelkéből szereti. Szereti a rögöt, amelyben őseink csontjai porladnak, szereti azt a rögöt, amelyet verejtékes kezekkel munkálnak falusi testvéreink, szereti a koronát, a kettős keresztet, szereti a három hegyet és a négy folyót, szóval magyar hazáját és magyar fáját. Katonáim, miután betakarították a földekről az Isten áldását, fegyvert fogtak kezükbe, hogy rendet teremtsenek a hazában. Ezek a kezek nyitva vannak testvéri kézszorításra, de büntetni, sújtani is tudnak, ha kell. Adja Isten, hogy erre ne kerüljön sor, hanem azok is, akik vétkeztek vagy bűnösöknek érzik magukat, megtérjenek és hatványozott erővel segítsenek felépíteni a magyar nemzeti erényekben tündöklő Budapestet.³⁹

Catherine Horel szerint Horthy a beszédében „a következő hónapokban berendezkedő rendszer lényegét fejezte ki”.⁴⁰ Ugyanakkor ez a beszéd teljes mértékben összhangban volt a korabeli közhangulattal, és egyáltalán nem véletlen, hogy megjelent benne a „magyar faj” fogalma. Vi-

³⁹ Baranyai Gábor: „Budapest vörös rongyokba öltözött”, *Magyar Nemzet* 2019. nov. 16. (<https://magyarnemzet.hu/belfold/budapest-voros-rongyokba-oltozott-7498154>; letöltve: 2021. 07. 26).

⁴⁰ Horel, C.: *i. m.*, 96.

lágosan tükrözte, hogy ekkor már „a korábban annyira népszerű politikai nemzet fogalma szétzilálódott, sokkal fontosabbá váltak az etnikai csoportokban konstruált ön- és ellenségképek”.⁴¹

A *Fejérmegyei Napló* ezen a napon két cikket közölt. Egyiket a készülõ zsidótörvényrõl – mégpedig keretben –, amelyben olyan tételek szerepeltek, mint: a zsidók az összes állami hivatalokból elbocsátandók, az összes politikai jogaiktól megfosztandók, minden, a sajtóval összefüggõ tevékenységbõl kizárandók;⁴² a másikat pedig a keresztény Magyarországáról, amelynek felemelkedésében a névtelen szerzõ egyáltalán nem bízott, mert világosan látta, hogy keresztény és szolidáris magyar nemzet nem létezik.

„Tudod, ugy-e, hogy az üdvözítõ hithez cselekedetek kel-
lenek? Ezeket pedig nem látom nálad. [...] *Ha Magyar-
ország elpusztul, annak nem a zsidó faj ereje lesz az oka,
hanem a mi gyengeségünk.* [...] Ötven év óta a zsidó po-
litika, a zsidó sajtó járszalagján jársz. A zsidó zsebében
csücsülsz. A miniszterektõl le az utolsó kis vidéki szol-
gabíróig, jegyzõig. Az öntudatos munkástól fel a mágná-
sig. A gyárigazgatótól le az utolsó földmives napszámo-
sig!

⁴¹ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon. 1919–1944*, Jelenkor, Budapest, 2016³ [javított és bővített], 28.

⁴² –K., „A készülõ zsidótörvény”, *Fejérmegyei Napló* 1919. nov. 16, 1.

A politikát zsidó pénz irányítja. Gyáraidat zsidó vezeti. Ügyeidet zsidó fiskális bogozza, gyermekedet zsidó orvos gyógyítja, zsidó tanár tanítja. Tízezer holdas birtokaidat zsidó bérlő, vagy vásárolja. Lapjaidat zsidó írja, színházaidban zsidó játszik. Munkásaid lelkét zsidó mozgatja, maszlagolja. Buzádat, vajadat, libádat zsidó veszi meg. Dohányt, petroléumot, sót, fát, szenet tőle vásárolsz. Mid maradt meg? Rövidlátásod, tunyaságod, széthuzásod, piszkos önző, anyagias lelked. A csillagokig felcsigázott igényeid. [...]

Erősen buzog bennünk a keresztény magyar érzés. A falak telefirkálva: 'üsd a zsidót, pogromot', 'akasztófát nekik', stb. épületes jelszavakkal. És a mágnások zsidó ügyvédek tartanak, a keresztény burzsuj házába zsidó orvos jár gyógyítani, az öntudatos elvtárs ma is zsidó füttyre táncol. [...] Szegény keresztény diákoknak ingyen ebédet keresnek jólelkű tanárok. Jólelkű zsidók seregestől jelentkeznek a segítségére. Keresztények alig egynéhányan. És mi azt gondoljuk, hogy ezek a fiuk, ha felnőnek, elfelejtik, hogy nagy nyomoruságukban a zsidó segített rajtuk? Nem, ezek a fiuk elvesztek az öntudatos keresztény magyarság számára.”⁴³

⁴³ x.: „Keresztény Magyarország?”, *Fejérmegyei Napló* 1919. nov. 16, 1-3.

Alapjában véve elmondható: a Horthy-korszak nemzeti-keresztény kurzusának zsidóellenes alaptónusa már ekkor megjelent a korabeli katolikus sajtóban. Mihályfi Ákos dr. tollából az olvasó értesülhetett mind a zsidó felelősségről, mind pedig az általuk jelentett veszélyekről.

„...a zsidóság ellepte az összes iskolákat, főiskolákat, mert a legutolsó bevándorlott zsidó batyusnak is minden gyermeke, fiú és leány, az értelmiség körébe akar jutni. Mint a sáskák úgy lepték el a zsidók az értelmiség minden tevékenységi körét s a legtöbben vezető túlsúlyra emelkedtek. [...] A zsidó értelmiség szelleme megmérgezett bennünket is. Nemcsak a nyelvünket rontotta meg annyira, hogy budapesti tájszólást fejlesztett és emelt irodalmi magaslatra; hanem megrontotta ízlésünket is, megmérgezte erkölcsünket, világnézetünket. Olyannyira, hogy már nem is bántott bennünket, ha gúnyolták és sárba tiporták eszményeinket, nagyjainkat, vallásos érzelmeinket és hitünket nemcsak az utcai szennylapokban, hanem a tudomány és a művészet csarnokaiban is, sőt mi voltunk az elsők, akik megtapsolták és megkoszorúzták a gúnyolókat. A zsidó értelmiség szelleme megőrölte a magyar értelmiség őszerejét. Beteljesült itt is a közmondás: gutta cavat lapidem.⁴⁴ Ötven éven át csepegett ez a zsidó méreg a magyar értelmiség sziklájára és ime ez a szikla szétmállott. Meggyőződésem szerint a pro-

⁴⁴ „A vízcsepp kivájja a követ.”

letárdiktatúra a zsidó értelmiség győzelmi mámore és tobzódása volt a keresztény értelmiség felett, melyet a félrevezetett fővárosi munkásság és az utcai csőcselék támogatásával letiport, meggyalázott és kinevetett.”⁴⁵

Mihályfi szerint a felépítendő „keresztény Magyarország nem zsidóüldözést, hanem szellemi megújulást jelent. A keresztény szellemnek, erkölcsnek, világnézetnek uralmát köz- és magánéletünkben, irodalmunkban, művészetünkben, iskoláinkban, családjainkban. A keresztény szellemnek, műveltségnek, értelmiségnek megizmosodását oly mértékben, hogy ellen tudjon állani a zsidószellem bomlasztó hatásának.”⁴⁶ Ebben a feladatban a keresztény papságnak oroszlánrészt kell vállalnia: „Nagyszabású, apostoli szellemtől áthatott, minden lelki szükségletre kiterjedő lelkipásztori tevékenységet kell kifejtenie. Nemcsak a falu népe között, hanem elsősorban Budapesten, az értelmiség és a munkásság körében. Százados hanyagságot és nemtörődést kell jóváhoznia.”⁴⁷

1919 őszén a Nemzeti Hadsereg csak a Tisza vonaláig tudta ellenőrzése alá vonni az országot. Ekkor azonban a figyelem másfelé fordult: előtérbe került a békekonferencia – és a trianoni igazságtalanságot elszenvedni kényszerülő áldozati szerepre való mentális előkészítésként –, megjelent a keresztény Magyarországot büntetni akaró nemzetközi

⁴⁵ Mihályfi Ákos dr.: „Sorsdöntő idők”, *Katolikus Szemle* 1919/IV, 289-295; itt: 290-291.

⁴⁶ *Uo.*, 292.

⁴⁷ *Uo.*, 293.

zsidó összeesküvés gondolata.⁴⁸ A katolikus sajtó a zsidókat hazaárulóknak bélyegezte,⁴⁹ és volt, aki ennek okát a lelki ellentétben vélte felfedezni.⁵⁰ Nem csoda, hogy antiszemita megmozdulások történtek.⁵¹ De az is előfordult, hogy a zsidóknak rótták fel bűnül a dualizmus korabeli magyar sovinizmust és a nemzetiségek elleni gyűlöletet is.⁵²

1919. nov. 24-én a Friedrich-kormányt felváltotta a Huszár Károly miniszterelnök vezette kormány (1920. márc. 15-ig). Ebben a politikai bizonytalanság jellemezte időszakban, amikor a kormányok egymást váltották, Horthy Miklós bizonyult az egyetlen stabilan a pozíciójában maradó vezetőnek. A minisztertanács 1919. dec. 8.-i ülésén Horthy – a hadsereg főparancsnokaként – a békedelegáció Párizsba való kiküldése mellett foglalt állást, függetlenül attól, hogy a román hadsereg továbbra is megszállva tartotta a Tiszántúlt. Az országban uralkodó állapotokat a véleményformáló katolikus sajtó „a keresztény nemzeti irány és a destruktív, nemzetietlen zsidó rétegek között” folyó politikai harccal jellemezte. Álláspontja szerint, elsőre ezt kellett megnyerni, hogy majd sikerrel vehessék fel a harcot a közigazdasági területeken is.⁵³

⁴⁸ „Az ötös tanács a zsidók kezében. Egy olasz lap a koncentráció háttéréről”, *Uj Nemzedék* 1919. nov. 28, 4.

⁴⁹ „A hazaárulók...”, *Fejérmegyei Napló* 1919. dec. 14, 1; „A pécsi hazaárulás. Zsidó szociáldemokraták bolsevik izgatást folytatnak”, *Nemzeti Ujság* 1920. márc. 10, 4.

⁵⁰ Simon Lajos: *Hová vezet a zsidók útja*, Budapest, 1919. Kimerítő ismertetést közölt róla Túri Béla: „A zsidóság lelki alkata”, *Nemzeti Ujság* 1919. dec. 7, 1-3.

⁵¹ „Rombolás a Népszavánál és Az Estnél. Antiszemita tüntetés a fővárosban”, *Nemzeti Ujság* 1919. dec. 9, 3-4; „Antiszemita tüntetés a fővárosban. Feldúlták a Népszava nyomdáját”, *Uj Nemzedék* 1919. dec. 9, 5-6.

⁵² „Megbízhatatlannak mutatkozott...”, *Nemzeti Ujság* 1919. dec. 14, 1.

⁵³ Dr. Frisch Ferenc: „A zsidóság igazi vára”, *Nemzeti Ujság* 1919. dec. 12, 1. A cikket december 21-én az újság újraközölte.

Horthy 1919 végén és 1920 elején körbejárta a felszabadult területeket. Abban a jogon kívüli állapotban, amely akkor Magyarországon uralkodott, Horthy Miklós látszott az egyetlen erős embernek, aki képes úrrá lenni a helyzeten. Annál is inkább, mert a háta mögött volt egy hadsereg, és már kezdetét vette egyfajta Horthy-kultusz is,⁵⁴ amely azt hangsúlyozta, hogy a „magyarok Istene Horthy Miklós személye köré csoportosítja a nemzet ezeréves dicsőségét és szenvedését, hogy abból egy új, egy ragyogóbb fénykoszorú fonja át ezt az országot”⁵⁵.

1920. januárjára Horthy, a hadsereg mellett, maga mögött tudhatta a fajvédőket, a médiának köszönhetően a politikai osztály meghatározó részét és a közvéleményt is. John Montgomery amerikai nagykövet szerint élvezte a britek támogatását, s ebből kifolyólag elfogadható kormányzójelölt volt a szövetségesek számára, akik egy király nélküli királyi Magyarországon voltak érdekeltek. Egyedül a románok kezelték fenntartásokkal, de a franciák szintén meglátták benne a saját geopolitikai érdekeik érvényesítésének lehetőségét. A szövetségesek biztosak voltak abban, hogy Horthy – személyes hatalmi okokból is – távol tartja a Habsburg-restaurációt, és képes megakadályozni a szélsőséges hatalomátvételt is. De, ami mindennél fontosabb, írja Catherine Horel:

„a demokrácia elutasítása lehetővé teszi a szövetségeseknek, főleg a franciáknak, hogy továbbra is keményen

⁵⁴ Lásd Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*, MTA BTK TI, Budapest, 2016² (javított kiadás).

⁵⁵ *Halasi Újság* 1920. jan. 18, 1.

bánjanak Magyarországgal abban az időszakban, amikor két egymást kísérő folyamat zajlik: a béketárgyalás, amely bevégzi Magyarország feldarabolását, valamint Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság közeledése – később ez lesz Franciaország kelet-európai politikájának az alapja. Franciaország nehezen tudta volna igazolni politikáját egy demokratikus Magyarországgal szemben, amilyennek Károlyi Mihály kormányával ígérkezett, így inkább a tekintélyuralmi rendszer mellett állt ki, nem minden cinizmus nélkül. A revizionizmus elrettentésül és alapul szolgál a kisantant politikájához, ennek a szövetségnek ugyanis nincs más létjogosultsága csak az, hogy visszatartsa a német és esetleg a magyar veszélyt, igazi közös érdekei alig vannak.”⁵⁶

Horthy Miklós személyes hatalmi ambíciói, a magyar uralkodó osztály vezérvágya és a nagyhatalm, meg utódállami, érdekek szerencsésen találkoztak. A közbeszédet eluraló zsidóellenesség pedig mindezt kiválóan leplezte.⁵⁷ A judeobolsevik bűnbak nagyszerű figyelemelterelőnek bizonyult, minden nehézségre magyarázatot kínált, a magyar politikai vezetést felmentette minden tévedés és felelősség alól, a keresztény ma-

⁵⁶ Horel, C.: *i. m.*, 102.

⁵⁷ „Százezer zsidó memorandumban hívja vissza a románokat Budapestre”, *Dunántúli Hírlap* 1920. febr. 24, 2.

gyar faji nemzetet pedig áldozatnak állította be, amely ellen és amelynek megsemmisítésére minden és mindenki összeesküdött; elsősorban a zsidók, országon belül és kívül.⁵⁸

1920. januárban választásokat tartottak, amely az Országos Kisgazda- és Földműves Párt (91 képviselő), illetve a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (72 képviselő) győzelmét hozta.

Horthy 1920. jan.30-án kiadott hadparancsa azt mutatja, hogy ekkor már ő irányította az események menetét.⁵⁹ Ebben leszögezte, hogy az ideiglenes államfő – vagyis saját maga – megválasztása után a koalíciós kormány lemond, és az új miniszterelnököt már az államfő nevezi ki.⁶⁰

1920. febr. 16-án az új Nemzetgyűlés Magyarország államformáját királysággént határozta meg, és felállította a kormányzói hatalmat, amely magában foglalta szinte az összes királyi felségjogot (kivéve a nemesi cím adományozását⁶¹ és a főkegyúri jogot). Márc. 1-én Horthy Miklóst elsőpró többséggel kormányzóvá választották, és még aznap délben letette az esküt.⁶² Márc. 15-én Horthy Simonyi-Semadan Sándort nevezte ki miniszterelnöknek (1920. júl. 19-ig).

⁵⁸ Barabás Albert: „Izgatás a keresztény Magyarország ellen. Zsidók, szabadkőművesek és kommunisták egy táborban”, *Nemzeti Újság* 1920. márc. 30, 1; Hollósy Sándor: „A zsidó befolyás érvényesülése az ententenál”, *uo.*, 1920. ápr. 14, 5.

⁵⁹ Ezzel szemben Horthy az *Emlékirataiban* „a legtöbbször olyan embernek mutatja magát, akit az események kényszerítettek, hogy kötelességének megfelelően cselekedjék, holott a valóságban minden esetben nyílt előtte alternatíva”. Lásd Horel, C.: *i. m.*, 102.

⁶⁰ Lásd „Horthy Miklós: kormányzó”, *Fejérmegyei Napló* 1920. febr. 17, 1-2.

⁶¹ Ennek kompenzációjaként hozzák majd létre a vitézi rendet.

⁶² Lásd Prohászka Ottokár katolikus püspök beszédét in: Fazekas Csaba (válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta): *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927 (Cikkek, interjúk, beszédek)*, Bíbor, Miskolc, 2019, 91.

Horthy megválasztását követően, március végére, a román hadsereg visszavonult a később megállapított határvonalra. Magyarországon megkezdődött az erdélyi zsidók nemzethűségének megkérdőjelezése,⁶³ illetve a *numerus clausus* körüli vita.⁶⁴ Ebben a közéleti hangulatban került sor a neves szegedi főrabbi, Löw Immánuel (1854–1944), meghurcolására, akit a katolikus média magyargyalázással vádolt.⁶⁵ Vélelmezhetően a zsidóság kollektív megfélemlítése volt cél. Ha ugyanis ezt lehet elművelni egy köztisztelőben álló vallási vezetővel, akkor mire számítsanak az egyszerű zsidó állampolgár?

⁶³ „A magyarok nyomora Erdélyben. ...A zsidók asszimilálódnak a románokhoz...”, *Nemzeti Ujság* 1920. febr. 22, 4; „A nagyváradai zsidók az oláh megszállás alatt”, *uo.*, 1920. márc. 5, 5; Albay Bálint: „Zsidó beismerés a zsidó árulásról. Az erdélyi zsidóság internacionális. A Felvidéken már csak 'szlovenszkói zsidóság' van. Az 'Egyesült Zsidó Pártok' a vasárnapi munkaszünet eltörlését követelik. Rabbik szervezkedése faji nacionalizmus alapján. Szemle a 'Zsidó Szemlé'-ben”, *uo.*, 1920. márc. 14, 6; „A lugosi főrabbi hazaárulása. Gyors felkinálkozás az oláhoknak. Másfél milliót gyűjtöttek a temesvári zsidók az oláh hadsereg javára”, *uo.*, 1920. ápr. 29, 2; „A lugosi főrabbi is hazaáruló”, *Fejérmegyei Napló* 1920. ápr. 30, 1; „Az erdélyi, bánáti és máramarosi zsidók behódolása a román uralomnak. Cionista konferencia Kolozsvárott”, *Nemzeti Ujság* 1920. nov. 24, 3.

⁶⁴ „Ismét bezárták az egyetemet. Az ifjúság gyűlése a numerus claususért”, *Nemzeti Ujság* 1920. márc. 5, 4; „A főiskolai ifjúság tüntetése. Memorandum a numerus claususról”, *uo.*, 1920. márc. 6, 3; „Haller István a magyar kulturprogramról. [...] Nemzeti gondolat és keresztény erkölcs a nevelésben. Behozzák a numerus clausust”, *uo.*, 1920. ápr. 27, 2; „A nemzetgyűlés mai ülése. A zsidókérdés és a numerus clausus”, *Dunántúli Hírlap* 1920. ápr. 27, 1. A kérdésre vonatkozóan lásd Monori Áron, „A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó”, *Médiakutató*, 2003/2, 48-52 (https://mediakutato.hu/cikk/2003_02_nyar/03_numerus_clausus; letöltve: 2021. 07. 26).

⁶⁵ –y.–: „A magyargyalázó szegedi főrabbi. Hogyan informálja dr. Löw Immánuel a külföldet? Egy hollandi ujságíró benyomásai az Alföldön. A 'Nemzeti Ujság' tudósítójától”, *Nemzeti Ujság* 1920. ápr. 23, 1-2; „A nemzetgyűlés viharos ülése. A magyargyalázó szegedi főrabbi”, *Dunántúli Hírlap* 1920. ápr. 24, 1; „Löw Immánuel, a magyargyalázó főrabbi”, *Uj Nemzedék* 1920. ápr. 24, 1; „Mi készül Löw Immánuel ügyében. Miért küldték Nyelset Budapestre?”, *uo.*, 1920. júl. 15, 1.

Időközben Párizsban zajlottak a béketárgyalások. A békeszerződés zárookmányát 1920. máj. 5-én terjesztették elő. A magyar katolikus médiában azonban ezt a hírt felülírta a szegedi főrabbi üggye.⁶⁶ Magát a „nemzetgyilkos”⁶⁷ békeszerződést, amely szentesítette Magyarország már ténylegesen bekövetkezett feldarabolását, jún. 4-én írták alá a Nagy Trianon-palotában.

Röviddel később azonban Prohászka Ottokár, székesfehérvári katolikus püspök és a hungarizmus eszmei megteremtője,⁶⁸ már a „a keresztény kurzus kisiklásáról” értekezett, és a zsidók kirekesztésének hiányát kifogásolta.⁶⁹ Magyarország elindult a konszolidáció útján. Közben azonban újabb figyelemelterelésre volt szükség. Haller István vallás és közoktatásügyi miniszter jún. 22-én beterjesztette a *numerus clausus* törvényjavaslatot. Ekkor azonban ennek megvitatása elmaradt. 1920. júl. 19-én Horthy Miklós kormányzó Teleki Pált nevezte ki miniszterelnöknek. A békeszerződés aláírása és ratifikálása közötti időszakban került

⁶⁶ „Hazaárulás álarc nélkül. Egy amerikai 'magyar' lap gonosz rágalmai. A Löw Immánuelek elvbarátai örülnek Magyarország balsorsának”, *Nemzeti Ujság* 1920. máj. 13, 2.

⁶⁷ „A nemzetgyilkos békeszerződés”, *Uj Nemzedék* 1920. máj. 26, 1.

⁶⁸ Lásd Fazekas Csaba: „Prohászka Ottokár és a 'hungarizmus' fogalmának genezise”, *Múltunk* 2015/2, 4-34.

⁶⁹ *Uj Nemzedék* 1920. jún. 20, 1; *Fejérmegyei Napló* 1920. jún. 22, 1.

sor a *numerus clausus* törvényjavaslat vitájára⁷⁰ és elfogadására.⁷¹ Az eredeti javaslatot augusztusban a kormányzó párt gyökeresen radikalizálta, és zsidóellenes törvény irányába mozdította el. Prohászka Ottokár székesfehérvári katolikus püspök szerepe ebben vitathatatlan.⁷² Az 1920. szept. 26-án kihirdetett 1920. évi XXV. törvénycikk⁷³ a zsidóságot „népfajként” határozta meg (a megkeresztelkedett zsidókat is „zsidónak” minősítette),⁷⁴ és megteremtette a zsidók felsőfokú oktatásban

⁷⁰ Frojimovics Kinga pontosan megfogalmazta, hogy 1920. szeptember 2-a miért is tekinthető fordulópontnak „a magyarországi többségi társadalom és az országban élő zsidók kapcsolatának történetében. E napon a magyar kormány felelős minisztere, Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter a Nemzetgyűlésben gyökértelen, nemzetietlen elemnek nyilvánította a magyarországi zsidóság egészét. Leszögezte, hogy a zsidók alkalmatlanok az egyetemet végzett diplomás értelmiség legalapvetőbb feladatának ellátására, vagyis arra, hogy a magyar nemzeti intelligencia szerepét betöltsék. Mindezt Haller faji alapon, megkérdőjelezhetetlen axiómaként jelentette ki.” Frojimovics Kinga: „Mételyes már közéletünk, és fojtó-fullajtó lett levegője”. A *numerus clausus* magyarországi rabbik templomi beszédeiben”, in: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011, 233.

⁷¹ „Meggzavasták a numerus clausust. A zsidók faji számarány szerint juthatnak be az egyetemre. Haller miniszter nagyszabású beszéddel zárta be a vitát”, *Nemzeti Ujság* 1920. szept. 22, 1-3. Lásd Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*, Gondolat, Budapest, 2012.

⁷² Lásd Prohászka Ottokár szeptember 16.-i parlamenti beszédét in Barlay Ö. Szabolcs (szerk.): *Prohászka Ottokár parlamenti beszédei*, Székesfehérvár, 2006, 33-43; Fazekas Csaba: „Adalékok Prohászka Ottokár és a numerus clausus kapcsolatához”, in Horváth Zita – Halász Dorottya (szerk.): *Zsidók és keresztények az évszázadok sodrában. Interpretációk egy témára*, Miskolci Egyetem Kiadó, Miskolc, 2015, 241-252.

⁷³ A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>; letöltve: 2021. 07. 26).

⁷⁴ A Népszövetséghez intézett magyar kormányjegyzék semmiféle kétséget nem hagyott a törvény faji jellege felől: „a jogalkalmazói értelmezés arra helyezte a hangsúlyt, hogy a magyar állam a keresztény hitre tért zsidókat nem kereszténynek, hanem zsidónak tekinti akkor is, ha papírjaikon keresztény vallás szerepel. A törvényes kitérés legitimitását és jogkövetkezményeit nem ismeri el, ezért a keresztény hitre tért zsidókra végső soron nem a keresztényekre, hanem a zsidókra vonatkozó jogok, illetve megszorítások érvényesek. A zsidóság definícióját ez az értelmezés tehát születési-származási alapra helyezte, s felülbírálta az emancipációnak a vallási kitérésekre vonatkozó elveit. Ezzel kimondta, hogy a zsidókra nézve nem tartja érvényesnek a

való részvétele jogszerű korlátozását. A beiratkozás fontos szempontja lett a „nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelménye”.⁷⁵ A „zsidókérdés” ugyanakkor megmutatta, hogy ennek örve alatt a magyar társadalommal, mondhatni, bármit ellenvetés nélkül el lehet fogadtatni. Így került sor például a botbüntetés bevezetésére (1920/XXVI) vagy a kormányzói jogkör kiterjesztésére (1920/XVII). Az már fel sem tűnt, hogy a földreformnak még a gondolata is elsikkadt.⁷⁶

Elmondható, hogy ezzel a törvénnyel a korábbi feudális rendi magyar nemzetfogalom faji megalapozottságot kapott,⁷⁷ és hétköznapiasodott. Az „asszimilálhatatlannak” tűnő zsidóság démonizálásával az egykori kisebbségek (elsősorban a románok) helyett sikerült újabb ellenségképet teremteni, s a magyarul beszélő paraszti lakosságot úgy beemelni a Nemzetbe, hogy annak valójában semmiféle társadalmi problémájával nem kellett törődni. A politika középpontjába a nemzeti hovatartozás és a lojalitás problematikája került (zsidóság és határokon kívül, kisebbségi sorban rekedt magyarság); miközben nem sikerült világosan meghatározni: mi is a magyar nemzet tulajdonképpen? A kirekesztés (zsidósággal szemben) és befogadás (magyar kisebbségek) egyidejűsége

törvény előtti állampolgári jogegyenlőség elvét”. Kovács M. Mária, *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus*, Helikon, Budapest, 2001, 78.

⁷⁵ Talán több figyelmet érdemelne az a tény, hogy a törvény hatására a női hallgatók száma mintegy felére csökkent. Lásd Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben, 1919–1921*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 88), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 25.

⁷⁶ Helyette lett az 1920. évi XXXVI. törvénycikk a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>; a törvény indoklása: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000036.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D47>; letöltve: 2021. 07. 26).

⁷⁷ Lásd „Prohászka Ottokár nagy beszéde a magyarság védelméről. A numerus clausus mint a faji önvédelmi harc eszköze”, *Nemzeti Ujság* 1920. szept. 17, 1-3.

feloldhatatlan dilemmát eredményezett. Ennek intellektuális átgondolása és feldolgozása gyakorlatilag mind a mai napig nem történt meg!

A magyar parlament a békeszerződést 1920. nov. 13-án ratifikálta. Nov. 15-én Horthy maga is aláírta a törvényt. Magyarországon kezdetét vette egy olyan, kereszténynek nevezett társadalmi és politikai berendezkedés, amelynek alapja valójában egy felszínesség uralta⁷⁸ (látszat-)kereszténység⁷⁹ volt, tényleges tartalom és erkölcsi tartás nélkül.

A Horthy rendszerben a kereszténység a lélek szerepét volt hivatott betölteni a vérségi leszármazás alapján meghatározott organikus magyar nemzetfelfogásban. Tulajdonképpen olyan, pogány elemekkel telített magyar nemzeti kereszténység bontakozott ki, amelynek problémásságát a korabeli egyházak/egyháziak nem érzékelték. Ezt jól tükrözi az a tény, hogy a Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna (1881–1923) által megfogalmazott *Magyar Hiszekegy*⁸⁰ gond nélkül részévé válhatott nem csupán a hivatalos rendezvényeknek, de a különböző vallási/liturgikus eseményeknek is.

A korabeli hazai zsidóság azonban nem tudatosította magában a magyar elitnek ezt az osztályérdek-vezérelt faji alapú nemzetfogalmi paradigmaváltását:

⁷⁸ Lásd pl. M. S.: „Evangélikus mondanivaló. A konjunktura-kereszténység ellen”, *Evangélikus Élet*, VIII/4, 1940. jan. 27, 2-3.

⁷⁹ Lásd Ravasz László: „Krisztus és az egyház”. Bezáró beszéd a Protestáns Irodalmi Társaság 50 éves jubileuma alkalmából a zeneakadémiában rendezett ünnepségen”, *Protestáns Szemle*, XLVII/3, 1938, 106.

⁸⁰ „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában: / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában! Ámen.”

„Az első világháború után a fajilag öntudatos és nemzeti önértékében sértett magyar uralkodó elit [ugyanis már] nem vallási, hanem etnikai kisebbségnek tekintette a zsidóságot. E nemzetiségi alapú meghatározás azonban ellenkezett a zsidók önképével, akik továbbra is Mózes hitű magyaroknak tartották magukat. A magyarországi zsidóság vezetése, amely nem volt hajlandó figyelembe venni a magyar elit ideológiájában bekövetkezett alapvető változást, az 1920-as évek elejétől egy képzelte álmvilágban élt, amely nagyon távol esett a politikai realitásoktól.”⁸¹

Konklúzió

Összességében elmondható, hogy Horthy, Szegedtől kezdődően, a saját hatalmi ambíciói irányították. Ennek rendelt alá mindent és mindenkit. Sikert ért neki az a bravúr, hogy mindenki számára a gondviselés emberét testesítette meg. A győztes hatalmak és az utódállamok szemében a békeszerződések elfogadjaként; a magyarországi közvélemény előtt pedig a haza megmentőjeként jelent meg.⁸² Megerősítette Magyarország rendkívül rossz megítélését, s miközben szabad utat engedett a

⁸¹ Don, Jehuda: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*, MTA Judaisztikai Kutatóközpont – Élet és Irodalom, Budapest, 2006, 189.

⁸² Horthy hatalomra kerülésére lásd még Turbucz Dávid: „Horthy Miklós: honmentő és/vagy honvesztő?”, in: *A Horthy-korszak vitatott kérdései. Konferencia. MTA Székháza, Díszterem, 2020. szeptember 14-15*, Kossuth Kiadó, 2020, 267-282; Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós – a kormányzó és felelőssége, 1920–1944*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2020, 17-24.

revizionizmus eszméjének és retorikájának, gyakorlatilag ő volt a garancia arra, hogy Magyarország semmit nem fog kezdeményezni a határok erőszakos megváltoztatása érdekében. A revíziót, a régi határok helyreállítását lényegében egy isteni csodától várták, azért imádkoztak. Ez később kizárólag Adolf Hitler birodalmi kancellár jóindulatának és politikai számításainak köszönhetően valósult meg, amit abban a korban Isten akaratának és művének tekintettek.⁸³ A dicsőséget Horthy aratta le, az árát pedig Magyarország fizette meg!

Hatalma konszolidálását követően Horthy visszaszorította a szélsőséges jobboldalt⁸⁴ és a nyílt antiszemitizmust. A zsidózás felekezeti elleni izgatásnak és, ebből kifolyólag, bűncselekménynek minősült. Az 1919-ben alulról szerveződő – és a politika által a saját hatalmi céljaira nagyszerűen ki- és felhasználta – antiszemitizmus azonban, búvópatakként a mélyben meghúzódva, tovább mérgezte a magyar társadalom lelkét,⁸⁵ és csak arra várt, hogy előtörhessen. Ez Darányi Kálmán 1937. ápr. 18.-i elhíresült szegedi beszédével történt meg, amelyben nyíltan felvetette, hogy Magyarországon van zsidókérdés.⁸⁶ Átszakadt a gát, és onnantól

⁸³ Madarász István, kassai megyéspüspök, szavai az Észak-Erdély hazatéréséért tartott hálaadó szentmisén: „Hálát adunk a Mindenható Jóságos és Igazságos Istennek azért, hogy igaz ügyünket diadalra vitte és kardcsapás nélkül újabb területet juttatott vissza a megcsonkított Hazának”. *Felvidéki Ujság* 1940. szept. 9, 2.

⁸⁴ Ennek természetesen az volt az ára, hogy a Bethlen-kormány (1921–1931) 1922-ben vidéken visszaállította a nyílt szavazást, és drasztikusan csökkentette a szavazásra jogosultak számát az összlakosság kevesebb, mint 1/3-ra.

⁸⁵ Lásd pl. „Társadalmi bajaink és a zsidóság”, *Fejérmegyei Napló* 1921. ápr. 10, 1. Ez a cikk a zsidóságot fertőző betegséggént mutatja be. Lásd továbbá „A magyar faj visszaszorítása gazdasági téren”, *uo.*, 1921. okt. 23, 1. A névtelen szerző le sem írta a zsidó szót, de minden olvasó tudta, hogy melyik az az osztály, amelynek „ezen országhoz tulajdonképpen semmi köze sincs”.

⁸⁶ Lásd „A kormány álláspontja a zsidókérdésben”, *Pesti Hírlap* 1937. ápr. 20, 6. A kérdésre vonatkozóan lásd a kötet 4. tanulmányát.

a közéletben és a médiában már nyíltan lehetett zsidózni. Ugyanakkor elindult annak az útnak a jogszabályi kikövezése is,⁸⁷ amely a módszeres kirekesztésen keresztül egyenesen vezetett a Holokauszthoz.

⁸⁷ Lásd Jakab Attila: „A magyarországi keresztény média a zsidótörvények idején (1938–1942)”, in: Braham Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a Holokausztról. VII.*, Múlt és Jövő, Budapest, 2016, 13-108.

Fények és árnyak

Katolikus egyházi vezetők, antiszemitizmus és Holokausz a Horthy-korszakban (1920–1944)*

Ma már közhelynek számít George Santayana azon állítása, miszerint „azok a nemzetek, amelyek nem tanulják meg a múlt leckéit, arra ítéltetnek, hogy a múlt valamennyi tévedését megismételjék”.⁸⁸ Márpedig a magyar történelem egyik problémás időszakának – a Horthy-korszaknak – igen érzékeny (és átpolitizált) kérdésével, az egyházak/egyháziak antiszemitizmusával kapcsolatban, csak igen csekély mértékben folyik korabeli forrásokra alapozott módszeres kutatás.⁸⁹ Sőt mi több, mintha

* A tanulmány a Bochum-i Ruhr-Universität Käte Hamburger Kolleg „Dynamics of the History of Religions between Asia and Europe” programja keretében 2013. ápr. 11-én megtartott „*Shadows and Lights. The Involvement of the Hungarian Catholic Clergymen in Anti-Semitism and Holocaust in the Horthy Era (1920-1944)*” c. előadás magyarított változata. A meghívásért köszönettel tartozom Prof. Dr. Perczel Istvánnak, a CEU egyetemi tanárának. Az előadás és a tanulmány az International Holocaust Remembrance Alliance (<https://www.holocaustremembrance.com>) által 2012-2013-ban támogatott, és a Civitas Europica Centralis (<http://www.cecid.net/hu/taxonomy/term/561>) által koordinált, „*A történelmi egyházak és a zsidó közösség viszonya Csehszlovákiában és Magyarországon 1920-tól a Holokausztagig*” c. nemzetközi kutatási projekt (<https://onedrive.live.com/?authkey=%21APE-giy2cj%5FNZjL0&cid=95783025698561E6&id=95783025698561E6%219973&parId=95783025698561E6%21123&o=OneUp>; letöltve: 2021.07. 26) keretében készült.

⁸⁸ Idézi Braham, Randolph L.: „Gondolatok a magyarországi holokausztról hatvan év után”, in: Molnár Judit (szerk.): *A Holokausztag Magyarországon európai perspektívában*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 32.

⁸⁹ Az érdeklődés középpontjában szinte kizárólag Prohászka Ottokár, székesfehérvári püspök, áll. Egy másik, érdeklődésre szintén számot tartó központi kérdés a legfelsőbb egyházi vezetők magatartása a zsidótörvények megszavazása idején (1938–1942). Ugyanakkor nagy hangsúly helyeződik az egyházi zsidómentésre is, ahol gyakorlatilag ugyanaz a néhány név kerül rendszeresen előtérbe: Éliás József (református), Sztéhlo Gábor (evangélikus), Salkaházi Sára (katolikus). Ezzel a három megha-

részlegesen tabusított problémával állnánk szemben. Elgondolkodtató, és egyben jelzés értékű, hogy napjaink egyik meghatározó történésze, Romsics Ignác akadémikus, magát az egész egyházi problematikát is következetesen mellőzi a Horthy-korszak általános ismertetéséből.⁹⁰ Pedig ebben az időszakban a katolikus „egyház öndefiníciója szerint a közélet egyik legfontosabb intézménye volt, amelynek feladata a ‘radikális ideológiák’ elleni harc, egy eddig is ápoltt értékkánon még intenzívebb közvetítése, nemcsak intézményei révén, hanem a politikai közélet valamennyi területén. Ezt szolgálta – a klérus politikai érdekeinek nyilvánvaló eszköze – a keresztény párt aktív támogatása, illetve a katolikus szervezetek, valamint az alsópapság még hathatósabb ellenőrzése is.”⁹¹ Más megfogalmazásban: tulajdonképpen a katolikus egyház volt „a rendszer egyik legitimációs bázisa”.⁹²

Mi ennek a hiányosságnak az oka? Mindenekelőtt az, hogy a közhiedelemmel ellentétben az egyes magyarországi, ún. ‘történelmi’, keresztény egyházak (katolikus, református, evangélikus) történelme máig feldolgozatlan. Ennek elsődleges oka az alapkutatások hiányában, illetve a felekezeti/teológiai szemléletmód erőteljes érvényesülésében

tározó témával gyakorlatilag ki is merül az egyházakra vonatkozó, arányaiban rendkívül aránytalannak mondható, bibliográfia. Lásd Braham, Randolph L.: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*, 1–2. kötet, Park Kiadó, Budapest, 2010.

⁹⁰ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999 és 2005²; Uő.: „A 20. századi Magyarország”, in: Uő. (főszerk.): *Magyarország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007 és 2010, 773–958; Uő.: *A 20. század rövid története*, Rubicon-Ház, Budapest, 2011.

⁹¹ Spannenberger Norbert: „A politikai katolicizmus”, in: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*, Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 190.

⁹² Gárdonyi Máté: „Üldöztetés és felelősség. A magyar Holokausztról egyházi szemmel”, in: Mártonffy Marcell – Petrás Éva (szerk.): *Szétoztott teljesség. A hetvenöt éves Boór János köszöntése, Hét Hárs – Mérleg*, Budapest, 2007, 269.

rejlik.⁹³ Valójában nincsenek olyan intézményes helyek, ahol a kereszténység egyetemes történetének átfogó, szervezett, strukturált, kontextualizált és történettudományi megközelítésű kutatása folya. Többnyire személyes érdeklődésekről beszélhetünk, amelyek – mindenekelőtt magyar/magyarországi vonatkozású, és időben behatárolt, egyháztörténeti – részterületekre korlátozódnak.⁹⁴ Ebből kifolyólag nem meglepő, hogy a magyarországi keresztény egyházaknak a Horthy-korszak kibontakozó antiszemitizmusában játszott társadalmi szerepe és felelősége sem került feltárára. De nem születtek olyan átfogó munkák (monográfiák) sem, amelyek a vallás és a politika 19. és 20. századi viszonyrendszerét mélyrehatóan tárgyalnák.⁹⁵

⁹³ Adriányi Gábor szerint pl., „aki az Egyházban nem Krisztus titokzatos testét látja a világban az idők végezetéig, az az Egyház lényegét sosem fogja megérteni, és a történelmi ábrázolásban a lényeg fölött el fog sikkani”. Adriányi Gábor: *Az Egyháztörténet kézikönyve*. (Szent István kézikönyvek, 5), Szent István Társulat, Budapest, 2001, 25-26. Lásd még Schütz Antal: *Isten a történelemben*, Szent István Társulat, Budapest, 1934; Tuba Iván: *A történelem teológiai értelme*, Jel Kiadó, Budapest, 2006. Ezt a szemléletmódot a protestáns egyháztörténészek is magukénak érzik. Elsősorban azért, mert a teológiai szemlélet a történelmet tulajdonképpen üdvtörténetként fogja fel. Nem véletlen, hogy a protestánsok számára az újszövetségi idők (kb. első évszázad) és a Reformáció (16. sz.) közötti időszak (mintegy 1400 év) többnyire érdektelen.

⁹⁴ Ezt egyébként az érzékelteti a legkiválóbban, hogy az ELTÉ-n a magyarországi (mindenekelőtt katolikus) egyház (elsősorban 20. századi) tudományos kutatását személy szerint Gergely Jenő képviselte. Az ő halálával (2009. dec. 10) az egyház iránti történeti érdeklődés gyakorlatilag megszűnt. Máskülönben az egyetemes történeti tananyagban a kereszténység története csak nagyon esetlegesen van jelen. Legmarkánsabban talán az összefüggések hiányoznak. Lásd még Jakab Attila: „Az egyháztörténet a teológia és a történetírás metszéspontjában”, *Korunk* (Kolozsvár) 17, 2006/12, 23-28. old. Nagyon tanulságos áttekinteni az *Egyháztörténeti Szemle* repertóriumát is (www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szerzo.htm; letöltve: 2021. 07. 26).

⁹⁵ Ilyen típusú megközelítésre példa Spannenberger Norbert: „A politikai katolicizmus”, *i. m.*, 186-213.

A magyar nemzetállam létrejötte: 1918–1920

1918-nak, az első világháború utolsó évének végén Magyarországon egy zűrzavaros időszak kezdődött. Gyors egymásutániságban történt a tiszavirág életű Köztársaság kikiáltása, a Tanácsköztársaság markánsan egyházellenes bolsevik típusú kísérlete,⁹⁶ az ország jelentős részének román katonai megszállása, majd a legvégén, 1919 őszén, a Horthy Miklós irányította ellenforradalmi, és „nemzeti-keresztény”, rendszer megszilárdulása, amely egyébként megegyezett a katolikus egyház víziójával.

A trianoni békeszerződés aláírásával (1920. jún. 4) – társadalmi és politikai berendezkedésében, valamint mentalitásában – tulajdonképpen egy olyan, 19. századi, magyar nemzetállam jött létre, amelynek már a születése pillanatában egyik meghatározó eleme volt az antiszemitizmus. A Monarchia idejében a történeti Magyarországot mindvégig jellemző és meghatározó nemzeti (mindenekelőtt román⁹⁷) kisebbségi problémák helyét a trianoni Magyarországon azonnal átvette az ún. „zsidókérdés”. A zsidóság kollektíve lett felelős mindenért, amit az or-

⁹⁶ Lásd Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*, Jaffa, Budapest, 2018; Uő.: *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*, Jaffa, Budapest, 2020. Kritikáját illetően lásd Gellért Ádám: „A Tanácsköztársaság villanófényben”, *Múltunk* 2021/1, online melléklet (http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2021/05/gellerta_21_1.pdf; letöltés: 2021. 07. 26).

⁹⁷ Véleményem szerint a nyelvi és vallási (ortodox és görögkatolikus) különbség mellett a magyar nemesség számára az is komoly problémát jelentett, hogy a polgárosodó románok döntően paraszti származásúak voltak. Lásd Ábrahám Barna: *Az erdélyi román polgárosodás a XIX. században*, ProPrint, Csíkszereda, 2004.

szág arisztokrata, valamint egyházi vezetése együttesen utált (demokrácia, liberalizmus, kapitalizmus, szociáldemokrácia, bolsevizmus). A kiélezett társadalmi feszültségekkel terhelt Magyarországon „a keresztény diplomások ezrei állásért kilincselve kénytelenek voltak tapasztalni, hogy mind az iparban, kereskedelemben, mind a szabad pályákon, az állások nagy részét, mégpedig a legjavát, a zsidóság tartja megszállva. Így lett a ‘zsidókérdés’ elsősorban a középosztály, a diplomásokat és az egyetemistákat izgató üggyé. A gyúlanyag adva volt, a szikrát a robbanáshoz a német náciizmus és a magyar szélsőjobb antiszemita agitációja szolgáltatta”⁹⁸

Az antiszemitizmusnak a köztudatban történő megszilárdulása megértéséhez azonban az sem hagyható figyelmen kívül, hogy mind a liberálisok (akik a kapitalista piacgazdaság törvényszerűségeire esküdtek), mind pedig a szociáldemokraták (akik a társadalmi igazságosság megvalósítását a szocialista rendszertől várták) az antiszemitizmust múltó jelenségnek tekintették. Egyáltalán nem mérték fel annak súlyát. „Úgy vélték, hogy az ...csak ürügy arra, hogy a politikai ellenfelek eltereljék a figyelmet a korabeli magyar társadalom feszültségeiről, kiáltó ellentmondásairól.”⁹⁹ Ebből kifolyólag az intézményesülő antiszemitizmust a magyar ellenzék nem bírálta. Pedig a Horthy-korszakban az egyházak által is mindvégig támogatott kormánypártnak és a szélsőjobboldalnak a zsidóellenességen kívül alig volt más „üzenete” a társadalom számára.

⁹⁸ László T. László: *Egyház és Állam Magyarországon 1919–1945*, Szent István Társulat, Budapest, 2005, 278-279.

⁹⁹ Pelle János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001, 92.

Az antiszemita közbeszéd és közszellem általánossá válásában – mindenekelőtt katolikus részről – óhatatlanul szerepet vállaltak az egyháziak. További kutatások kellenének ahhoz, hogy mind református, mind evangélikus részről a szerepvállalások mértékét meg lehessen határozni. Ez utóbbiak, sokkal kisebb társadalmi és demográfiai súlyuk miatt, csak mérsékelt politikai befolyást gyakoroltak.

1919-1920-ban Horthy Miklós tulajdonképpen a régi, ismert, feudális „rendet” állította vissza. A 19. századhoz képest azonban, amikor a nemzet fogalma nagyjából a nemességet jelentette, ezt a magyar nemzetfogalmat kiterjesztették az ország egész lakosságára; vagyis a magyarul beszélő, magyar etnikumú szegényekre és nincstelenekre is, akiknek egyébként semmiféle beleszólásuk nem volt az ország és a társadalom dolgaiba.

Horthy a rendszer politikai és nemzeti ideológiáját a kereszténységre alapozta, amely lényegében véve egy faji kategória lett; a „zsidó” ellentéte.¹⁰⁰ Megerősítette a társadalomra gyakorolt egyházi befolyást; miközben, a privilégiumokért cserébe, az egyházak részéről elvárta a feltétlen támogatást. És ezt meg is kapta, ahogy az a kassai orsolyita Angelinum évkönyvének „Vezérünk: Horthy Miklós” c. írásából kiderül:

¹⁰⁰ 1919 tavaszán Prohászka Ottokár, a bécsi *Das Neue Reich* hetilapban megjelentett két részes írásában, lényegében ezt a gondolatot fejtette ki.

„A történelem minden időben ítéletet mond az előző korok nagyjairól. Kiemel a feledés sötétjéből egy-egy nevet és rámutat: ime, ez volt a nagy ember, aki megértette korának szükségletét! Őt kellett volna követnünk...!

Csak néhány esetben történt úgy, hogy az igazi, a gondviselészerű férfiút már saját korában megértette és megbecsülte népe. A történelemnek csak igazolnia kellett a nemzet rajongó szeretetében megnyilvánuló ítéletet.

Ilyen szeretet, az egész nemzet boldog szeretete övezi láthatatlan glóriaként a mi Vezérünk alakját. Ahol megjelenik, felragyognak a szemek, mert hőst láthatnak: a béke és rend hőjét. Ha megmagyarázni nem is tudja az egyszerű nép, de a magyarság minden rétege érzi, hogy ő állította helyre a haza külső becsületét a szörnyű süllyedés után. A magyar államalkotás hősi kezdetéhez tért vissza: vitézi szellemből teremtett újra államot, amikor a polgári társadalom széthullott. Hadvezéri erényeivel; az áttekintés és előrelátás ritka adottságával sikerült a válságos időkben is megtalálni a kivezető utat és megakadályozta, hogy szélsőséges magyar kedélyünk vakmerő kalandokra ragadjon és a fejünkkel akarjunk sziklát törni, vagy a csüggedő megalkuvás sivatagjában eltévedjünk. Az ősi magyar bölcsesség áldott ereje hatotta át mindenkor, megmutatva a szükséges kockázat és az okosság kettős követelményéből eredő helyes irányt, amelyet húsz éve követ a nemzet.

Vezérünk ünnepi évének legszebb ünneplése legyen a magyar nemzet megértése és az elhatározása, hogy továbbra is ezen az úton fog járni mindaddig, míg újra a jó Isten adta koszorú: a Kárpátok koszorúja övezi a Kelet kapujában őrtálló Magyarországot!”¹⁰¹

A Horthy-korszak első évétől tetten érhető antiszemitizmus valójában a zsidóság asszimilációját kérdőjelezte meg.

Katolicizmus és antiszemitizmus

A magyarországi katolicizmus és az antiszemitizmus erős összefonódása a zsidóság emancipációját lehetővé tevő dualizmus idején következett be. Ebben jelentős szerepet játszott a szabadelvű Wekerle (1892–1895) és Bánffy (1895–1899) kormányok törvénykezése. Egyrészt a polgári házasságkötést bevezető 1894. évi XXXI.,¹⁰² másrészt pedig az 1895. évi XLII. törvénycikk,¹⁰³ amely az izraelita vallást bevett vallásnak nyilvánította, megteremtve a zsidóság polgári és vallási egyenjogúságát. Az ebben az időben megalakult Katolikus Néppárt mivel a recepciós törvényt nem volt képes megakadályozni, gyakorlatilag azonnal

¹⁰¹ A Szent Orsolyarendiek Kassai Angelinum Leánynevelő Intézet R. K. Leánygimnáziumának (fennállása 4. évében) és R. K. Leányliceumának (fennállása 2. évében) Évkönyve az 1939-40. iskolai évről, Kassa, 1940, 3-4.

¹⁰² Törvénycikk a házassági jogról (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D34>; letöltve: 2021. 07. 26).

¹⁰³ Törvénycikk az izraelita vallásról (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89500042.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D34>; letöltve: 2021. 07. 26).

zászlajára tűzte a törvény eltörléséért való küzdelmet, és programjába lényegében beépítette az antiszemitizmust.¹⁰⁴ A Néppárt számára ugyanis a legfőbb problémát az jelentette, hogy a törvény lehetővé tette a (keresztények számára is a) zsidó vallásra való áttérést. A Néppárt küzdelmét nem koronázta siker. A törvény eltörlésére csak 1942-ben került sor (1942. évi VIII. tc.¹⁰⁵), amikor is az izraelita felekezetet visszaminősítették „elismerté”, és egyben megtiltották a bevett vagy elismert vallásfelekezetből való betérést (5. §). Sokatmondó, hogy a törvény vitájában a keresztény egyházak egyetlen főpapja sem szólalt fel. Vélelmezhetően azért, mert nem elleneztek a visszaminősítést.

Gergely Jenő szerint „az ellenforradalmi korszak katolicizmusát a katolikus szerzők többsége egyfajta reneszánszsnak tekinti, amelyben barokk pompával virágzott ki ismét a katolikus egyház és annak a társadalom szinte minden kis részét átható közéleti tevékenysége”. A valóságban azonban ez túlszervezettséget (szigorú alárendeltséget, szétaprózódást és belső rivalizálást), illetve társadalmi felszínességet jelentett. A „legtöbb országosnak mondott mozgalomnak csak a központja élt, szervezete azonban nem működött. A hatékonyabb fórum az egyházmegye volt, ez viszont nem tudott országos szerepkört vállalni.”

¹⁰⁴ Ebben a Néppártban kezdte politikai pályafutását Andrej Hlinka (1864-1938), a Szlovák Néppárt alapítója (1905). Az antiszemitizmusra vonatkozóan lásd Paul A. Hanebrink: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism and Antisemitism, 1890–1944*, Cornell University Press, Ithaca – London, 2006.

¹⁰⁵ törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>), és annak indoklása (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200008.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51>; letöltve: 2021. 07. 26).

Ugyanakkor „az exkluzív katolikus jelleg nem vonzott tömegeket, a hierarchikus alárendeltség [pedig] megölte az autonóm kezdeményező-készséget”. Arról nem is beszélve, hogy az irányítást a klérus, a reprezentatív funkciókat pedig a „mélységesen konzervatív szemléletű” világias, döntően arisztokraták töltötték be. Ebből természetesen az is következett, hogy a Horthy-korszakban a katolikus intézményhálózatot anyagilag nem a hívők, hanem a nagyjavadalmasok adományai, a katolikus alapok és az államsegélyek tartották fenn.¹⁰⁶

A Horthy-korszak tartalom nélküli vallási formák uralta magyar társadalmában, ahol a kötelező hitoktatás ellenére alacsonynak mondható a szélesebb tömegek vallási, teológiai iskolázottsága, nem véletlen, hogy teret nyert az organikus nemzetfelfogás és nemzeti ideológia. A kereszténység a lélek szerepét volt hívatott betölteni a vérségi leszármazás alapján meghatározott magyar nemzetben. Tulajdonképpen egy pogány elemekkel telített magyar nemzeti-kereszténység bontakozott ki.

Vitathatatlan tény, hogy a két világháború között az egyházi, különösen a katolikus, elit szerves részét képezte a Horthy-rendszer politikai és gazdasági elitjének (az egyháziak tagjai voltak a törvényhozói hatalomnak, illetve a megyei és városi törvényhatósági bizottságoknak). Ily módon megkerülhetetlen annak elmélyültebb vizsgálata, hogy mi is volt valójában a szerepük a korszakot uraló antiszemitizmusban.

¹⁰⁶ Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 23–24.

A kérdés relevanciáját egyébként az adja, hogy Prohászka Ottokár székesfehérvári püspöknek (1858–1927) meghatározó szerepe volt az első, lényegében már faji jellegű „zsidótörvénynek” a megszületésében, 1920-ban (XXV. tc.).¹⁰⁷

Elmondható, hogy 1920-tól a „zsidókérdés” mintegy napirenden maradt egészen 1944-ig, amikor megteremtődött a végleges megoldás lehetősége. Ez azonban elsősorban azért volt lehetséges, mert 1920-tól a magyar rendi nemzetfogalmat és nemzetfelfogást felváltotta az etnikai nemzetfogalom és felfogás; amelyet végeredményben maguk a keresztény egyházak is magukévá tettek. Az így meghatározott organikus és faji magyar nemzetbe – amelybe beemelték a trianoni határokon kívülre került magyarokat –, a zsidók egyszerűen nem fértek bele. Ezt a tényt legérzékletesebben a – máig feldolgozatlan! – megkeresztelkedett (konvertita) magyar zsidók tragédiája bizonyítja.¹⁰⁸

¹⁰⁷ A törvényre vonatkozóan lásd Karady Victor – Nagy Peter Tibor (szerk.): *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. (Research Reports in Central European History, 1) Past Inc. Centre for Historical Research, History Department of the Central European University, Budapest, 2012.

¹⁰⁸ Egyébként egy 1925-ös, a Népszövetséghez intézett magyar kormányjegyzék világossá tette, „hogy a magyar állam a keresztény hitre tért zsidókat nem kereszténynek, hanem zsidónak tekinti akkor is, ha papírjaikon keresztény vallás szerepel. A törvényes kitérés legitimitását és jogkövetkezményeit nem ismeri el, ezért a keresztény hitre tért zsidókra végső soron nem a keresztényekre, hanem a zsidókra vonatkozó jogok, illetve megszorítások érvényesek”. Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*, Helikon Kiadó, Budapest, 2001, 78. L

Prohászka püspök mellett azonban van a Horthy-korszak katolicizmusának egy másik prominens alakja is, aki hasonlóképpen markáns befolyást gyakorolt, és nem tompította, hanem éppenséggel erősítette és fokozta az antiszemita hangulatot és közszellemet. Ez nem más, mint a „sajtóapostolként” is számon tartott Bangha Béla jezsuita (1880–1940), a Központi Sajtóvállalat megteremtője (1917). Meggyőződése szerint a katolikus egyháznak két fő ellensége volt: a zsidóság és a szocializmus. Ezért már 1920-ban egy „zsidómentes”, „zsidótlanított” Magyarország szükségességét vizionálta.¹⁰⁹ Ő azonban nem osztotta a nemzet faji koncepcióját. Inkább a földrajz és a történelem kialakította közösség kulturális és morális aspektusát hangsúlyozta.¹¹⁰ A korabeli keresztény egyházakon belül érzékelhető eltérő koncepciók, a fények és árnyak külön-

¹⁰⁹ Lásd Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Szent István Társulat, Budapest, 1920. Újabb kiadását Raffay Andrea rendezte sajtó alá, jegyzetekkel és utószóval ellátva: Kápolnásnyék Kárpátia Stúdió, Köröstárkány, 2019. Bangha más munkái: „Katholizismus und Judentum”, in: *Klärung in der Judenfrage*, Reinhold, Wien – Leipzig, 1934, 9-125; Bangha Béla – Iványi János – Pataky Arnold: *A katolicizmus és zsidóság: vallástörténeti előadások*, Magyar Kultúra, Budapest, 1939.

¹¹⁰ A két személyiségre vonatkozóan lásd Gergely Jenő: *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986 – Prohászka Ottokáról Lélekiig*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989, 74-100; Gárdonyi Máté: „Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében”, in: Molnár Judit (szerk.): *A Holokauszt..., i. m.*, 193-204; Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*, Argumentum, Budapest, 2011, 90-97. Banghára vonatkozóan lásd Dr. Szolnoky Erzsébet: *A páter. Bangha Béla a katolikus sajtó szolgálatában*, Beato Angelico Kiadó, Győr; Klestenitz Tibor: *Bangha Béla élete és eszmeisége*, Századvég, Budapest, 2020. Prohászka Ottokárát illetően lásd Mózes Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok 2007–2009*, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2009; Fazekas Csaba (válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta): *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, i. m.*

böző színárnyalatait azonban csak széleskörű, forrásokra alapozott kutatások lennének képesek feltárni és kidomborítani.¹¹¹ Ezek egyelőre hiányoznak.¹¹²

Az azonban mindenképpen megállapítható, hogy a keresztény egyházak, mint intézmények, a Horthy-korszakban kifejtett intellektuális és pasztorális tevékenységükkel – döntően hallgatásukkal, a fellépés elmulasztásával – hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar társadalom mentális ráhangolódott a zsidótörvények és zsidóellenes rendeletek tömkelegének (mintegy 267-nek¹¹³) az elfogadására (1938-tól folyamatosan), illetve később passzívan asszisztált az 1944-es deportálásokhoz, amiből számosan igyekeztek azonnali anyagi hasznot is húzni (földek, vállalkozások, javak megszerzése).¹¹⁴

¹¹¹ Figyelemre méltó forráskiadvány pl. Bangha páter naplóinak közzététele, amelyek az embert világítják meg. Lásd Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete*, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – Távlatok, Budapest, 2010. Ez természetesen még erőteljesebben rávilágít annak szükségességére, hogy mindenképpen fel kellene tárni eszméinek a katolikus közegekre és a közvéleményre gyakorolt hatását.

¹¹² A kutatást nehezíti a történeti szempontokat és módszertant háttérbe szorító politikai, egyházi és érzelmi megfontolások erőteljes megnyilvánulása. Erre vonatkozóan lásd Mózes György: „Prohászka Ottokár zsidóellenességéről”, *Egyháztörténeti Szemle* 9/4, 2008, 125-132; Fazekas Csaba: „Prohászka Ottokár zsidóellenességéről”, *uo.*, 9/4, 2008, 133-155; Mózes György: „A Prohászka-disputához”, *uo.*, 10/1, 2009, 113-117. Valamint Mózes György: „Színe és fonákja (A legutóbbi Prohászka-szövegkiadásról)”, *uo.*, 20/1, 2020, 109-118; Fazekas Csaba: „Válasz Mózes Györgynek”, *uo.*, 20/1, 2020, 119-133.

¹¹³ Vértés Róbert (összeállította) – Lett Miklós (technikai szerkesztő) – Székely Gábor (szerkesztő): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek. 1938–1945*, Polgár, Budapest, 2002.

¹¹⁴ Kádár Gábor – Vági Zoltán, *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*, Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, Budapest, 2005.

A magyar történetírás napjainkig nem szentelt kellő figyelmet annak a ténynek, hogy az első zsidótörvény (1938. évi XV. tc.¹¹⁵) elfogadása¹¹⁶ – amelyet egyébként a keresztény egyházfők is támogattak – egy kettős katolikus szentév (eucharisztikus és Szent István Jubileumi Év) kellős közepén, a központi ünnepségek ideje alatt, történt,¹¹⁷ amely a maga teljességében tette nyilvánvalóvá, hogy a nemzeti-keresztény kurzusban állam és egyház(ak) szerves egységet alkotnak.¹¹⁸ Az előzmények ismeretében nem is annyira meglepő, hogy ez a kortársaknak egyáltalán nem tűnt fel.

A korabeli mentalitást kifejezően tükrözi Makray Lajos és Reibel Mihály katolikus plébánosok, az Egyesült Keresztény Párt pap-képviselőinek magatartása, akik a második zsidótörvény elfogadásakor a konvertita zsidóknak nem konkrét védelmet, hanem csupán erkölcsi vigaszt kínáltak:

¹¹⁵ Törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41>; indoklás <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93800015.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>; letöltve: 2021. 07. 26).

¹¹⁶ Pontosan, mint 1920-ban, a zsidótörvény egyben más törvények elkendőzésére is szolgált: képviselőválasztási jog szűkítése (1938/XIX), a sajtószabadság (1938/XVII), valamint az egyesülési szabadság (1938/XVII) korlátozása.

¹¹⁷ A kérdésre vonatkozóan lásd a kötet 5. tanulmányát, valamint Jakab Attila: „Megszentelt” antiszemitizmus. Eucharisztikus Világkongresszus és első zsidótörvény Magyarországon 1938-ban”, *Eszmélet. Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* 104. szám, 2014/tél, 111-122. Miközben a parlamentben a zsidótörvényről vitáztak az államrendőrség szentáldozott a Bazilikában (május 22). A zsidótörvény életbe lépésével mondhatni egy időben pedig Eugenio Pacelli pápai legátus (a későbbi XII. Pius pápa) ünnepi szentmisét celebrált a Hősök-terén, majd eucharisztikus körmenetet tartottak a fővárosban (május 29).

¹¹⁸ Lásd Huszár Károly v. Miniszterelnök: „A XXXIV Eucharisztikus Kongresszus főünnepségei”, *Budapesti Egyházközségek Tudósítója* 2/1, 1938, 14-16.

„Mi nem tagadjuk meg őket – mondták –, mi nem keresztjük ki őket a keresztény szeretet közösségéből, mi egyenlő értékű testvéreknek tartjuk őket, és megértő lélekkel állunk mellettük a súlyos áldozat vállalásában. Hisszük, hogy a keresztségben nyert kegyelem erőt ad nekik arra, hogy ezt a nehéz keresztet megroskadás nélkül tudják hordozni, és mi nem fogunk megszűnni érdekükben, igazságaik érdekében továbbra is dolgozni és harcolni.”¹¹⁹

A deportálások idején ez vajmi kevésnek bizonyult. A vidéki konvertita zsidók döntő többségét ugyanis szintén bevagonírozták.¹²⁰ Az is sokatmondó, hogy a magyar világ igazai zsidómentők között aránylag csekély (kevesebb, mint 40) az egyházi státuszú személyek száma.¹²¹ A keresztény egyházi vezetők pedig végül nem szólaltak meg!¹²² Ezért is tekinthető helytállónak az a megállapítás, miszerint:

¹¹⁹ Idézi Gergely Jenő: „A keresztény pártok és a ‘zsidókérdés’, 1938–1944”, in: Molnár Judit (szerk.), *A Holokauszt, i. m.*, 79.

¹²⁰ Hamvas püspök pl. csak a deportálás napján (1944. jún. 16-án) próbált meg fellépni a szegedi gettóban levő konvertiták érdekében. Lásd „Hamvas Endre csanádi püspök levele a szegedi főispánhoz” [*Csongrád ML V. B. 1401. b. 9117/1944. sz.*], in: Katona Csaba – Ólmosi Zoltán – Oross András – Soós László – P. Szigetváry Éva – Szabó Dóra – Varga Katalin (összeállította), *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez, 1938–1945*, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004, 155–156.

¹²¹ Lásd Lebovits Imre: *Zsidótörvények – zsidómentők*, Ex Libris Kiadó, Budapest, 2007.

¹²² Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*. Dr. Nyíri Tamás előszavával, Budapest, 1994².

„A keresztény egyházakat súlyos felelősség terheli a magyarországi holokausztért. A zsidósággal kapcsolatos magatartásuk az egyházak tradicionálisan jelentős tekintélye miatt erősen befolyásolta a közvéleményt. A gyűlöletkeltést nemhogy kárhoztatták, hanem éppen erősítették, és a zsidók sorsa iránti passzivitásban ‘példát’ adtak. Az a tény, hogy a magyar társadalom többsége a ‘végső megoldás’ kivitelezését passzívan végignézte, illetve annak nem kevesen aktív résztvevőivé váltak, a keresztény egyházak magatartásán is múlt.”¹²³

Összegzésképpen elmondható, hogy a Horthy-rendszer összeomlása, erkölcsi értelemben, lényegében maga alá temette a keresztény egyházakat is. Ezzel a teherrel élték át tehát az államszocializmust, amellyel markánsan együttműködtek.¹²⁴ Az ellentmondásos, soha fel nem dolgozott múlt mára nagymértékű kompenzációs kényszert generált, és teljessé tette a politikának való kiszolgáltatottságot. A múlttal való szembenézés következetes elutasítása egyben azt is jelenti, hogy a példaér-

¹²³ Nagy V. Rita: *Teológia és antiszemitizmus: Krisztus megfeszítésétől a 20. századig. Az amillennizmus és hatása a magyarországi egyházi képviselők parlamenti hozzászólásaira (1840–1941)*, József Műhely Kiadó, Budapest, 2011, 102. Lásd még Herczl, Moshe Y.: *Christianity and the Holocaust of Hungarian Jewry*, New York University Press, New York – London, 1993.

¹²⁴ Lásd pl. Bánkuti Gábor – Gyarmati György: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*, ÁBTL – L’Harmattan, Budapest, 2010; Szabó Gyula: *A Pápai Magyar Intézet mint a magyar hírszerzés előretolt bástyája, 1963–1989*, Püski, Budapest, 2011; Mirák Katalin (szerk.): *Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990*, Luther, Budapest, 2010 és 2014; Uő.: *Egyházvezetők I: Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő*, Luther, Budapest, 2014; Uő.: *Egyházvezetők 2: Nagy Gyula, Harmati Béla*, Luther, Budapest, 2020;

tékű egyéni életpályák kutatása sem kívánatos. Hiszen a fény és az árnyék szétválaszthatatlanok. Akkor már inkább a sötét és a félhomály. Ez az oka annak, hogy a Horthy-korszak egyházi vonatkozású kutatásai tulajdonképpen még mindig váratnak magukra. Ezek nélkül pedig csak részben érthető mind az államszocializmus,¹²⁵ mind pedig a rendszerváltás utáni időszak egyházpolitikája, az egyházak és a politika bonyolult és változó viszonyrendszere.

¹²⁵ A történeti diskurzust döntően az együttműködés, illetve a szenvedés és üldöztetés elkülönülő narratívái uralják, pedig a valóságban ezek együtt léteztek a legkülönbözőbb összetételben és színárnyalatban, még az egyes egyének életpályájában is.

Az óbudai keresztény egyházak viszonyulása a zsidósághoz a két világháború közötti időszakban*

„...szabad-e illet írni, hogy ‘nem vagyunk zsidógyűlölők’!?”

De igenis vagyunk!

És főleg a *református* – tehát magyar *iffuságnak* kell annak lenni, ha boldogulni akar e hazában.”¹²⁶

A 2012-2013-as év során folytatott kutatás eredményeit összefoglaló „Óbudai katolikusok és zsidók viszonya 1938 és 1944 között” c. tanulmány¹²⁷ kidomborította, hogy a magyarországi zsidóüldözés a hatóságok aktív közreműködésével és a keresztény lakosság nagyfokú passzivitása mellett zajlott. Ennek elsődleges oka abban, a közel két évtizedes mentális ráhangolásban keresendő, amelyből – sajnálatos módon – az egyházi sajtó is kivette a részét.

* A tanulmány az International Holocaust Remembrance Alliance (<https://www.holocaustremembrance.com>) által 2013-2014-ben támogatott, és a Civitas Europica Centralis (<http://www.cecid.net/hu/taxonomy/term/561>) által koordinált, „A történelmi egyházak és a zsidó közösség viszonya Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon 1920-tól a Holokausztig” c. nemzetközi kutatási projekt (<https://fr.scribd.com/doc/250324293/IHRA-Jelentes-2014-Kuldheto-Magyar-Valtozat-Aug-30>; letöltve: 2021.07. 26) keretében készült.

¹²⁶ *Egyházi Élet* VIII/10, 1936, 7.

¹²⁷ Lásd Jakab Attila – Törzsök Erika (szerk.): *A történelmi egyházak és a zsidó közösség viszonya Csehszlovákiában és Magyarországon 1920-tól a Holokausztig*, CEC, Budapest, 2013, 41-60. (<http://fr.scribd.com/doc/178638080/Kutatasi-eredmenyek-2012-2013>; letöltve: 2021. 07. 26).

Jelen tanulmány – a korábbi kutatás folytatásaként – alapvetően ennek a mentális ráhangolásnak a gyakorlati megnyilvánulásait, mechanizmusait, és tragikus következményeit igyekszik feltárni egy jól körbehatárolt mikrotörténeti elemzés keretében. A folyamat még akkor is jól megragadható, ha maguk a rendelkezésre álló (elsősorban levéltári) források korlátozottak,¹²⁸ vagy nehezen hozzáférhetőek. A korabeli, szélesebb történeti és társadalmi kontextusba helyezett, és annak keretei között értelmezett – a történeti kutatás figyelmét mindeddig elkerülő – felekezeti kiadványok ugyanis lehetőséget teremtenek az összehasonlításra, és a magatartás-, illetve mentalitásbeli hasonlóságok és sajátosságok kidomborítására.

Ennek alapvetően két magyarázata van.

- 1) Ezekben a sajtókiadványokban az adott egyházközségi vezetés szellemisége, mentalitása jelenik meg. Abban az osztály- és funkció-alapon tagolt, tekintélyelvű és feudálisnak mondható környezetben, amely az egész Horthy-korszakot, és benne a helyi mikrotársadalmakat jellemzi, ezek a lapok valamilyen mértékben irány- és mértékadóak; a helyi notabilitások számára

¹²⁸ A keresztény egyházak vonatkozásában lényegében véve még a források meghatározása és beazonosítása sem történt meg. Nagyon fontos lenne mind az esperesi kerületi papi/lelkési tanácskozások/közgyűlések, mind pedig az egyházközségi tanácsulések jegyzőkönyveinek a feldolgozása. Ugyanakkor hiányzik az állami levéltárak anyagainak az átfogó feltérképezése is. Arról nem is beszélve, hogy a helytörténetek – amennyiben léteznek – magát az egyházi/felekezeti kérdést többnyire mellőzik; a helyi egyházak történetének feldolgozásai hiányzanak, vagy pedig a történeti kutatás szempontjából nem, vagy alig használhatóak. Lásd pl. *250 éves az Óbudai Szent Péter és Pál Főplébániatemplom*, Szent Péter és Pál Alapítvány, Budapest, 1999.

mindenképpen.¹²⁹ Társadalmi vonatkozásban pedig ezek a notabilitások a meghatározóak. Ezért azt is mondhatni, hogy egyfajta társadalmi mintaszolgálással állunk szemben.

- 2) Ugyanakkor pedig semmiképpen nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezek a lapok egyfajta összekötő kapcsot jelentettek az adott egyházközséggel (közérdekű értesítéseket és eseményekről beszámolókat közöltek). Arról nem is beszélve, hogy arra voltak – vagy lettek volna – hivatottak, hogy elősegítsék a kereszténységre való hitbeli és erkölcsi nevelést.¹³⁰ A lapokban

¹²⁹ Az egyházi és társadalmi pozíciók személyi átfedéseire lásd pl. *Egyházközségi Tudósító* III/11, 1927, amely a 70 éves Sagmüller József plébánost ünnepli. De ide sorolható a helyi Credo egyesület (lásd „Hiszek a Jézus Krisztusban!...”, *uo.*, VI/28, 1930, 8-9), vagy maga az egyházközségi képviselőtestület is (*uo.*, VI/29, 1930, 7-8). Lásd még az 1926-os úrnapi körmenet leírását (*uo.*, II/4, 1926, 8): „Az Oltáriszentséget Sagmüller József apátplébános vitte, és utána a kegyur képviseletében Borvendég Ferenc szűv. tanácsnok, Mettelka Frigyes egyházközségi elnök, Sente Miklós ker. elöljáró; továbbá a rendőrség, folyamórság, egyéb intézetek s hatóságok képviselői, az egyházközségi tanács, Cristofoli Ede alelnök, dr. Botzenhardt János ügyész, Stercz István titkár, Kronstein József jegyző, Fritz István pénztárnok, Weichardt Kálmán ellenőr, Gittinger György gondnokkal..., s utánuk a képviselőtestületi tagok haladtak.” Az egyszerű hívők pedig csak néztek, és hódoltak! Hasonlóképpen *uo.*, IX/47, 1933, 5. Lásd még a notabilitások lelki gyakorlatát a zugligeti jezsuita Manrézában (*uo.*, IX/48, 1933, 7). Egyébként hasonló átfedések figyelhetők meg az evangélikus presbitérium tagjai sorában is (1928-ban pl.). Lásd Bálintné Varsányi Vilma: *Kösziklára volt alapozva*, Budapest, 2009, 61.

¹³⁰ Az *Egyházközségi Tudósító* első számában (I/1, 1925, 2) olvashatjuk: „Szócsó akar lenni e kis füzetke, amelyen keresztül egyházközségünk vezetősége, ezentúl évenként többször hozzánk fog szólni, hogy az óbudai kath. hívők nagy seregét tájékoztassa, felvilágosítsa és írásban is számot adjon mindarról, ami egyházközségünk életében történik. (...) Eleven és állandó összekötő kapocs akar lenni vezetők és tagok között, amelyiknek szava lesz a templombajárárokhoz, de azokhoz is, kik bármi ok miatt kevésbé szorgalmas templomlátogatók. (...) Tanítani, oktatni fogja a családodat, gyermekeidet; kioktatni fogja őket röviden, egyszerűen, világosan és céltudatosan hitünk alapigazságai felől, úgyhogy az a vaskos hitközömbösség, a templommal és istennel való nemtörődömség, mely esetleg uralja családodat, felnőtt gyermekeidet, csakhamar veszíteni fogja talaját: népünknek a vallási dolgokban való rettenetes tudatlanságát és hihetetlen tájékozatlanságát. (...) Másodszor *misszionáriusa, hithirdetője* is akar lenni egyházközségünk katolikusainak. Bevezet minket ugyanis vallásunknak,

megjelent írásokon keresztül tehát egyértelműen élénk tárul magának a Horthy-korszaknak a kereszténysége; az, amit kereszténység alatt a korabeli egyháziak és a nemzeti-keresztény közéletet irányító és meghatározó egyházi és világi személyek értettek. Vagyis az ő kereszténység képük, valamint az arról vallott felfogásuk.

Óbuda mikrovilága

Az óbudai társadalom – és benne a keresztény felekezetek – mikrovilága jól megragadható a helyi egyházközségek lapjaiban (mint pl. a katolikus *Egyházközségi Tudósító*,¹³¹ vagy a református *Egyházi Élet*¹³²)

szent hitünknek titkaiba és szemünk elé állítja liturgiáinknak, szent szertartásainknak a minden évben megismétlődő szépségeit s magasztosságát, úgyhogy vele mi is imádjuk és átéljük az egyházi esztendőt. De harmadszor a ...*vígasztalója* is akar lenni a kerület minden katolikus hívének. Különösen azon családoknak és családtagoknak, akiknek nem adatott meg, hogy minden vásár- és ünnepnapon a szent misén jelen lehessenek.”

¹³¹ Állandó problémát jelentett az olvasótábor szélesítése, illetve az egyházi adó beszedése. Számos, hivatalosan nyilvántartott katolikus nem fizetett elő, és nem vásárolta; mint ahogy az egyházi adót sem, vagy csak késve, fizette (lásd pl. *Egyházközségi Tudósító* VIII/40, 1932, 12). Lényegében véve Óbuda úri katolikus középosztálya képe bontakozik ki a lapból. Döntően ők képezték az olvasótábort. Egyszerre voltak társadalmi és egyházi notabilitások.

¹³² A katolikusokhoz hasonlóan a református egyházközség számára is folyamatos nehézséget jelentett mind az egyházi adó beszedése, mind a lap előfizettetése. Kontra Aladár lelkész „Beköszöntő” c. írása szerint, a lap „betűi egyházközségünk hivatalos híreit viszik szét közétek; tudósítanak az eklézsiában előfordult eseményekről; megszesszálló szárnyat adnak a szónak, amely a katedráról nem ér el mindenüvé és – mint a tavaszi szél a virágport, – úgy hordják szét az Isten Igéjének termékenyítő és életet fakasztó erejét.” Az elindított lap célját abban határozta meg, hogy „össze akar gyűjteni és egybekapcsolni ez a lap mindnyájunkat, akik egy hiten vagyunk. Növelni akarja az összetartozandóság tudatát azok között, akiknek apái ezért a hitért oly sokat szenvedtek elmúlt századokban. A testvéri kötelességre ébresztéssel akar egymás segítésére és támogatására serkenteni és oda állítani mindnyájunk szeretetének közös

megjelenő írásokban. Annál is inkább, mivel a társadalom strukturálódásában nem csupán az osztály-, vagy a nemzeti-,¹³³ hanem a felekezeti hovatartozás is meghatározó erővel bírt. Ez ott szerepelt a lakosság statisztikai besorolásában és nyilvántartásában. Eszerint, 1925-ben, Óbudán 30 391 katolikus, 4 371 református,¹³⁴ 1 880 evangélikus¹³⁵ és 5 621 zsidó élt. Ők alkották tehát a második legnagyobb felekezetet.¹³⁶

Ami az óbudai zsidóságot illeti, döntően ortodox volt. Ebből kifolyólag jobban érvényesült az elkülönülés,¹³⁷ amely egyben egyfajta munkamegosztást is eredményezett. A hitközség tagjai ugyanis többnyire kereskedők és iparosok voltak, de voltak közöttük vállalkozók, gyárosok és intellektuális pályákon működő egyének is. Márai Sándortól pedig

tárgyául közös kincsünket: az egyházunkat. Ezek a kis betűk megtanítanak a magunk hitének megbecsülésére, hogy a magunk hitét bántani ne hagyjuk, de megtanítanak a mások hitének megbecsülésére is, hogy azt meg mi ne bántsuk. (...) Isten itt a földön életet akar s ez a lap is azt akarja hirdetni és tanítani, hogy legyen e földön hitben, testvériségben, imádságban, összetartó szeretetben eggyéforrott magyar élet; Krisztus szerint való keresztyéni élet.” *Egyházi Élet* I/1, 1930, 1. Lásd még *uo.*, V/7, 1933, 5.

¹³³ Pl. Óbudán „1850-ben a népesség 53 százaléka német, 13 százaléka magyar, 2 százaléka szlovák, 32 százalék különböző nemzetiségű volt”. Bálintné Varsányi Vilma, *i. m.*, 11.

¹³⁴ Ezek a reformátusok döntően kiskeresetűek. Jelentős a vegyes házasságban élő református nők száma (1936-ban 910). Lásd „Beszélő számok”, *Egyházi Élet* VIII/3, 1936, 4-5.

¹³⁵ Az evangélikusok csak az 1781-es türelmi rendeletet követően alapíthattak gyülekezetet Óbudán. Többnyire iparosok, munkások, tisztviselők voltak. Iskolát és könyvtárat tartottak fenn. Önálló egyházközséggé csak a 20. század elején (1909-ben) váltak. 1935-ben építettek templomot. Istentiszteleteiket német és magyar nyelven tartották. A hívőket különböző egyesületek fogták össze. A rendelkezésre álló források szerint nem folytattak közéleti tevékenységet. Kiadványaikban (pl. *Húsvéti levél* 1933-1934; *Pünkösdi levél* 1939) a zsidóság nem jelent meg!

¹³⁶ *Egyházközségi Tudósító* I/1, 1925, 10.

¹³⁷ „Mindenki élt a saját szeparált környezetében, de volt véleménye a másikról anélkül, hogy tudott volna valamit is. A legtöbb ember tipizált, és gyakran a rosszból lett az általános, a jóból meg a kivétel.” Göttlieb/Gulyás Miklós: „Hommage à Kiss Mihály”, in: *Óbudai múltidéző*, Budapest, é. n. [2011], 51-53; itt: 51.

tudjuk, hogy a keresztény közösség nem annyira az ortodox zsidóságban, hanem elsősorban az asszimilálódott, a keresztény társadalomba beilleszkedett zsidókban látta a saját konkurenciáját.¹³⁸ Ez a konkurencia iránti ellenérzés, az attól való félelem/tartózkodás volt egyébként az antiszemita érzések szülőágya.

Óbuda viszonylatában azonban – amely a két világháború között a főváros egyik legszegényebb kerületének (a III.-nak) volt a része¹³⁹ – betekintést nyerhetünk abba is, hogy az elkülönülés milyen érzéseket váltott ki. Figyelő¹⁴⁰ írja a református *Egyházi Élet* „Nyitott szemmel” c. rovatában:

¹³⁸ „Valamennyien, akik a házban éltünk, rokonszenvesebbnek találtuk Jónapék galiciái rokonait, akik kaftánban jártak és lobogó hajtincseket viseltek, mint a tökéletesen civilizált tüveggyárost és családját. Weinrébék magasabbrendű, polgáriasult életmódját különös féltékenységgel szemléltük, valamit féltettünk tőlük, magunk sem tudtuk, mit? A szűkre szabott társadalmi érintkezésben a férfi udvarias volt és közömbös a keresztényekkel, leereszkedő és gőgös a földszint ‘szegény’ zsidáival szemben.” Márai Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Budapest, Európa Kiadó, 2000, 16.

¹³⁹ Nagy volt a gyermekszegénység és a nyomor. Lásd *Egyházközségi Tudósító* V/21, 1929; VIII/41, 1932, 11. A katolikus egyházközség pl. úgy igyekezett a munkásságot „szelídíteni”, hogy étkeztetéssel egybekötött lelkigyakorlatokat szervezett. Lásd pl. *Egyházközségi Tudósító* IV/15, 1928, 17 és 19; V/20, 1929, 10. Hasonló célt szolgált pl. a Szent Zita kör is. „E helyen is felkérjük a háziasszonyokat, hogy küldjék el alkalmazottaikat ebbe a lelket művelő és testet megóvó egyesülésbe, amelynek hasznát nemcsak a cseléd, hanem a háziasszony is örömmel fogja tapasztalni.” *Egyházközségi Tudósító* IX/43, 1933, 13. Rendszeresen szerveztek „nyaraltatást” is, ami döntően egynapos budapesti (pl. Városliget, cirkusz, állatkert, Svábhegy, Hűvösvölgy) kirándulásokat jelentett „a jövő legdrágább ígérete”, a szegény „magyar gyermekek” számára. Lásd *uo.*, IX/48, 1933, 8.

¹⁴⁰ A szerző minden bizonnyal maga Kontra Aladár lelkész. Lásd *Egyházi Élet* VI/1, 1934, „Nyitott szemmel” c. rovata, ahol arról ír, hogy „mint máskor, úgy most is, az év végével elmentem az állami anyakönyvi hivatalba, hogy összehasonlítást tegyek az elmúlt év anyakönyveiben.” (2).

„Rovom az utcákat. Ünnepi hangulat van, majdnem minden ület zárva. Alig kap az ember valamit. Eszembe jut, már napok óta ily figyelmeztetések ötlöttek a szemembe: ‘Szombaton az ünnep miatt zárva.’ Tehát ez érkezett el, ezért a csend, a kereskedelem szüneteltetése. De azért van leleményesség, hogy a haszon el ne maradjon! Ott látom a kapu alatt az üzlet kicsinyítésében kirakott áruk között a keresztyén alkalmazottakat, folytatni az üzletet a főnök úr részére. S látom csapatostul felvonulni ünneplőben kicsit, öreget a zsinagógába; jellegzetes arcvonások mindenütt. Egy zsidót se látsz munkájában, mert ünnepe van, a Jehova napja s megszenteli. Neked is van ünneped, vasárnapod, keresztyén vérem. De nálad kisebb a tisztelet Istennel szemben. Mikor nem még te munkába a *te* ünnepeden azok szolgálatában, kik most és így ünnepelnek? S ha nekik ünnepük van, neked is dologtalanságban kell lenned. De a te ünnepeden dolgozol, mert akkor ő is dolgozik. Mondd csak, magyar vérem, nem érzed az igát, melyet önként s álnagylelkűségből vettél magadra? Már nemcsak gabonád, jóléted, pénzed, kenyered, de életed és vallási gondolkodásod is az ő kényére-kedvére van bízva. Ő állapítja meg: mennyiért adhatod el gabonádat, mennyiért vehetsz kenyeret, mennyit ad munkádért, mikor hol és mennyiért vehetsz gyermeked részére tejet. Mennyit fizet neked, ha lemegy a bányába, hogy felhozd onnan a szenet. Mikor mehetsz templomba, mi legyen a gondolkodásod? Mikor ébred már fel a magyar s megy véreihez, hogy egyesült erővel vivja meg a harcot, nemcsak a testi, de a lelki rabság ellen is?!”¹⁴¹

¹⁴¹ *Egyházi Élet* IV/8, 1932, 2.

Ugyanakkor azonban az is kiviláglik, hogy voltak, akik világosan látták saját korabeli társadalmuk mélyreható problémáit, és keresték azok okait – nem feltétlenül a zsidókban! Illés Lajos szerint,

„a mai társadalom nincsen hozzászokva az őszinteséghez s így nem tudja elviselni a bírálatot, abban személyes sértest lát. Pedig jobb lenne, ha befelé nézne s az önbírálat útján megismert szennyet kitakarítaná magából, mert éppen az őszinteség hiánya okozza, hogy hozzánk nem méltó vonások is kezdenek jellemzővé válni. A magyar társadalmat az jellemzi, hogy minden réteg és (igen kevés kivétellel) minden egyén többnek akar látszani, mint amennyi.’ Ez a vágy fejlesztette ki azt a rang- és címkórságot, melynek alig találjuk párját. Csodálatra méltó a leleményességünk, ha rangot és címet kell létesíteni de hol ez a leleményesség, ha egyház- és nemzetépítő munkára van szükség? Ha az egyházi és világi rang- és címsor létrejártát valaki összeállítja, akkor látja, hogy mennyire kész már az új Babel-torony. Mindenki többet akar aratni, mint amennyit vetett; cselekedeteit fitogtatja, hogy tapsot, elismerést arasson. (...) Öltözködés, viselkedés, modor, mind azt mutatja, hogy másoknál és a valóságnál többnek akarunk látszani. (...) A módosabb emberek fényüzése áterjedt a kiskeresetű emberekre s ahol alig keresik meg a betevő falatot, talán éhezés árán is igyekeznek lépést tartani a divattal. Ismerek sok, egyszerű viszonyok közt élő családot, ahol a fényezés hihetetlen.

(...) A jövedelemelosztás ferdesége is érdekes hatása. Ismernek olyan embert, aki maga vagyont harácsolt össze, de irigységgel nézi, ha a másiknak javul a sorsa. Mennyi gőg áramlik szavaiból, a vagyoni jólét gőgje. Gyakran látom a templomban, de nem akarja ismerni a testvériséget. Adakozása keresi a feltűnést, mutatós alakba öltözteti. Hite, vallásossága a kényelem határáig terjed. Az erkölcsi érzés eltompult. A csalás, hamisítás, sikkasztás gyakori, majdnem mindennapos lett. Még olyan is akadt, aki a sokszoros jótettet fizette így vissza. A lélek megromlott, hazug lett. Szemrebbenés nélkül hazudnak egymásnak az emberek jólétet, fényt, szeretetet, barátságot, mindent. Ebben a példaadásban nő fel az új nemzedék. Ilyen legyen? Ezt látja maga előtt, tekintélyes állások betöltői is így járnak előtte. Az önzés, egyéni érdek tódul előtérbe. Állás ügyében a protekció és rokonság dönt. Hol a tiszta lélek és élet? Milyen sáfárai vagyunk Krisztus örökének, Isten ajándékának?”¹⁴²

„A magyarnak látszólag természete a nemtörődömség, keleti egykedvűség. Nyugodtan hever a semmítetés puha ágyában, amikor cselekvések ideje lenne. (...) Egyet azonban jól tudunk: bírálni veszekedni. Azt nem nézzük, hogy mi mit végeztünk, de azt annál inkább, hogy más

¹⁴² Illés Lajos: „A hazug társadalom”, *Egyházi Élet* V/6, 1933, 3.

mit csinál, hogyan dolgozik? Megtámadjuk a papot a prédikációjáért, a kántort az énekért, a csendesen dolgozó egyháztagot, mert jóindulattal munkára szólít, haragszunk, ha többet tud, mint mi, stb. (...) Csak cím kell. A munka teher. Példaadás – nincsen.”¹⁴³

Mindennek azért van jelentősége, mert a visszaemlékezések nagyon el-lentmondásosak. Mintha egy hallgatólagos törekvés munkálkodna a visszahozhatatlanul eltűnt múlt megszépítése érdekében.¹⁴⁴ Miközben ugyanis az emlékezők és a leírások az összhang, az együttélés kihangsúlyozására törekednek, addig az óbudai katolikus, és főképpen a református, egyházközségi kiadványokban világosan megjelenik a fajiség eszméje,¹⁴⁵ és az értelemszerűen velejáró antiszemitizmus. Annak a ténynek, hogy 1939-1940-ben a Pöhm cukrászdára kiírták, hogy „Zsidót és kutyát és nem szolgálunk ki!”,¹⁴⁶ mindenképpen előzményei voltak. Annál is inkább, mivel a Pöhm cukrászda rendszeresen hirdetett az

¹⁴³ Illés Lajos, „Új élet küszöbén”, *uo.*, VI/2, 1934, 3.

¹⁴⁴ Gombos Endréné szerint pl. „Nagyon szerencsés környezet volt Óbuda, mert ott abszolút nem volt semmiféle antiszemitizmus. Semmi ilyesmi nem volt abban a házban se, ahol laktunk. Sőt, hogy egyedül voltunk zsidók, karácsonykor a barátnőimnek, a többi gyerektársamnak volt karácsonyfája. Az egy örök életre kiható emlék nekem, és nagyon rosszul esett, hogy nekem nem volt. És ha megkérdeztem, miért nincs, azt mondták a szüleim, hogy azért, mert mi zsidók vagyunk.” Lásd www.centropa.org/hu/print/biography/gombos-endrene (letöltve: 2021. 07. 26). Reiszl László is hasonlóképpen emlékezik: „A háború előtt békésen éltek egymással a zsidók és a keresztények... Az utcán egyáltalán nem volt zsidózás, a kerületi futballcsapat meccsére együtt mentek a különböző vallásúak.” Lásd Gombocz Eszter (összeállította), *Megkésett iskolai találkozók. Az Óbudai Izraelita Elemei Iskola története 1920-tól 1944-ig*, DVD-ROM, HDKE, Budapest, 2008; CD-ROM, Budapest, 2011.

¹⁴⁵ Ezt tükrözi pl. az óbudai Havel fotószalon hirdetése: „Keresztény testvérek csakis keresztény fényképésznél csináltassunk fényképet.” *Egyházközségi Tudósító* X/53, 1934, 12.

¹⁴⁶ <http://nol.hu/belfold/zsidot-es-kutyat-nem-szolgaltunk-ki-1457091> (letöltve: 2021. 07. 26).

óbudai katolikus *Egyházközségi Tudósító*ban; és ezzel természetesen támogatta azt!¹⁴⁷

Az óbudai katolikusok és reformátusok zsidóképe

Az *Egyházközségi Tudósító* 1926-os, második évfolyamában felbukkanó kereskedelmi hirdetésekben még semmiféle vallási vagy felekezeti (pl. „keresztény”) utalást/hivatkozást nem találunk. R. S. azonban, „Fekete ólomkatonák” c. írásában, elmarasztalja a katolikusellenes sajtót és könyvkiadást, anélkül, hogy nevesítené:

„Ez a fekete hadsereg pusztította el Szűz Mária országát – írja –, a hajdanvaló szép Magyarországot s ez a sok-sok fekete katona feszíti ma is keresztre Krisztust, mert a túlnyomó számban katolikus ellenes könyvek és ujságok minden sora burkolt lázítás vallásunk szent dolgai ellen. Ők hozzák a szemérmetlen divatot, ők csigázzák az érzékeket az erkölcstelen regényekben, a szenzációk kiszínesítésében, ők rombolják le a tekintélytiszteletet, ők fűzik láthatatlan rabláncra az emberi lelkeket, hogy ne mehesse senek az Út, az igazság, az Élet örök forrásához.”¹⁴⁸

¹⁴⁷ Pl. V/23, 1929, 10; VI/25, 1930, 12; VI/28, 1930, 14; VII/36, 1931, 2; VIII/39, 1932, 13; VIII/41, 1932, 16; IX/45, 1933, 16; X/53, 1934, 12; XI/56, 1935, 12.

¹⁴⁸ *Egyházközségi Tudósító* II/1-2, 1926, 9.

A beavatottak azonban – akik ismerték a kódolt beszédet¹⁴⁹ – tudták, hogy itt alapvetően a liberális, szabadkőműves,¹⁵⁰ szociáldemokrata sajtóról volt szó, amely mögött egyértelműen a zsidók álltak!¹⁵¹ Egyéb-
ként ezt az értelmezést támasztja alá a református Illés Lajos, aki pl. az

¹⁴⁹ A sokkal nyíltabb reformátusokkal szemben a katolikusok jobban kedvelték a kódolt beszédet, a sejtelmes utalást. Oroszország és a bolsevizmus kapcsán olvashatták a hívők: „mi tudjuk már Magyarországon milyen fajtából kerülnek ki” a bolsevik vezetők. Nyilvánvaló utalás a Tanácsköztársaság zsidó származású vezetőire, ami közismert tény és közbeszéd tárgya volt. És ott van a gazdasági dimenzió: a bolsevik vezetők elsődleges célja az orosz vagyon megkaparintása és „a munkás verejtékes keresmények lefölozése”. Lásd *Egyházközségi Tudósító* II/6, 1926, 13. Hasonló fogalmazásban írtak a szakszervezetekről is, amelyeket „az idegen fajú, zsidóságot teremteni kívánó vörös szakszervezeti vezérek”, irányítottak. Ezek voltak a szakszervezeti titkárok, az „inci-finci göbehátu, ludtalpu, pajeszes gigerlik”, vagyis „a vörösszegfűs Rothenstein, Büchler, vagy egyéb Móricok”, akik „pezsgőznek, autóznak a munkások verejtékes keresetéből, az erőszakkal levont pártadóból”. *Uo.*, II/7, 1926, 28. 1930-ban Dr. Mészáros János pápai prelátus, érseki helytartó, a Tanácsköztársaság vezetőit olyan „patkányhadnak” nevezte „amelyik lelkünkbe akarta lopni az istentelenséget”. G. G: „Tíz éves az egyházközség. Főpapi mise a plébánia-templomban. Díszgyűlés a Kultúrházban”, *Uo.*, VI/25, 1930, 8.

¹⁵⁰ A szabadkőművesesség és a zsidóság kapcsolatáról lásd „Egy pár szó a szabadkőművesekről”, *Egyházi Élet* VI/8, 1934, 4-5; Illés Lajos: „Összetartás”, *uo.*, VIII/6, 1936, 1-2. A szerző „a szabadkőműves zsidó liberalizmus” fogalomtársítást használja. A katolikus álláspont szerint pedig a „liberál-izmus szabadelvűséget s az ezzel együttjáró vallástalanságot, erkölcsteleniséget jelenti”; míg „demokratizmus, kisajátítva egy faj által, ki akarja sajátítani az igazságot is, melyet a piaci hordókon keres”. *Egyházközségi Tudósító* VII/35, 1931, 6. A szerző tehát félreérthetetlenül azonosítja a demokráciát a zsidósággal!

¹⁵¹ A katolikus egyházközségi lap szerint „a kereszténység ismert ellenségei” a következők: szabadkőműves, vörös-szociáldemokrata, felekezetnélküli, zsidó. Ilyen képviselőjelöltekre katolikus hívő nem szavaz. Mert olyan képviselőjelöltet nem támogat, „akinek hazafias, önzetlen érzületéhez, magyarságához kétség fér”. Mindennek dacára Óbudán erős volt „a szociáldemokraták Isten és hazaellenes pártja”. Hiszen 1926-ban a keresztény párt 4902 szavazata mellett a szociáldemokraták 4270 szavazatot kaptak. „Tanulságok”, *Egyházközségi Tudósító* II/7, 1926, 24-25. Talán ezért is mondta Wolff Károly (†1936), a Keresztény Községi Párt meghatározó személyisége, hogy Óbuda „a kísértések kerülete (...) melyet mindig újra kell meghódítani”, *uo.*, V/22, 1929, 13. Lásd még *uo.*, VII/32, 1931, 11. A politikusra vonatkozóan lásd Dr. Mészáros János: „Wolff Károly küldetése és hagyatéka”, *Budapesti R. K. Egyházközségek Tudósítója* 1936/3, 5-7.

*Egyenlőséget*¹⁵² „a zsidó faj magyarországi harcos hetilapja”-ként aposztrofálta.¹⁵³

Néhány hónappal később M. F., az „Egyesült erővel” c. írásában, pontosította, hogy milyen sajtóra kell gondolni. A szerző azon kesergett, hogy a Tanácsköztársaság nyomán született magasztos eszme, hogy „Krisztust, az Ő nagy igazságait tenni az egész élet – a politika, társadalom, intézmények, hivatalok, egyletek, egyének életének központjává”, elbukni látszott. Szerinte, ami Horthy Miklós hatalomra kerülésével elkezdődött, az valójában egy „krisztusban elindult megújulás”, nem pedig „keresztény kurzus”. Ellenben, „minden jel azt mutatja, hogy a ...szabadkőmivesség és szociáldemokrácia hazugság és rágalom gáncsvetései elbuktatják” ezt a megújulást. „Óbudán is, ahol a kereszténység 90%-ban van többségben – írja a szerző –, újra fölénk kerekedik az a törpe kisebbség, amelyik a keresztények megrontását 1918-19-ben már egyszer végrehajtotta és most Mexikóban mutatja ki fogaféhéret.”¹⁵⁴ Ennek legfőbb okát M. F. abban látja, hogy:

¹⁵² Lásd <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/szocikk/11141.htm> (letöltve: 2021. 07. 26). A hetilap 1882 és 1938 között jelent meg.

¹⁵³ Illés Lajos: „Újra támadják Krisztust”, *Egyházi Élet* VI/1, 1934, 3-4.

¹⁵⁴ A mexikói eseményekről az óbudai katolikus hívő ezt olvashatta: „mindezt a durvaságot és embertelenséget, mellyel Mexikóban üldözik szentegyházunkat, bársonyszékből szemléli az egész ‘művelt’ és ‘civilizált’ Európa. Bezzeg, ha a zsidókat üldöznék, másként írna a liberális sajtó Mexikóról, pedig most onnan csak az érték és gabonatőzsde jelentéseit kapjuk. Akkor talán érdemesnek tartaná ez a sajtó a kultúráért is síkraszállni.” *Egyházközségi Tudósító* II/7, 1926, 17. „Természetes, hogy az egész világ zsidó, szabadkőműves, liberális, katolikus ellenes ujságjai vagy pártolják, vagy agyonhallgatják a rémtetteket, amelyekre a kulturvilágban még nem volt példa.” *uo.*, III/9, 1927, 4. „A liberalizmusnak nem érdeke, hogy egy vérző katolikus országnak segítségére siessen. A mi fájdalmunk s keserű tehetetlenségünk sem fájt a világsajtónak, amikor Kun Bélának rohamkéses csőcselékhadja kéjelgett a mi vérünk folyásán. S azóta, hogy országunk ormára kitűztük a keresztet, meg éppen nem vagyunk a dédelgetett kedvencei. De tanulni tanulhatnánk az esetből. Elveszett az a nép,

„a legtöbb ember csak a száján hordta Krisztust, de a lelkében nem! Külső máz volt rajtuk a kereszténység – a lelkek megújódása nélkül. Tulságosan erőre kapott az érdekhajászat, megalkuvás, aranyborjú-imádás, Istentagadás s ez lerontotta a buzgó, bátor hitvalló életet, a tiszta sziveket. Rombadöltek a **zsidósajtó**¹⁵⁵ jerikói lármájára a magyar nemzet új falai, elpusztult sok nemes és szép dolog, eltűnt sok minden a gyors felejtés folytán, de megmaradt egyetlen egy örökbecsű, maradandó érték – egyetlen egy valóság, amely tökéletesen megfelelt a hozzáfűzött reményeknek: a róm. kath. egyházközségek s ezek között egyik legerősebb az óbudai róm. kath. egyházközség.¹⁵⁶ Benne a vezetők és hívők egyesült erővel dolgoznak Isten országáért, ahol az úr és szegény csak testvér és legfőbb Úr az Isten.”¹⁵⁷

az a hit, az a világnézet, amelynek hangja nincsen, amely a sajtót átengedi az élelmes Istentagató [*sic*], szabadkőműves, zsidó ellenfélnek.” *uo.*, IV/14, 1928, 9. A mexikói események a Plutarco Elías Calles elnöksége (1924–1928) alatt lezajlott polgárháborút jelentik, amikor is a katolikus parasztok fellázadtak a laicitást és a szekularizációt erőszakkal szorgalmazó kormány ellen (Cristiada vagy Christeros-háború, 1927 és 1929 között).

¹⁵⁵ A „zsidósajtó” fogalom azért érdekes mert évekkel később a református Illés Lajos: „A nemzet sirásói”, c. írásában lényegében a zsidó sajtóval veszi majd egy kalap alá *A Szív* és a *Magyar Kultúra* c. katolikus lapokat, amelyekben a református-ellenes megnyilatkozásokat kifogásolja. *Egyházi Élet* V/2, 1933, 4.

¹⁵⁶ Sagmüller József plébános szerint „Óbuda a főváros legkatholikusabb kerülete” volt. E. Sudi Ottó: „Katholikus nap Óbudán. A hitvallás nagy ünnepe. – Az eucharisztia diadalutja”, *Egyházközségi Tudósító* IV/16, 1928, 9.

¹⁵⁷ *Uo.*, II/5, 1926, 4. 1935-ben Dr. Kray István báró, a „Katolikus sajtó-apostolkodás” c. írásában arról kesergett, hogy Magyarországon az egyházközségek vezetői, a hitbuzgalmi egyesületek tagjai között is igen sokan voltak, akik színtelen vagy egyenesen katolikusellenes napilapot járattak. Sőt sokan tették ezt olyanok is, akiknek a megélhetését a katolikus Egyház biztosította (*Budapesti R. K. Egyházközségek Tudósítója* 1935/4, 9–10).

Ugyanakkor az óbudai katolikus olvasó az „Egyházi krónika” rovat egyes bejegyzéseiben találkozhatott „a zsidók” általánosított és homogenizált fogalmával is, akik Jézust és az első tanítványokat, apostolokat, üldözték. Ezek a bejegyzések természetesen minden történetiséget nélkülöznek, és egyértelműen a középkori hagiográfia (szentek élete) „ismeretanyát” jelenítik meg a 20. század első negyedében. Valójában azért fontosak, mert jól tükrözik azt a gyakorlatot, hogy a zsidókról döntően csak elvontan és tipizálva esett szó; szinte soha nem jelentek meg konkrét, személyes/megszemélyesített formában. Többnyire a faj, a rassz jegyeit hordozták. Ily módon joggal vélelmezhető, hogy az óbudai egyházi kiadványokat olvasó hívő tulajdonképpen a megkonstruált zsidóképet vetítette ki a konkrét óbudai zsidókra, akikkel nap, mint nap együtt; egészen pontosan egymás mellett élt!

Lássunk néhány példát:

„Május 1. Fülöp (†81) és Jakab (†62) – „Jakab apostol rokona volt a Szűz Anyának, Jeruzsálem püspöke lett.¹⁵⁸
Igen szigorú volt az élete. Egész évben nem evett húst, csak a husvétii bárányt. A zsidók ledobták a templom tejéről.”¹⁵⁹

¹⁵⁸ Valójában Jakabról, az Úr testvéréről van szó, aki a jeruzsálemi zsidókeresztény ösközösség vezetője volt. Lásd Galsi Árpád: *Jakab, az Úr testvére. Jakab az ősgyülekezet és az ősegyház kontesxtusában*, KGRE – L'Harmattan, Budapest, 2012; Jakab Attila: „Pál apostol és korabeli ellenfelei”, *Egyházforum. Keresztény közéleti-kulturális folyóirat* 28. (3. új) évf., 2013/2, 22-31.

¹⁵⁹ *Egyházközségi Tudósító* III/9, 1927, 7.

„Július 22. Bünbánó Magdolna (†66). Előkelő családból való és gazdag volt, de erkölcstelen életet folytatott. Megtért és megjavult. Jézus kereszthalála után a zsidók üldözése elől Franciaországba menekült, ahol 30 évig Marseille közelében egy barlangban élt szigorú önmegtagadásban.”¹⁶⁰

„Július 25. Szent Jakab apostol (†44). Anyja rokona volt Szűz Máriának és testvére Szent János evangelistának. Az Úr hívására otthagya halászmesterségét és Jézust követte. Jézus halála után Spanyolországban hirdette az evangéliumot. Jeruzsálembe visszament, a zsidók halálra ítélték és lefejezték.”¹⁶¹

„Szeptember 21. Máté (†67). Az Úr Jézus hívja meg a vámasztaltól apostoli munkára. (...) Jézus mennybemenetele után különösen a zsidók megtérítésén fáradozik. Evangéliumát is elsősorban a zsidóknak írja, bizonyítván, hogy Jézus a megígért Messiás!”¹⁶²

Ezekben a rövid ismertetőkből világosan elkülönül a *már* kereszténynek minősülő „jézusi kör” és „a zsidók”. Tulajdonképpen egyetlen pillanatra sem merül fel, még a gondolata sem annak, hogy Jézus és az itt

¹⁶⁰ *Uo.*, II/4, 1926, 6.

¹⁶¹ *Uo.*, II/4, 1926, 6; VI/28, 1930, 6; VIII/40, 1932, 4.

¹⁶² *Uo.*, II/5, 1926, 5; VII/35, 1931, 5.

felsorolt első követői kivétel nélkül mind zsidók voltak! Éppen ellenkezőleg. Aki Jézust zsidónak merte minősíteni,¹⁶³ az azonnal szembe-sült a felháborodással. De ezt már a reformátusok fogalmazták meg!

„A zsidóság telesírja képzelt szenvedéseivel az egész világot, hogy szánalmat keltsen maga iránt és fajtájában az összetartást erősítse. Csodálkozik, hogy őt mindenki gyűlöli és közben mégis napról-napra kihívja a keresztényiség és magyarság haragját, mert azt támadja meg, ami a legszentebb előttünk. Kikezdi hitünket, sérti és bántja vallásos érzésünket. (...)...az író Isten fiát, Jézust, közönséges zsidógyerek gyanánt szerepelteti. Ime a zsidó szellem nem kiméli a keresztényiség legszentebbjait, a Megváltót sem. Szentségtelen kézzel Krisztust akarja felhasználni, alacsony politikai céljára, hogy a nagy német államférfin, Hitleren, üssön egyet.”¹⁶⁴

Az a tény pedig, hogy a zsidóság egyfajta markáns viszonyítási/viszonyulási pontot jelentett a két világháború közötti magyar társadalom bizonyos rétegeiben nagyon jól kiviláglik egy 1930-as írásból. Miközben a szerző a kereszténységre való nevelésről írt, példázatként a keresztény és a zsidó szülőt állította szembe egymással.

„A zsidó szülőktől gyakran hallani, hogy gyermekeikhez ekképpen szólnak: te okos, te szép, te jó! S mit látunk: a

¹⁶³ Pl. Szabolcsi: „Mindenféle”, *Egyenlőség* 1933. nov. 11.

¹⁶⁴ Illés Lajos: „Újra támadják Krisztust”, *Egyházi Élet* VI/1, 1934, 3.

zsidó gyerek öntelt lesz, az önérzet túltengően kifejlődik benne. A keresztény szülő ezzel szemben állandóan leszólja, korholja gyermekét ilyen kitételekkel: te ostoba, te haszontalan, te számár, te belőled nem lesz semmi! Ennek következtében a keresztény gyermek félénk, önmagában sem bízó lesz, az önérzet kivész belőle. Nem mondom, hogy a zsidó szülő cselekszik helyesebben – írta –, a középúton van az igazság. Adjunk gyermekünknek kisebb feladatokat s ha azokat jól végezte, dicsérjük meg érte és mutassunk rá, hogy kellő szorgalommal, igyekezettel, figyelemmel mire képes. Így nevelhetjük beléje a kellő önbecsülést.”¹⁶⁵

Fajmagyar református nemzeti kereszténység

Annak a ténynek, hogy a két világháború közötti időszakban a magyarországi antiszemita közgondolkodást és a zsidókról alkotott képet milyen mértékben befolyásolták és határozták meg konkrét személyek szintén nagyszerű bizonyítékát találjuk az óbudai mikrovilágban. Református viszonylatban ugyanis egy radikálisnak mondható szemléletváltásnak lehetünk a tanúi. A megromlott egészségi állapota miatt lemondott Vass Árpád tanárt 1932 őszén a fiatal Deák Endre presbiter

¹⁶⁵ „A Credotag a családban, társadalomban, a közéletben. Elmondotta az ‘óbudai Credo’ nov. 11.-i gyűlésén *Szörényi Rezső*, iskolaigazgató, a Credo világi elnöke.”, *Egyházközségi Tudósító* VI/31, 1930, 13.

váltotta a felelős szerkesztői pozícióban.¹⁶⁶ Vele egy teljesen új hangvétel jelent meg a lapban.¹⁶⁷ Addig a lelkeség, az ismeretterjesztés, a társadalmi kérdések, az irodalom, az egyházi élet hírei voltak a meghatározóak. A lapból hiányoztak mind a zsidó vonatkozások,¹⁶⁸ mind a felekezeti konfliktusokra való utalások. Deák Endre megjelenésével azonban a lap rögtön (újra)közölt a jövőt illetően egy irányadónak tekinthető írást, mégpedig a *Pesterzsébeti Református Egyházi Értesítő* 1932. júniusi száma vezércikkének („Magyar vallás”) egy részletét.

¹⁶⁶ Kontra Aladár lelképásztor: „Az új Egyházi Élet”, *Egyházi Élet* IV/7, 1932, 1-2.

¹⁶⁷ 1933-tól a lap rendszeresen – és mindig egyetértően – beszámolt egyes németországi kormányintézkedésekről. Lásd *Egyházi Élet* V/4, 1933, 8 (jazz-zene betiltása a német rádiókban); VI/6, 1934, 8 (menekült német zsidó tanárok egyetemet alapítottak New Yorkban); VII/10, 1935, 7 (kommunisták és szocialisták megkeresztelkedése); VIII/3, 1936, 7-8 (nürnbergi törvények: „Irigylésre méltó német nép, amelyik ilyen törvényeket hozhat. Pedig de elkelne ez nálunk is. Sőt nálunk kelne el igazán, sokkal inkább, mint odaát, mert ott a zsidóság csak 0,9 százalékát teszi ki a lakosságnak, nálunk pedig ez 6,1 százalék! Sőt Budapesten 23 százalékra rug!”); VIII/4, 1936, 7 (Németországgal ellentétben Magyarországon „még a meg nem keresztelkedett zsidó is becsületes, ha – meg teszi a szalonnát! Hát aki megkeresztelkedik, az meg éppen derék egy ember lehet. Pap is lehet belőle, egyházi gondnok és presbiter! Államférfi meg különösképpen!”); VIII/9, 1936, 7; X/8, 1938, 8.

¹⁶⁸ Ezek rendszeresednek. Lásd *Egyházi Élet* V/5, 1933, 9. („Egy katolikus szerzetest arculütött a váci vonaton egy zsidó ügynök.”); V/6, 1933, 2 („Mikor megy zsidó hosszunapkor, sábeszkor, vagy sátoros ünnepen mulatni?”); *uo.* 8 (A szépségkirálynőválasztás olyan vállalkozás, „mely a nagy, görbe orrok kiváló szimatával, becsület, erkölcsi ítélet nélkül kutatja a pénzszerzés új és újabb forrásait.”); V/10, 1933, 7 („Milyen kár, hogy nálunk bírói végzés szerint a zsidóság nem faj, hanem csupán felekezet!”); VII/2, 1935, 8 (pénzügyi-gazdasági „zsidóuralom” Magyarországon; felülreprezentáltság a bűnözésben: rágalmozás, zsarolás, sikkasztás, csalás, uzsora); VII/3, 1935, 8 („zsidóuralom” az ügyvédi kamarában); VII/5, 1935, 8 („Finnország lakosságának... 80%-a evangélikus. Az egész boldog országban csak 1,700 zsidó van”); VII/9, 1935, 4 („A zsidók legtöbbször a velük valamilyen formában szolgálati viszonyba kerülő magyar nőknek, leányoknak nemcsak munkaerejét, de testét is szabad prédának tekintik. A zsidóságnál a törvénytelen születés látszólag kevés. De az adat hamis, mert az újszülöttet az anya vallásához számítja, pedig a fővárosban született törvénytelen gyermekeknek legalább 60-70%-ban zsidó az apja. (...) ...megdöbentő, milyen mértékben történik fajunk megrontása.”); VIII/1, 1936, 3-4 („Beszélő számok”; a zsidóság társadalmi és gazdasági térfoglalása); VIII/2, 1936, 3-4 („Beszélő számok”; a zsidóság mintegy „megszállja” a műveltség területét); VIII/10, 1936, 7 („a galíciai zsidóság térhódítása Magyarországon”).

Ezt az írást a magyar reformátusság bizonyos szegmense egyfajta önmeghatározásának is lehet tekinteni az 1932-es évben.¹⁶⁹ Időben ekkor még messze vagyunk a zsidótörvényektől és a Holokausztól. Ahogy azonban közeledünk a második világháborúhoz, úgy válik a hangnem egyre vehemensebbé és nyíltabbá.¹⁷⁰

„Mi teszi a mi vallásunkat annyira magyarra és nemzeti szempontból olyan megbecsülhetetlen tényezővé? Nem-

¹⁶⁹ Az óbudai reformátusok szemlélete és magatartása természetesen nem általánosítható. Ez a szemlélet még az egyházközségen belül is okozott/okozhatott konfliktusokat („Többen kifogásolják, hogy a zsidóság iránt hangunk élesen őszinte. Mi mindenkor védekezünk és nem támadunk. Kötelességünk minden veszélyre figyelmeztetni hűveinket és védeni magyarságunkat. Ezen a téren csak nekünk, keresztyéneknek lehetnek panaszaink.” Illés Lajos: „A felekezeti békesség útján”, *Egyházi Élet* VII/2, 1935, 2). Ellenben mégis ez maradt a meghatározó, s az antiszemitizmust fenntartásokkal kezelő, azt esetleg elvető, pedig a marginális. Hasonlónak tűnik a helyzet a magyar református egyház vonatkozásában is (lásd pl. *Egyházi Élet* VI/6, 1934, 8; *uo.*, VII/10, 1935, 3-4: „Antiszemiták vagyunk”). Különböző szemléletek, magatartásformák, irányzatok léteztek együtt, egymás mellett. És ez az, ami az átfogó és mélyreható jellegű kutatást elengedhetetlenné teszi! Annál is inkább, mivel a lap megszűnésekor (mivel a Budapesti Református Egyházmegye 1940-től egységes hetilapot indított *Református Élet* címen a fővárosban), Deák Endre felelős szerkesztő büszkén írta: „Elismerjük, hogy hajthatatlan magyarságunk miatt néha gáncsban is volt részünk, de hozzá kell tennünk, hogy a gáncsoskodók egy ízben sem voltak igazi magyarok. A karaván pedig halad...” *Egyházi Élet* XI/10, 1939, 4.

¹⁷⁰ 1937-ben jelenik meg a lapban a felhívás: „Csak magyar kereskedőnél vásárolj! Magyar iparosnál dolgoztass! Betegségedben magyar orvoshoz fordulj! Pereidet magyar ügyvédre bíz! Magyar pénzzel idegent ne támogass!” (*Egyházi Élet* IX/1, 1937, 4). 1939-ben pedig egyértelművé teszik, hogy kiket értenek „idegenek” alatt a kódolt beszédben. Az utolsó mondat a következőképpen alakul át: „Magyar pénzzel zsidót ne támogass!” (*uo.*, XI/3, 1939, 8). Már 1930-ban Dr. Mészáros János pápai preláthus, érseki helytartó is arról beszélt, hogy Budapest „bűnösségében” (ahogy Horthy 1919-ben minősítette a fővárost), azok a bűnösök, „akik a város lelkébe belevitték a bűnt, akik a nemzet hagyományait megérteni nem akarták, akik idegenből jöttek [*értsd: Galíciából*] és idegenek maradtak, akik idegen szokásokat, divatot hoztak a nemzet szívébe”. G. G.: „Tíz éves az egyházközség. Főpapi mise a plébánia-templomban. Díszgyűlés a Kultúrházban”, *Egyházközségi Tudósító* VI/25, 1930, 8.

csak a mi vallásunknak és alkotmányának a népünk karakterével való egyező volta, nemcsak a nyelve, mely szerint istentiszteleti rendtartása, igehirdetése, éneklése teljesen magyar, hanem főleg az a körülmény, hogy **hivének a tömege majdnem százszázalékban fajmagyar**. Tehát olyan testület, olyan szervezet, olyan intézmény, mely minden porcikájában magyar. Hogy mit jelent ez a mai nemzetközi szellemű és létünkben veszélyeztetett korban, azt ki sem lehet mondani. (...) Bármilyen történet is ezzel az országgal, ezzel a nemzettel, a színmagyar református egyház sem nyelvben, sem szívével sohasem fog idegen hatalom, idegen érdek szolgálatába állani. Nincs a magyar nemzeti gondolatnak, nemzeti érzésnek és nyelvnek még egy olyan fajtiszta és erős szervezete, mint a református egyház. (...) Keresve sem lehetne találni ennél alkalmasabb intézményt a nemzeti gondolat és öntudat kiépítésére. (...) A mi egyházunk más soha nem lehet, csak magyar, mert független és nemzeti.”¹⁷¹

Ez a faji gondolat nyilvánult meg Figyelő (alias Kontra Aladár lelkész¹⁷²) 1933. novemberi írásában is. Szerinte:

¹⁷¹ *Egyházi Élet* IV/7, 1932, 6.

¹⁷² Kontra Aladár antiszemitizmusa más megnyilvánulásaiából is kiviláglik. A MOVE (lásd Dósa Rudolfné: *A MOVE, 1918–1944. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet*, Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó, Budapest, 1972) 1925. januári közgyűlésén pl. a következőket mondta: „Amikor Abdul Hamid parancsára a kurdok gyilkolták a keresztény örményeket, akkor a nagyhatalmak flotatüntetést rendeztek a Boszporuszon, — de most, amikor Oroszországban az izrokdok gyilkolják a keresztény oroszokat, most nem jelentkezik a nagyhatalmak hadihajói”. A *Korunk* erdélyi folyóirat beszámolója szerint „a lapok a gyűlésről részletes tudósításokat közöltek, de ... például a

„a római birodalom is azért roppant össze, mert egy idegen faj kiölte lelkéből őseik hitét, munkátlanságra, lázadásra nevelte, kik csak kenyeret és szórakozásokat követeltek s kaphatók lettek mindenre, ami e célt szolgálta, de áldozatot hozni egyik sem akart hitéért, hazájáért!”¹⁷³

Azt lehet mondani, hogy a faji gondolat és szemlélet¹⁷⁴ mélyen áthatotta a Horthy-korszak magyar társadalmát. Ez a katolikus egyházközségi lapban is markánsan jelen volt. Dr. Tarlós Béla, az egyházközségi tanács tagja pl., a „Miért alkottuk meg a kath. autonómiát” c. írásában, azzal érvelt, hogy „autonómiánkkal végül hazánkat s fajunkat is kívánjuk szolgálni, miután a fajszeretet s a fajvédelem nagy s remélhetőleg most már soha többé el nem homályosuló gondolata minket is homlokon csókolt”.¹⁷⁵ Gróf Hunyady Ferenc szerint pedig „a keresztény gondolat” az, ami Magyarországon összekapcsol „valamennyi magyar faju

református lelkész elméssége hiányzott a tudósításokból. Volt jelen vagy nyolc hírlapíró. De azért az izrokdok emlegetése az izrokdok lapokból is hiányzott. Amikor a Proletáriátus elleni akcióról van szó, akkor nincs felekezeti széthúzás, még ha a református lelkész el is szólta magát.” („A szeretet nevében”, *Korunk* 1930/június: http://epa.oszk.hu/00400/00458/00255/1930_06_5216.html; letöltve: 2021. 07. 26).

¹⁷³ *Egyházi Élet* V/ 9, 1933, 2 („Nyitott szemmel” rovat). Ezzel szemben pl. a katolikus egyházközségi lapban még be lehetett arról számolni, hogy zsidó útitársakkal a szerző katolikus templomokat látogatott Berlinben. Dr. Fábián Gáspár: „Katholikus szemmel... Körutazás Európában”, *Egyházközségi Tudósító* X/54, 1934, 4-6.

¹⁷⁴ Ez a szemlélet már a dualizmus idején erősen meggyökerezett. Csak akkor a „faji” küzdelem középpontjában a magyar – román konfliktus állt! Lásd Beksics Gusztáv, *A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon*, Athenaeum, Budapest, 1895; Éber Ernő, *Fajok harca: adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez*, Ki-lián, Budapest, 1905.

¹⁷⁵ *Egyházközségi Tudósító* II/7, 1926, 5.

embert és lerombolja a gyűlöletnek ama falait, melyet magyar és magyar között felekezeti jelszavakkal akarnak egyesek emelni.”¹⁷⁶

A katolikusok azonban soha nem fogalmaztak annyira nyíltan és vehemenssen – mondhatni teológiaiilag annyira eltévelyedetten, a keresztény univerzalizmust egy faji/nemzeti partikularításra leszűkítve –, mint a reformátusok. Szomolnoky szerint pl. a „hungarizmus”¹⁷⁷ az, „amelyben a keresztényen vallásnak kitűnő jelleget lehet adni”. Hiszen

„a magyarság faji és vérségi tulajdonságait, erkölcsi és jellembeli fejlődésével, a hungarizmus alapján lehetne a legélesebb vallási és nemzeti érdekközéppontba állítani. Ezeknek a tulajdonságoknak az alapján volt képes a magyar a Duna völgyében ezer évig vezetőszerpet betölteni. Ezeket a tulajdonságokat a sok intrika, a keserves járombafogás, a magyar lovagiasság szédületes kihasználása, a reformáció, a vallásüldözés stb. után sem veszítette el. Egészen bizonyos, hogy a ‘hungarizmus’ összes jelentőségeinek biztosítása és tovább fejlődése útján a következő ezer évben is alkalmas lesz a magyarság Nagymagyarország vezető szerepét a Duna völgyében biztosítani és a keresztényen vallást az igazi magyar vallásnak elismertetni. (...) Hitlerről, a germán vallás új apostoláról, mint új krisztusi forrásról beszél a német nép.

¹⁷⁶ Hunyady Ferenc: „Ünnepi gondolatok a Karácsony magyar békéjében”, *uo.*, V/19, 1929, 5.

¹⁷⁷ Lásd Paksa Rudolf, *Szállasi Ferenc és a hungarizmus*, Jaffa, Budapest, 2013.

(...)Minden nemzet lelkét áthatja saját hite, ereje, így magyar hazánkat is át fogja hatni a magyar reformált vallás éltető ereje, amely a keresztyén alapon álló összes tényezőket a hungarizmusban gyűjti egybe. Ez a hungarizmus az az éltető erő, mely népünknek hittel telt kitartást ad a jövő reménysugarakkal még egyelőre homályosan megvilágított sorsának ragyogóvá tételére”¹⁷⁸

1937-től radikalizálódott a zsidósággal való szembehelyezkedés.¹⁷⁹ Megjelent a magyarság saját országában történő gazdasági és társadalmi háttérbe szorítottság érzésének a kinyilvánítása és annak az érzékeltetése. A református olvasó, fekete keretben, és kövér betűkkel

¹⁷⁸ Szomolnok: „Hungarizmus”, *Egyházi Élet* V/6, 1933, 1-2.

¹⁷⁹ Lásd pl. *uo.*, X/5, 1938, 7. A szerző a szatmári *Egyházi Értesítő*-t állította pellen-gérre, amiért az a közép-európai zsidóüldözésekről írt. Komoróczy Géza szerint „1938 határvonal volt a nyugati világ történelmében: ennek részeként a zsidó történelemben is. A nemzetiszocialista Németország Ausztria bekebelezésével, az *Anschluß*-szal kezdte meg agresszív terjeszkedését. Évian leleplezte, hogy a Hitlerrel elvben szembenálló országok, bár a veszélyt felismerték, egyelőre nem tesznek lépéseket sem vele szemben, sem a most már manifeszt módon fenyegetett zsidók megsegítésére; Münchenben Anglia és Franciaország végzetes engedményeket tett a vicsorgó fenevadnak. Az addig törvényekben kijelölt keretek között folyó zsidóüldözést, legyenek bármilyenek az 1935. évi németországi faji törvények, a *Kristallnacht* utcai brutálításba fordította. Magyarországon Darányi Kálmán, Imrédy Béla, gr. Teleki Pál műve, az 1938: xv. tc. Csak a kezdet volt, jóllehet egyáltalán nem nyugalmas évek után, a felheccelt tömeg szigorúbb intézkedéseket akart, a politikai vezetők lépésről lépésre engedtek a nyomásnak, majd a tömeg élére álltak, a lelkiismeret tiltakozása pusztába kiáltott szó maradt, hogy majd végül elinduljanak a tehervonatok Auschwitzba, és romba dőljön az ország.” Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II: 1849-től a jelenkorig*, Kalligram, Pozsony, 2012, 509. Erről az 1938-as határvonal magyarországi vonatkozásairól írt Márai Sándor is a *Hallgatni akartam* (Helikon, Budapest, 2013) c. művében: „azon a napon omlott össze sok minden, ami a régi Európából megmaradt” (7).

szedve, ilyen figyelemfelkeltő – és főképpen az érzelmeket megcélzó – tömör „tényközléseket”¹⁸⁰ olvashatott:

„Az ügyvédek 49,2%-a zsidó! A magánorvosok 54,4%-a zsidó!”¹⁸¹

„Négy legnagyobb bankunk (Angol-Magyar, Magyar Általános Hitelbank, Leszámitoló és Kereskedelmi Bank) 222 vállalat felett rendelkezik. E bankok ügyvezetőségének 80, 79, 74 és 77%-a zsidó.”¹⁸²

„Az 5 százaléknyi zsidóság Magyarország nemzeti jövedelmének 28,26 százalékát bitorolja.”¹⁸³

„Magyarország 20 legnagyobb ipari üzemének igazgatósági és felügyelő bizottsági tagjai közül (összesen 336-ból) 235 zsidó. Ez épp 70 százalék!”¹⁸⁴

¹⁸⁰ Ezek a közlések azonban nem maradtak észrevétlenek. Argus egy hasábnyi írásban kényszerült részletezni a *Magyarország* és az *Esti Kurir* írásait, amelyek szóvá tették a keretes szövegeket. Ez egyben azt is jelzi, hogy az óbudai református egyházközség lapjának társadalmi hatása messze túlmutatott a szűk felekezeti kereteken! A szerző álláspontja világos: „Mi nem szégyeljük kimondani s ki is mondjuk bátran – mert nem Zsidóországban, hanem Magyarországon élünk – hogy minden törekvésünk és igyekezetünk a zsidó előretörés és hatalomrajutás megakadályozása. *Csak magyar embernek van joga ezen a földön hatalomra és jólétre.* Másnak onnan pusztulni kell!” *Egyházi Élet* IX/4, 1937, 4.

¹⁸¹ *Uo.*, IX/2, 1937, 7.

¹⁸² *Uo.*, IX/3, 1937, 2.

¹⁸³ *Uo.*, 3.

¹⁸⁴ *Uo.*, IX/9, 1937, 7.

„Az Estlapok munkatársainak 92,5 százaléka, a Népszavának 85 százaléka, a 8 Órai Ujságnak 83 százaléka zsidó.”¹⁸⁵

„Az Esti Kurir munkatársainak 77 százaléka, a Friss Ujságnak 75 százaléka, a Magyar Hírlapnak 82 százaléka, a Pester Lloydnek 89 százaléka zsidó.”¹⁸⁶

„Némelyek marxizmusnak nevezik, én zsidóságnak hívom. Stephen S. Wise, new-yorki főrabbi.”¹⁸⁷

„Neveljétek gyermekeiteket orvosoknak és gyógyszerészeknek, hogy azok a keresztyének életét elvehessék. (Konstantinápolyi zsidó vezető 1489).”¹⁸⁸

„Évente több mint 1000 a zsidó-magyar vegyes házasságok száma! A zsidó cselédek százalékaránya 08%.”¹⁸⁹

„1896-tól kb. 32.000 zsidó-magyar vegyes házasságot kötöttek!”¹⁹⁰

¹⁸⁵ *Uo.*, IX/3, 1937, 5.

¹⁸⁶ *Uo.*, IX/4, 1937, 2.

¹⁸⁷ *Uo.*, IX/5, 1937, 4.

¹⁸⁸ *Uo.*, IX/5, 1937, 6.

¹⁸⁹ *Uo.*, IX/2, 1937, 3.

¹⁹⁰ *Uo.*

„A nemzeti társadalomnak ki kell közösznienie magából azokat, akik mitse törődve fajtájuk létérdekeivel, zsidókkal házasodnak össze!”¹⁹¹

„A nemzsidó társadalomnak a maga önvédelmi harcában most már mózeshitű és keresztyénhitű zsidósággal kell szembenéznie.”¹⁹²

„Bulgária, Görögország, Jugoszlávia és Olaszországnak együttvéve van annyi zsidaja, mint – Budapestnek.”¹⁹³

„Svédország, Norvégia és Finnország együttvéve 8500 zsidót tart el, ami az összlakosságnak 0,07%-a (Bpsten 21%!)." ¹⁹⁴

A radikális szembehelyezkedés értelemszerűen vezetett el nem csupán az antiszemitizmus nyílt felvállalásához, hanem az antiszemitizmus és a protestantizmus/reformátusság azonosításához is:

„...a *protestánság* a maga teljes egészében lelke gyökeréig magyar, következésképpen tehát okvetlen és feltétlen antiszemita. Más igazmagyarság el sem képzelhető!”¹⁹⁵

¹⁹¹ *Uo.*, IX/3, 1937, 6.

¹⁹² *Uo.*, IX/2, 1937, 8.

¹⁹³ *Uo.*, IX/3, 1937, 7.

¹⁹⁴ *Uo.*, IX/5, 1937, 3.

¹⁹⁵ *Uo.*, 7.

Ezt fejtette ki részletesen Szintai István [IV. éves theologus hallgató¹⁹⁶], a „Református antiszemitizmus” c. „nagy ívű” írásában:

„Az antiszemitizmus helyes vagy helytelen voltának a kérdése ma a nagy idők fordulópontján benne él a lelkekben. Sokan foglalnak el ‘langymeleg’ álláspontot, mások pedig ‘az is csak ember’ megjegyzéssel intézik el a dolgot. Én úgy érzem hogy református keresztyén ember ilyen fontos, teljes valóját érintő kérdésben nem foglalhat el ilyen álláspontot.

Nem foglalhat el már csak azért sem, mert ma a zsidóbarátok igen nagy többségét saját kicsinyes egyéni érdekük teszik azzá, elárulva ezzel egy sokkal magasabbrendű ügyet. Ellenszolgáltatást kapnak áruló munkájukért – mint Judás –.

Igazi református a maga egyéni kicsinyes érdekeit nem helyezheti a legnagyobb, mindnyájunknak közös érdeke, az Isten ügye elé. Határozottan állíthatjuk, hogy a zsidók érdekei Isten érdekeivel ellenkeznek.

Igazi református nem lehet cimborája azoknak, akik megfeszítették Jézust és elveikből nem engedve ma is meg akarják feszíteni. Mert ne felejtsük el, hogy a feltámadás után megindult a nagy harc, aminek jelszava ‘Ujra megfeszíteni Jézust’ újra, hogy az Ő beszédének fényénél ne lássák a mi gonoszságainkat. A zsidó farizeusok már a

¹⁹⁶ *Uo.*, X/9, 1938, 5.

tőlü megszokott módon kezdték a harcot. Pénzzel megvesztegették a katonákat, hogy mondják azt, nem támadott fel Jézus, hanem a tanítványok lopták el.

De Jézus folytatta és folytatja a harcot ma is tovább, mert az Igaznak győzni kell a hamisság felett. És nekünk, akik keresztyéneknek, Krisztus követőknek nevezzük magunkat, szintén Jézussal kell harcolnunk a farizeusok ivadékaiknak mindent megfertőzni és beszennyezni akaró szelleme ellen, amelynek minden lépése arra irányul, hogy valamiképpen elnyomja az Igazságot és a Jót.

Nézzük csak meg, mit tesz ma a zsidó szellem ennek szolgálatában? Röviden felelve e kérdésre – bűnre csábít –. Nézzünk csak a zsidó szellemtől átítatott pornográf irodalomra, színházra, erkölcstelen mozidarabokra. Nézzük a hivatali megvesztegetéseket. Ezek mind arra irányulnak, hogy szilárd Krisztusi alapjukban rontsák meg a keresztyén társadalmat, hogy azután az is engedelmesen kiáltsa egyszer majd az Igazság felé: ‘feszítsd meg’. Minden cselekedetük oda irányul, hogy eltakarja Jézust, az Igazságot és elaltassa a bűn ellen tiltakozó lelkiismeretet.

Élénk bizonyítéka látható ennek a törekvésnek a Sion Bölcséinek Jegyzőkönyvében, melyben álarc nélkül szemlélhetjük a zsidóság elveit és törekvéseit az általuk annyira lenézett ‘gojokkal’ szemben. (...)

A református keresztyén ember látva, hogy a zsidó szellem egyháza és Isten igazságai ellen tör, nem lehet más,

mint antiszemita. Kötelesség az Igazság védelme. Antiszemitává senkit nem tehetnek a szélsőségek, csak a tények. Maguk a zsidók. Nézzük végig az Ótestamentumot és meglátjuk, hogy a legnagyobb antiszemiták éppen saját prófétáik voltak.

Ne felejtsük el soha, hogy ránk magyar reformátusokra ebben az országban mindig nagy feladat vár és fog várni ezután is. Szükségünk van a tisztánlátásra és erőre. A történelem nagy pillanataiban csaknem mindig nekünk kellett a gátra állni és mi Isten segítségével meg is álltuk a helyünket. Hangsúlyozzuk azonban, hogy Isten segítségével. És most, amikor megint a gátra kell majd állni, megint csak Isten segítségével állhatunk meg. Ezért nem vállalhatunk semmiféle közösséget azokkal, akik Isten dolgai, igazságai ellen dolgoznak. Mert ha megmételyezz bennünket is az a szellem, elvesztjük Istenben való szilárd hitünket és képtelenek leszünk harcolni az Igazságért.

Istenünket, Jézusunkat, hitünket, hazánkat akarja elvenni az alattomosan működő bűnös szellem. Gondolkozzunk Testvéreim! Lehetünk mások mint antiszemiták?”¹⁹⁷

Mindennek fényében teljesen érthető a paradigmaváltás:

¹⁹⁷ *Uo.*, X/5, 1938, 1-2.

„Nincs zsidókérdés, csak magyarkérdés! Mert nem a zsidókat kell elnyomni, hanem a pénz és a szellemi kultúra területein szégyenteljes mértékben viasszaszorított magyarságot kell az őt jogosan megillető helyre segíteni. Hogy pedig ez csak a zsidóság jogosulatlanul élvezett előnyös helyzetének megszüntetése árán lehetséges, nem ok arra, hogy folyton zsidókérdést emlegessünk. Magyarok vagyunk, csak a magyarok sorsa érdekel. A zsidók sorsának gondozása nem a nemzeti Magyarország feladata.”¹⁹⁸

A református szerző a magyarság „elnyomattatásának”¹⁹⁹ okát az erkölcsben látta, hiszen szerinte „mi magyarok mindig vagyunk olyan okosak, ügyesek, tanulékonyak, mint a zsidók”. Ellenben „más a magyar erkölcs és más a zsidók erkölce.”²⁰⁰ Ezért maradtunk mi mindig alul. Mert a gyom is elnyomja a tiszta búzát. Pedig a búza értékesebb, mint a konkoly.”²⁰¹

¹⁹⁸ *Uo.*, X/4, 1938, 8.

¹⁹⁹ Az 1939-es választások kapcsán a református egyházközségi lap így fogalmazott: „e földön csak egy népnek van joga ahhoz, hogy megszabja a maga útját: a magyaroknak. A magyar rabságnak és a zsidó uralomnak vége kell szakadjon!” *Uo.*, XI/5, 1939, 7-8.

²⁰⁰ Figyelő, a „Nyitott szemmel” c. rovatban, ezt egy gazdag zsidó el- és kitesztított – még a gyermekei által is megtagadott (!) – magyar keresztény feleségnek a drámai hangnemben taglalt élettörténetével illusztrálta, aki elhagyatottságában és idős korában visszatalált a református egyházba. *Tanulság a fiúk és leányok számára:* „Ne fecséreljék idegen fajtájúra a testi és lelki javukat, mert azt az Úr azért adta, hogy saját fajtájuk jobb jövőjét és gyarapodását szolgálják!” Lásd *uo.*, XI/6, 1939, 3-4.

²⁰¹ *Uo.*, X/7, 1938, 8.

Az első zsidótörvény elfogadásának időszakában Argus a következőket írja²⁰²:

*„nincs és nem lehet ennek a magyar életnek olyan helye és tere, legyen az könnyű vagy terhes, ahol zsidónak több joga, jobb dolga, nagyobb kenyeke és több boldogsága legyen, mint a magyarnak! (...) Amíg ebben az országban csak egy magyar ember akad, akinek nincs akkora kenyeke, olyan megélhetése, amilyent becsületes munkája által megérdemel, halálos bűn a nemzet vagyonában és jólétében meghagyni és megtérni azokat, akik fajtájuk és vérük, egész testi és lelki összetételük szerint idegenek tőlünk: a zsidókat!”*²⁰³

Érthető, hogy a Felvidék visszacsatolásakor (1938 nov.) az óbudai református egyházközségi lap azonnal követelte a zsidótörvény alkalmazását. Mert akkor győzedelmeskedik a „magyar igazság”, és boldog lesz a megnagyobbodott Magyarország.”²⁰⁴

1939 márciusában pedig Deák Endre felelős szerkesztő világosan kifejtette, hogy mit is jelent az antiszemitizmus!

²⁰² Az első zsidótörvény (1938. évi XV. tc.) parlamenti vitája és elfogadása május 18 és 24 között zajlott; május 29-én lépett életbe. Lásd Rákos Imre – Szita Szabolcs – Verő Gábor (válogatta és szerkesztette), *Mondjátok el, mi történt!*, Ex Libris, Budapest, 2004, 23.

²⁰³ *Egyházi Élet* X/5, 1938, 3-4.

²⁰⁴ *Uo.*, X/9, 1938, 8.

„Társadalmunkban az antiszemitizmusnak még nagyon, hogy úgy mondjuk nyers ize van. Sokan azt hiszik, hogy az nem fér össze sem a magyar uri, gavalléros gondolkodással, nem a krisztusi parancsokkal. Pedig nagyon tévednek, sőt nagyon felületesek, vagy talán inkább önzők és érdekhajhászok azok, akik szerint az antiszemitizmus nem magyar és nem keresztény felfogás. Az antiszemitizmus, mint zsidógyűlölet tényleg negativum csupán s mint ilyen, elvetendő [*sic*] de igazi antiszemitizmus alatt az őszinte, igaz keresztény magyar ember nem zsidógyűlölet, hanem filomagyarizmust, magyar-szeretetet ért és érez. Minden remény meg van arra, hogy a helyesen értelmezett antiszemitizmus minden terén elfoglalja rövidesen azokat a helyeket, amelyekről most még ki van rekesztve. Szomorú tény, hogy református iskoláink késve érzik meg a magyarság létérdekének első követelményét: először jön a kilenc és félmillió magyar és csak azután következhet – esetleg addig, amíg ezen is változtatni nem leszünk kénytelenek – a félmillió zsidó! Egy magyar embernek sem lehet más a helyes felfogása anélkül, hogy saját magát, saját népét, fajtáját, vérért le ne becsülné!”²⁰⁵

²⁰⁵ *Uo.*, XI/3, 1939, 5.

Keresztény zsidók!?²⁰⁶

A fajmagyar reformátusság egy részének antiszemita meggyőződése mintegy értelemszerűen vonzotta maga után a vegyes házasságok elítélését²⁰⁷; illetve a zsidók megkeresztel(ked)ésével szembeni fenntartásokat is.²⁰⁸ Mindebben természetesen a „vérkeveredéstől”, és a „felhígulástól” való irracionális félelmek, valamint a (faj), „tisztaság” megőrzésének téves rögeszméje játszottak döntő szerepet.²⁰⁹ Ennek első jele

²⁰⁶ A két világháború közötti időszakban kereszténnyé lett zsidók egyház- és társadalomtörténete egy alig kutatott terület. Lásd pl. Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*, Cserépfalvi, Budapest, 1997.

²⁰⁷ Figyelő szerint az a magyar lány, aki elhagyja református vallását, hogy feleségül mehessen egy „galíciai zsidóhoz” az „szörnyű megtévelyedésben” él. „Először elhagyja hitét, azt a hitet, melyért apái, ősei annyit szenvedtek, véreztek, egy idegen faj, erkölcsű jellemű emberért, ki a keresztyénségnek, magyarságnak legnagyobb ellensége, kinek egy célja van: önző vágyainak kielégítése bármi uton-módon. Másodszor vét saját faja, a jövő nemzedék ellen, melyet zsidóvérral kever össze s rontja, szörnyű módon saját fajtát s munkálkodik a magyar tönkrejutásán. Sajnos, idejut az a nép, melynek leányai nincsenek átítatva magyar voltukkal s keresztyénségükkel!” *Egyházi Élet* VI/4, 1934, 2. Lásd még *uo.*, X/5, 1938, 7. Az ismeretlen szerző „a szerencsétlen zsidómagyar házasságokból” származó gyermekeket, „akár megkeresztelkedett a zsidó fél, akár nem”, egyszerűen „korcsoknak” minősíti. 1939 januárjában pedig gyakorlatilag a vegyes házasságok betiltását követeli (*uo.*, XI/1, 1939, 8).

²⁰⁸ Pl. a zsidók megtérítésén fáradozó skót missziótól való elhatárolódást. Lásd *Egyházi Élet* VIII/9, 1936, 6; XI/7, 1939, 3. A misszióra vonatkozóan lásd Kovács Ábrahám: „A skót presbiterianizmus hatása Budapesten. A Skót Misszió rövid története”, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest, 2. kötet, 895-914.

²⁰⁹ Lásd *Egyházi Élet* VII/8, 1935, 8: „...bár rendkívül megszigorították a ref. teológiára való felvételt és ezért sok derék magyar ref. ifju volt kénytelen talán hajlamai ellenére másfelé elhelyezkedni, mégis előfordult – most, az ideai tanévben – hogy zsidó szülő gyermeke alkalmasnak találtatott református pappá lenni! Ha a magyar faj ilyen és ehhez hasonló öngyilkossági kísérletet még egy-két évtizeden át el fog követni, biztos, hogy a kísérlet sikerülni fog. Szörnyű, hogy mily kevésre értékeljük a magunk drága tiszta magyarságát! Még egy-két ilyen intézkedés, s akkor ne csodálkozzunk, ha református életünk nemzetközivé torzul!”

már 1934 januárjában jelentkezett az óbudai református egyházközségi lapban:

„Érdemes megemlékezni arról a szomorú statisztikáról, amely a keresztyén-zsidó házasságkötések szaporodását mutatja. Ilyen házasságot 1895-ben 265-öt kötöttek az országban, amely az összes házasságok 0,2%-a volt. Ez a szám 1932-ben 1012-re emelkedett, amely már 14%-át teszi ki az összes házasságkötéseknek. Tehát 37 év alatt 7000%-kal növekedett a családalapításnak ez a mindenképpen káros formája, amely azt jelenti, hogy most hetvenszer annyi magyar-zsidó házasság létesül, mint ez előtt 37 évvel.”²¹⁰

Egy hónappal később Argus, a „Nyitott szemmel” c. rovatban, azt taglalta, hogy:

„Hát nincsen más célja a református egyháznak Magyarországon, mint zsidókat térítgetni?” Arra a kérdésre keresi a választ, hogy „miért akarjuk hát magunkhoz ölelni azokat, akik nem akarnak? Nem akarnak, mert nem is tudnak akarni, nem engedi őket a vér! **Sorsukat megpecsételte az Úr akkor, mikor eltaszította magától, mert méltatlanná váltak arra a szeretetre, melyet hiába pazarolt rájuk.** Ne akarjuk hát mi megváltoztatni az Ur

²¹⁰ *Uo.*, VI/1, 1934, 8.

akarátát. Miért téritgessük, miért imádkozzunk értük, ha sem ők nem akarják, sem nekünk nem kívánatosak.”²¹¹

A református egyházközségi lap szemlélete tulajdonképpen a keresztény univerzalizmus nyílt tagadását jelenítette meg a hívő olvasói számára. Az állásfoglalásokból az őskeresztény eszmének és alapmagatartásnak a világosan megfogalmazott és egyértelmű elvetése körvonalázódik. Ezt az eszmét egyébként maga Pál apostol fogalmazta meg; és ennek köszönhetően válhatott a kereszténység (a zsidó Názáreti Jézust Messiásnak és Isten Fiának elismerő és valló hitbeli meggyőződés²¹²) egyetemes vallássá: „...mindannyian, akik megkeresztelkedtetek Krisztusban, Krisztust öltöttétek magatokra. Nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindannyian eggyé letetek Krisztus Jézusban” (Gal. 3,27-28).²¹³

Mindez azonban sokkal jobban érthetővé válik, ha szem előtt tartjuk azt a teológiai abszurdumot, amit egy református lelkész, aki szívügyének tekintette a közössége vallási életének felvirágoztatását, a saját egyházközségi lapjában megjeleníteni engedett; sőt: vélelmezhetően ő maga írt. Eszerint:

²¹¹ *Uo.*, VI/2, 1934, 3.

²¹² Lásd Larry W. Hurtado: *Hogyan lett Jézus Istenné a földön? A Jézus-tisztelet történeti gyökerei.* (Napjaink teológiája, 9), Bencés Kiadó, Budapest, 2008.

²¹³ <https://szentiras.hu/SZIT/Gal3> (letöltve: 2021. 07. 26).

„a Krisztus *egy azzal*, akit apáink *Hadurnak* tiszteltek valaha s aki az Ő népére mindenkor gondot viselő, bennünket ezer éven át megtartó, értünk s megmaradásunkért ezer csodát tevő, világot kormányzó *egy, erős, igaz, örök Isten!*”²¹⁴

Azon álláspontja megerősítésére, hogy teljesen értelmetlen a zsidók keresztény közösségekbe való befogása, az óbudai református lap szembe ment a református esperessel:

„A református egyházba áttért zsidóság 9/10-ed része nem jár templomba és nem él az Urvacsorával. ...nem becsületes dolog ez a félig való egyháztagság. Az Igét megvetni, a sákramentumokat megvetni, a közösséget nem keresni, ezen tönkre mehet az egyház.’ Ezt írja a Szabó Imre esperes egy megkeresztelkedett zsidó családhoz. Keserű szavak, de a konzekvencia téves, amit e tényekből levont, mert ‘hangosan hívja őket a templomba’. Esperes ur, ne ássuk alá saját magunk sziklaerős hitű református egyházunk megdönthetetlen falait, mert összeomlik! Apage²¹⁵... apage!...”²¹⁶

A lap elutasító magatartása következetes és egyértelmű. Azt olvashatjuk, hogy:

²¹⁴ (K. A.): „Egy új ‘vallásról’”, *Egyházi Élet* VI/7, 1934, 2.

²¹⁵ „Távozz! Takarodj el!” Ez egyben utalás Jézus Péter apostolhoz intézett szavaira is (Mt. 16,23).

²¹⁶ *Egyházi Élet* VI/8, 1934, 8.

„Az 1933. évben 919, 1932-ben 636 és 1931-ben 688 zsidó kereszttelkedett meg Magyarországon. A statisztika azt mutatja, hogy a megkeresztelkedettek 2/3-ad részben a római egyházhoz csatlakoztak. A többi bizonyára bennünket [reformátusokat] boldogít. Legjobb lett volna, ha teljes 3/3-ad részben – ott maradtak volna, hova – most is tartoznak minden megkeresztelkedésük ellenére!”²¹⁷

Annál is inkább, mert az óbudai református álláspont szerint a zsidók kizárólag érdekből kereszttelkednek meg!

„1936-ban 1074 zsidó kereszttelkedett meg Budapesten. A megkeresztelkedések okai között szerepelnek: állás, előrehaladás, kinevezés stb. Két-három esetben szerelem és házasság lenne az ok. De egyetlen egy sincs a rovatban, aki vallásos meggyőződésére hivatkozna.”²¹⁸

Az egyházközségi lap tehát azt ajánlja, hogy a megkeresztelkedett zsidók tömörüljenek a Krisztushívő Zsidók Szövetségébe, és „hagyják el a keresztyén felekezeteket”.²¹⁹ Argus szerint:

„a zsidók, akik Krisztusban akarnak hinni, eleget tehetnek e szándékuknak s a lelki kényszernek engedve krisz-

²¹⁷ *Uo.*, VII/3, 1935, 8.

²¹⁸ *Uo.*, IX/3, 1937, 7-8. Lásd még *uo.*, IX/6, 1937, 7-8.

²¹⁹ *Uo.*, IX/5, 1937, 8.

tushivő zsidókká lehetnek. De törvényes, bevett keresztény felekezet egyikébe sem vehetők fel. Intézményesen kellene felekezeti és állami törvényekkel szabályozni ezt a kérdést úgy, hogy ezután ne legyenek református zsidók és katolikus zsidók, hanem egyszerűen és a valóságnak leginkább megfelelő néven krisztushivő zsidók. Ők is jobban fogják magukat érezni egymás közt, s higgyék el, mi is fellélegzenénk, ha ez a rend megszüntetné a magunk sorai között épen emiatt előálló, bizony érzékeny és fájdalmas ellentéteket.”

Mivel a fajvédő nemzeti felfogás értelmében „a zsidó nemcsak felekezet, hanem faj is”, ezért, Argus szerint,

„ha mint ‘krisztushivő’ megtartja zsidó mivoltát és faját, mi módon lehetne magyarrá, bármiféle felekezet keresztvize is hullott legyen a fejére. Az a gyanunk, hogy épp ez a ‘tisztá viz’ az oka annak, hogy hazai zsidóságunk többsége inkább a keresztény felekezetek tökéletesen elhibázott és felesleges megkereszteltetési akciójának enged, mint fajtabelijének. Így legalább a mi szemünket beköti, de az övé nyitva marad. Félre hát a zsidók megkeresztelésével! A már megkeresztelteket át kell engedni a krisztushivő zsidók táborába s akkor a ránk virradó uj, igaz

világ az ő részükre sem lesz olyan kínos és terhes. Mert az az új világ el fog jönni! Talán nem is oly sokára!”²²⁰

1938 őszén az ismeretlen szerző mintegy elővételezte ezt az „új világot”:

„Magyar élet csak magyar talajon és magyar talajból fakadhat. Az idegen gyomot pedig össze kell gyűjteni és meg kell égetni.”²²¹

Érthető, hogy az intézményesített és jogszerűvé tett jogfosztás és kirekesztés légkörében voltak zsidók, akik a megkeresztelkedésben reméltek kiutat.²²² Ez azonban félelemmel töltötte el az óbudai református egyházközség lapjának szerzőjét, amely félelemnek hangot is adott.

„A mózeshitű zsidók mostanában nagyon megrohamozták a keresztyén felekezeteket, hogy megkereszteltetvén – legalább papíron – Krisztus hívővé lehessenek. Ezrével tolonganak az illetékes hivatalok előtt s a keresztyén felekezetek nem tudnak velők szemben együntetű állásponthoz elfoglalni. Legtöbben arra hivatkoznak, hogy engedelmessé kell a Biblia parancsának és lehetővé kell tenni a megkeresztelkedést. Pedig nagyon könnyű volna egy-

²²⁰ *Uo.*, X/4, 1938, 4.

²²¹ *Uo.*, X/7, 1938, 7.

²²² 1938 utolsó heteiben mintegy 20 ezer. Lásd *uo.*, XI/2, 1939, 7.

ségesen eljárni. Már van egy szekta, az u. n. ‘Krisztushívő zsidók’ felekezete, mely megkeresztelkedik ugyan de zsidó mivoltát nem is próbálja meg levetkőzni, amint-hogy nem is képes rá. Tehát adva van a megoldás: a kereszténységre törekvő zsidók **csak és kizárólag** ennek a ‘Krisztushívő zsidók’ felekezetének lehessenek tagjai, miáltal teljesedik a krisztusi parancs is és meg vannak védve a keresztény felekezetek és ezzel a magyar nemzet tisztasága. Így lesz a mózeshitű zsidóból – krisztushívő zsidó.”²²³

A félelem rövid időn belül teljes irracionalitásba csapott át:

„Nem kell református zsidó! A keresztyénné lenni akaró zsidókat gyűjtsék egybe a Krisztushívő zsidók felekezetébe. Mi, magyar reformátusok tiltakozunk a zsidó szellem szétáradása ellen, hitünk kerítésein belül is.”²²⁴

„Megszükíti az új zsidótörvényjavaslat²²⁵ úgy a zsidók, mint a félzsidók, sőt, hála Istennek még a megkeresztelt, de zsidófajú hitsorsosoknak is az elhelyezkedési lehetőségeket minden téren. De mégis kimaradt egy óriási jelentőségű intézkedés. A különböző keresztyén felekezetek papi állásai nyitva állnak a megkeresztelkedett zsidók

²²³ *Uo.*, X/10, 1938, 8.

²²⁴ *Uo.*, XI/1, 1939, 8.

²²⁵ Ebből lett a második zsidótörvény „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” (1939. évi IV. tc.).

előtt! Mi lesz az egyházakkal, ha ellepik őket a zsidók? Miért nem állítanak ide is tilalomfát? Vagy talán a magyarság lelkipondozása nem ér fel a gazdasági talpraállítás szükségességének fontosságával?”²²⁶

„Elszörnyülködve olvassuk, hogy a budapesti unitárius egyház kb. 1600 hive között már 400-ra tehető a zsidókból lett unitárius!”²²⁷

A megsemmisítés

Amikor 1938-ban a zsidóság jogfosztása felgyorsult és mind erőteljesebb lett, valamint ténylegesen is érzékelhetővé vált a zsidók társadalmi kirekesztése, akkorra az évtizedes mentális – *egyházi is* (!) – előkészítés már megtette a hatását: a társadalmat kondicionálta a zsidó ellenségkép, és immúnissá vált a zsidók szenvedésére. Tényleg egy „új világ” jött el. A vészorszak!

Ami konkrétan az 1944-es esztendőt illeti, Óbuda lakossága mindenképpen tudta – vagy legalább sejtette –, hogy mi történik a zsidókkal. Egyrészt azért, mert a vidéki zsidóság deportálásával párhuzamosan kialakított óbudai csillagos házakat (mintegy 116-ot)²²⁸ a nyilas uralom

²²⁶ *Egyházi Élet* XI/1, 1939, 8.

²²⁷ *Uo.*, XI/2, 1939, 7.

²²⁸ Lásd www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/III (letöltve: 2021. 07. 26). A kérdésre vonatkozóan lásd még Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 2: 1944*

alatt ürítették ki, másrészt pedig mert „a zsidó üldözötteket reggeltől szürkületig végeláthatatlan sorokban kísérték a Bécsi úti téglagyárakba, október végétől főleg november közepétől. Útjuk innen nyugat felé vezetett a Bécsi úton munkatáborokba, vagy a halálba. Ezek voltak az úgynevezett halálmenetek. Aki a menetből szökni, vagy kilépni próbált, lelőtték.”²²⁹ Ezekre a történésekre azonban a *Budapesti R. K. Egyház-községek Tudósítója* már nem reflektált.

A szaléziak számára az tette lehetővé a mentésben való részvételt, hogy kápolnájuk (Bécsi út 175-177) a Bécsi útra nyílt. Udvara pedig összefolyt a Szent Alajos Ház udvarával (Kiscelli u. 79), amely „az óbudai szalézi szellem és élet központja volt”. Ennek köszönhető, és „így érthető, hogy a Bécsi útról a kápolnába menekülő zsidó üldözötteket sötétedés után átkísérték a Szent Alajos Házba, a Kiscelli utcába. Innen napközben már többen elmenekülhettek (kiestek a nyilasok látóköréből), míg sokan ismertség, befogadó hely hiányában visszamaradtak. Többségük a padláson bujt meg, de ottlétüket, mozgásukat a szomszédok egyike-másika észrevette és azt a nyilasoknak ‘besúgta’.”²³⁰ Ennél semmi nem volt könnyebb, hiszen a „nyilas ház” gyakorlatilag a szomszédban (Bécsi út 171) volt. Ennek első emeleti 3. lakásában működtették a fogdát, ahol Kis Mihály házfőnököt (†1946) is vallatták, aki több tucat zsidót mentett meg, vagy bújtatott.²³¹

május 15 – 1944 június 30. *A budapesti zsidóság összeköltöztetése*, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete Kiadása, Budapest, 1960, 304-306.

²²⁹ Dr. Pintér Endre: „Bevezetés P. Kiss Mihály SDB szalézi szerzetes naplójához”, in: *Óbudai múltidéző*, i. m., 5-10; itt: 6.

²³⁰ *Uo.*, 9.

²³¹ Lásd Dr. Bán Tamás: „Visszaemlékezés”, in: *Óbudai múltidéző*, i. m., 63-70.

A legborzalmasabb történésre azonban a budapesti nyilas uralom legutolsó szakaszában – mondhatni a vég előtti utolsó napokban – került sor. Ennek részletes leírása Kiss Mihály naplójában olvasható, 1944. dec. 26.-i bejegyzéssel:

„Intézetünkben nagy a zűrzavar – írja a szalézi házfőnök –, az itt elszállásolt, tisztek nélkül maradt katonaság soraiiban. (...) A folytonos járás-keles, ajtócsapkodás, hangos beszéd stb. próbára teszi idegzetünket. Elöljárók és növendékek tegnap későn feküdtek le. (...) Éjfél után egy óra lehetett, midőn a szomszéd nyilas házból átjöttek hozzánk a nyilasok, kb. nyolcan lehettek, akik felsőbb parancsra hivatkozva felkeltették a házgondnok urat, vele együtt a gyermekek hálójába mentek, hogy a zsidó származásúakat felkeltsék, s állítólag Pestre vigyék a Pannónia utcába, mert az ő helyükre nyilas testvéreket tesznek. Minderről csak reggel értesültem. A szegény gyermekeket első álmukból zavarták fel. gyorsan kellett öltözködniük. Innen a nyilas házba vitték őket. Ott megpihentek. Innen a Bécsi út, Nagyszombati utcán át levezették őket a Duna-partig. Az utolsó palotának a sarkán hármas csoportokra osztották őket, hátra arcot vezényeltek. Útközben csak katonákkal találkozott a kis gyermekcsoport és őrvárattal, a sarkon azonban három civilbe ütköztek, ezeket a kísérő nyilasok azonnal igazolásra szólították fel. Igazolványaik elégtelennek bizonyultak, s a mi gyermekeink csoportjához osztották őket. A csoportból először

ezt a három felnőttet vitték el a Duna-parton fekvő sportegyesületi csónakház felé, tarkón lötték őket, utánuk következtek a mieink, hármashármas csoportban. Szőke (Weinberger) János nevű növendékünk, amint társaival a vesztőhelyre ért, átlátta mi van készülődben s amint kabátjaikat levették velük s letették, ő nekiugrott a Dunának, a morajló jégtáblák közé vetette magát, s úszni kezdett. A nyilasok észrevették a szökési kísérletet, reflektóroztak utána és gépfegyvereztek, de eredménytelenül. A Mindenható megőrizte, hogy legyen egy élő tanú szegény társainak szomorú sorsáról. A kis áldozatokat a Duna-parton agyonlőtték, testüket a folyóba dobták. Volt, aki azt állította, hogy másnap látták ezeket a kis kivégzetteket a Duna felszínén, amint a víz feldobta őket. Különből kezdve semmi hírt sem tudtunk róluk szerezni. Másnap, sőt aznap a házgondnok úr és Matesz Károly úr az ostromállapot dacára egész napon át kutattak utánuk a Pannónia utcában, a gettóban sehol semmi nyomra nem találtak. Minden a kivégzésük mellett tanúskodik. Semmi szín alatt nem akartuk a gyerekeket magukra hagyni. Úgy a házgondnok úr, mint más rendtárs követni akarta őket utolsó útjukon, de a kísérő nyilasok ezt határozottan megakadályozták és nyíltan megmondták, hogy csakis az életük kockáztatásával próbálhatnák meg. Engedni kellett az erőszaknak. Megmenekült növendékünk, amint a Duna vizét érezte maga körül, eleinte éktelenül kiabált. Észrevette, hogy ilyen módon semmi idegen segítségre nem

számíthat, sőt, elárulja magát üldözőinek, tehát elnémult. Ez arra engedett következtetni, hogy a habok elnyelték, vagy valamely jégtábla maga alá sodorta. Nem reflektóroztak utána, s gépfegyverrel sem lőttek rá. A Duna sodra vitte magával, hol oldalba, hol a fején kapta a jégtáblák nem kellemes ütéseit. Midőn érezte, hogy ereje már elhagyja, nem tud úszni, végtagjait nem érzi, a part felé tartott. Vigyázott, nehogy ott egy űrbe ütközzön. Nagy nehezen kimászott a vízből és egy palota ajtajánál kopogott. A portás nem engedte be. Csúszva eljutott egy földszintes lakáshoz, ott befogadták, nagy szeretettel letördelték róla megfagyott ruhadarabjait, meleg ágyba fektették, italt adtak neki s ráraktak minden takarót. Alig tudott egy kicsit felmelegedni, pedig a tűzhelyen oly erősen tüzeltek, hogy annak lapjai is vörösek lettek. Innen egy jó rendőr közreműködésével a Rókusba szállították. Jancsi december 27-én este 7 után álnéven a rókusi lelkész révén kerestetett telefonon. A kagylót én vettem fel. Szeretett volna magához hívatni, de akkor már nem volt lehetséges a közlekedés Pesttel. Az üzenetet azonnal átadtam a fiú nagybátyjának, aki kezébe vette a gyermek ügyét, s nagy szeretettel bonyolította le. Tizenkét elhurcolt növendékünk közül csak ő maradt életben, ő tett bizonyoságot kis társainak szomorú sorsáról. A Mindenható legyen kegyelmes ezekkel a szegény kis új aprószentekkel, zárja őket jóságos Szentséges Szívébe, a gyászba döntött szülőknek pedig

adja meg a szent akaratában való megnyugvás kegyelmét. Kik működtek közre, kik vettek részt a nyilas párt nevében a gyermekek elfogatásában, elhurcolásában, kivégzésében? A következők, vagy mint megbízók, vagy mint megbízottak:

- a.) Ducz Bálint, mint a III. kerület nyilas pártvezető helyettese, III. Vörösvári út elején – Ducz cukrászda, Gittinger nagyfűszeres mellett.
- b.) Majláth N., III. Vörösvári út 78-79. sz. a Steiner féle házban.
- c.) Mazán János, III. Bécsi út 171. innen az utolsó napokban, III. Viador u. ... sz. alá költözött.
- d.) Müller Tibor, tűz. Hadapród, az itteni Árpád gimnáziumban tette le a matúrát. Többször élvezte az intézet jótevékenységét, valamikor még ministrált is az intézetben. Itt a kerületben lakott. Egyelőre pontos címe hiányzik.
- e.) Nagyiványi N., az itteni kerület pártvezetője. Lakás-címe a III. Bécsi úti kislakásokból az itteni párthelyiségbe költözött, Bécsi út 171.
- f.) Imre József. Egy dadogós tizedes. Április hazában rendőrkézre került. Eleinte mindent tagadott, később részben elismerte büntetését, s hogy közreműködött a gyermekeink kivégzésénél, sőt, ő is kivégzett közülük néhányat. Ügye a Néptörvényszék előtt áll. Szembesítették a növendékeinkkel s az itteni előjárókkal, kik felis-

merték benne azt a dadogó tizedest, aki nemegyszer megjelent az intézetben. Ebben az ügyben a GPU²³² is nyomozott hosszú ideig, de eredménytelenül. Engem kétszer-háromszor hallgattak ki. Véleményem szerint azonban nem mondhatnám mintha ez szívügyük lett volna. El hagyták aludni. Sok mindenre fényt deríthetne a Bécsi úti 171. sz. házmesternője, akinek a szeme előtt játszódott le a tragédiával végződő meghurcolás. Tudniillik ő nagyon jóban volt a párt embereivel. Benyomásom az, hogy a hatóság nem tette teljesen magáévá az ügyet, ímmel-ámmal tárgyalta azt, mert az egyedüli, aki rendőrkézzre került a hebegő Imre J., aki először a német rendőrséget szolgálta anyjával együtt, később a nyilas párthoz szegődött, legutóbb az oroszoknak volt lelkes támogatója, s valami orosz őrnagy állt mögötte, jobban mondva az anyja mögött.”²³³

A gyilkosságban résztvevők neveit olvasva teljesen egyértelmű. A borzalmat azok követték el, akik Óbuda 1930-as éveinek mérgezett társadalmi légkörében váltak felnőtté!²³⁴ A nagy kérdés az, hogy az önmagát

²³² Az Állami Politikai Igazgatóság (szovjet politikai rendőrség) orosz rövidítése.

²³³ *Óbudai múltidéző, i. m.*, 29-31. „Kiss Mihály naplója után ítélve a vészkorszak borzalmait szubjektíven és keresztény paphoz ‘nem illően’, meg nem bocsátva ítéli el a gyilkosokat. (...) Nem védem őt, csak az olvasóval akarom megértetni, hogy vannak korszakok, amikor nehéz tárgyilagosságnak lenni.” Göttlíeb/Gulyás Miklós, „Hommage à Kiss Mihály”, in: *Óbudai múltidéző, i. m.*, 53.

²³⁴ A katolikus hívő pl. a nagypénteki szertartásban szembesült azzal, hogy „a pap könyörgő imádságokat mond az Egyházért, a pápáért, a papságért, hívekért, a királyért, a téves hitűekért, a zsidókért és pogányokért, szóval mindenkiért, mert Krisztus

„keresztényként” meghatározó közegben hova tűnt 1944-ben az emberiség? Úgy tűnik, hogy a Horthy-korszakban kötelező iskolai hit- és erkölcsi nevelés valamit nagyon elrontott!²³⁵

Herke Józsefné 1947-es visszaemlékezése részben választ adni látszik a kérdésre. A külsőségekre hangsúlyt fektető barokk katolicizmus és a faji alapú nemzeti kálvinizmus közepette nem voltak – vagy csak alig – hiteles egyházi személyek, emberségről tanúságot tevő kimagasló példák!

„Ki volt Kiss Mihály? A keresztény szeretet, az igazi katolikus-keresztény szellem megtestesítője volt. Az embertelen üldözések idején pártfogásába vett minden üldözöttet, saját élete kockáztatásával síkra szállt azért, amit

mindenkiért meghalt. A papság minden könyörgés elején térdet hajt s ezt csak a zsidókért szóló könyörgésnél nem teszi, mivel a zsidók e napon csúfolkodva, gúnyosan hajtottak térdet az Úr Jézus előtt.” *Egyházközségi Tudósító* III/1, 1927, 6. Ugyancsak érdekes gondolattársítás és szentírásmagyarázat, amit Gyertyaszentelő Boldogasszony kapcsán olvashatott a hívő. Eszerint „a gyermekágyas asszonynak a templomból és társadalmi életből egyidőre való kizárása a mennyországból való kirekesztést juttatja a választott nép eszébe”! *Uo.*, VI/31, 1930, 6. Egyébként az óbudai egyházi vezetés szentírásmagyarázati módszertanára és ismeretanyagára nagyon jól rávilágít egy 1931-es szerkesztői üzenet. „Kutató. Nagyon téved, mert a mai tudásban magas fokra emelkedett. A geológia pontról-pontra bebizonyítja, hogy a világegyetem kialakulása és a föld mai alakjának kifejlődése abban a sorrendben történt, ahogy azt Mózes megírta. Az emberi tudomány csak most tudta felfedezni a föld rétegeiben azokat az eseményeket, melyek Mózes könyvének első lapjain évezredek óta meg vannak írva. Mózes tehát vagy a mai tudomány színvonalán álló geológus volt évezredekkel ezelőtt, ami képtelenség, vagy isteni sugallatra írt.” *Uo.*, VII/36, 1931, 14.

²³⁵ A múlthoz való viszonyulásról és az emlékezésről sokat elárul az a tény, hogy a 2014-es óbudai Holokauszt emlékévként kapcsán a helyi egyházak semmiféle szerepet nem vállaltak, sehol meg nem jelennek! Lásd <http://holokauszt-emlekev.obuda.hu> (letöltve: 2021. 07. 26).

ő igazságnak érzett a diadalát ülő igazságtalanság orgiáiban. Ha mindenki úgy gondolkodott volna, mindenki úgy cselekedett volna, mint ő, akkor most állnának még Budapest hídjai és sokkal-sokkal kevesebb gyász volna a szívekben, ebben a városban, ebben az országban...”²³⁶

Összegzés

A tanulmányban felvonultatott sajtóanyag markánsan alátámasztja, és igazolja azt az elméleti és értelmezési keretet, amelyet *Ervin Staub* pszichológus, a Massachusetts-i Egyetem professor emeritusa, a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya által 2014. máj. 13-án a „Történelmi emlékezet és történettudomány” címmel szervezett konferencián elhangzott előadásában kifejtett. Az amerikai professzor állítása szerint „a genocídiumok nem pusztán felső utasításra következnek be, hanem az egész társadalmat átható kirekesztés és gyűlölet találkozik a politikai döntésekkel. E folyamatok egyik feltétele, hogy a társadalomban élő pozitív jövőkép megvalósulásának akadályaként tekintsenek az adott kisebbségre”.²³⁷

Lényegében véve ez a meggyőződés jelent meg Magyarországon a törvényhozásban, az 1938-as évben, amikor is elindult a fajilag zsidónak minősített magyar állampolgárok törvénybe iktatott, és „jogszerűvé

²³⁶ *Óbudai múltidéző, i. m.*, 71.

²³⁷ http://old.mta.hu/ii_osztaly_hirei/tortenelmi-emlekezet-es-tortenettudomany-134241(letöltve: 2021. 07. 26).

tett”, kirekesztési folyamata mind a gazdasági,²³⁸ mind pedig a társadalmi életből. Óbudai viszonylatban teljesen egyértelmű, hogy a mentális előkészítésben a helyi református egyházközség havilapja (az *Egyházi Élet*) sokkal fontos szerepet töltött be, mint a katolikus *Egyházközségi Tudósító*. Annál is inkább, mivel a szélesebb körű társadalmi funkcióik és a személyes összefonódások révén a református egyházközség helyi notabilitásai nem csupán az óbudai mikrovilágban rendelkeztek meghatározó szereppel, hanem befolyással bírtak mind fővárosi, mind országos szinten.

A levonható tanulság mindenképpen az, hogy a helyi és az országos szintek szövevényes kapcsolatrendszer alkottak, és kölcsönösen befolyásolták egymást. A történetek – és különösképpen a társadalom magatartásának – jobb és pontosabb feltárásához és megértéséhez elengedhetetlen tehát az átfogó történeti mikroszociográfiai kutatások minél nagyobb számú elvégzése. Hiszen ezek nélkül továbbra is parlagon hever egy nagy mennyiségű helyi feldolgozatlan forrásanyag.

Alain Touraine, francia szociológus, világosan rámutatott arra, hogy a társadalmat személyek alkotják, vagyis a társadalom alapjában véve személyekből áll össze; és amilyenek maguk a személyek, olyan maga a társadalom is.²³⁹ Ezért a Holokauszt nem kizárólagosan a zsidóság tragédiája, hanem a korabeli nemzeti társadalmak, és benne a keresztény egyházak drámája is egyben. Tükör, amelyben jól láthatóvá válik

²³⁸ Kádár Gábor – Vági Zoltán, *Hullarablás, i. m.*

²³⁹ Alain Touraine: *La fin des sociétés*. (La couleur des idées), Seuil, Paris, 2013.

mind a korabeli keresztények ember- és társadalomszemlélete, mind pedig az az eszmerendszer, amely őket és a kort meghatározta.

Michael McGarry (katolikus pap, a jeruzsálemi Tantur Ökumenikus Intézet rektora) szerint nagyon nagy tévedés diabolizálni mindazokat, akik részt vállaltak a Holokausztban. A Soá ugyanis „nem földönkívüliek műve volt, hanem embereké. Sőt el kell ismernünk, hogy eredendően keresztényeké, a protestantizmus és a katolicizmus nemes hagyományába született embereké, akik a zsidók kiirtására törvő igyekezettől vezérelve megtagadták a jézusi tanokat, vagy elnyomtak magukban minden igaz keresztény érzés.”²⁴⁰ A közhiedelemmel ellentétben azonban *a Horthy-korszak magyar társadalma nem volt keresztény.*²⁴¹ A

²⁴⁰ Michael McGarry: „Egy keresztény hívő a Yad Vashem emlékhelyen”, in: Carol Rittner – Stephen D. Smith – Irena Steinfeldt (szerk.), *A Holokauszt és a keresztény világ. Szembenézés a múlttal és a jövő kihívásaival*, Egyházfórum, Pécs – Balassi, Budapest, 2009, 29-30.

²⁴¹ Az óbudai egyházközségi lap pl. „ezerszám szertetőnfergő krisztustalan, de katolikusnak anyakönyvelt lélekről” írt. *Egyházközségi Tudósító* III/1, 1927, 4. „Már nem egy zsidónak szájából hallottuk, hogy Ő nem sokat ad a vallására. Csak a szülei miatt marad zsidónak. De azért hosszúnappor ott ül a templomban s böjtöt is tart. Sok katolikus meg a mellét veri: Én jó katolikus vagyok. De húsvéti gyónását el nem végzi; vasárnap misét nem hallgat s ha egész héten nem eszik húst, pénteken biztosan azt eszik.” *Uo.*, 13. „Mint a spanyolnátha úgy terjed a hitbeli közönyösség – mondotta nemrég a hercegprimás. (...) Sokkal nagyobb veszedelme ez a katolikus anyaszentegyháznak, mint az Istennel való nyílt szembeszállás. A nyílt ellenséggel ugyanis fel tudjuk venni a harcot, amely azonban sokkal nehezebb, ha lappangó alattomos ellenséggel állunk szemben. A hitbeli közönyösség a vallási és az erkölcsi törvényekkel való nemtörődömségben áll.” *Uo.*, VII/37, 1931, 15. „A vasárnapi katolikusok kezdenek elszaporodni, pedig a hétköznapi katolikusokra van égetően nagy szükség, akik nemcsak a heti egyszeri misehallgatással, hanem belső meggyőződéssel, cselekedetükkel mutatják meg igazi katolikus voltukat. A felszínes, megalkuvó katolicizmus helyébe a bátor, öntudatos katolicizmus, amely a tiszta szív mellett tiszta kezet is kíván a társadalmi és nemzeti élet minden vonatkozásában. A törvény ereje mellé a lelkiismeretet kell odaállítani a közéletben. A tiszta lelkiismeretet pedig a hamisítatlan katolicizmus adja, az egészséges, Krisztus szerinti élet...” *Uo.*, VIII/38, 1932, 8. Hasonlóképpen *uo.* 12-13. P. Badalik Bertalan, domonkosrendi tartomány-

kereszténység csupán külsőség, egyfajta ideológiai máz volt. Döntően a középosztályt tartotta célközönségének (neki és róla szolt), és alig volt valós erkölcsi és spirituális tartalma! Etikája lényegében véve kimerült a szexualitás szabályozásában, illetve a hatalom- és tekintélytisztelet szorgalmazásában. Ez önmagában véve nem is annyira meglepő, hiszen maguk az egyházak is többnyire a politikai hatalmat kiszolgáló, annak kegyelméből létező, és főképpen anyagi támogatásával működő intézményi struktúrák voltak. Elmondható tehát, hogy a Horthy-korszak magyarországi kereszténysége *valójában egy Isten nélküli kereszténység volt!* Ethosát a fennálló társadalmi viszonyoknak a tiszteletben tartása jelentette. Mindenkinek tudnia kellett a helyét a társadalomban, és annak megfelelően kellett viselkednie. A jómódúakat jótékonykodásra, a szegényeket pedig alázatosságra és hálára ösztönözte. Vélelmezhetően mindezért épülhetett bele a „keresztény” önmeghatározásba, a faji antiszemitizmus; válhatott maga a „kereszténység” egy faji kategóriává. Talán ebben rejlik a Holokauszt 1944-es magyarországi „sikerének” a legkézenfekvőbb magyarázata!

főnök „papír-katholikusok”-ról beszélt. P. Badalik Bertalan: „Szentségi és szerződéses házasság”, *uo.*, X/55, 1934, 4-6. Hasonló problémát fedezhetünk fel az óbudai evangélikus gyülekezetben is. 1936-ban pl. a 2600 nyilvántartott „hívóból” mindössze 180-230 fő (vagyis kevesebb, mint 10%) látogatta az istentiszteleteket. Lásd Bálintné Varsányi Vilma: *Kösziklára volt alapozva, i. m.*, 68. Figyelő pedig, 1933. szeptemberében, a következőket írta: ma az ember „templomba azért megy, mert van kilátás, hogy kap valamit, azért konfirmál, mert ruhát remél. ...üzlet a mai keresztyén élet. Óbudán több mint hatezer református van s a legutóbbi konfirmáció alkalmával harmincötven konfirmáltak, itt, ahol legalább százötven-kettőszáznak kellene lenni”. *Egyházi Élet* V/7, 1933, 3.

Ugyanakkor Óbuda keresztény egyházai és a zsidóság viszonyának elmélyültebb vizsgálata arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a két világháború közötti időszakban a közéletet látványosan jöllehet a katolikus egyház látszott meghatározni és befolyásolni,²⁴² a valóságban a református kötődésű és egyházi háttérű – esetenként akár funkciókat is viselő – politikusok és közéleti személyiségek voltak döntéshozói pozíciókban és rendelkeztek meghatározó befolyással.²⁴³ Az általuk jegyzett és/vagy felügyelt sajtó tehát vélelmezhetően az ő szemléletüket, men-

²⁴² Már az *Egyházközségi Tudósító* első számában (I/1, 1925, 9) ilyen követelés fogalmazódott meg: „Magyarország ezer éven át mindenkor a katolicizmusban találta leg-erősebb támaszát. Joggal követeljük tehát, hogy nemcsak a közéletet, hanem a hivatalos Magyarországot is katolikus szellem hassa át.” 1929-ben már így „siránkozott” az óbudai katolikus szerző: „Azok, akik az állam élén álltak és ma is állanak, kezdenek ismét függetlenebbül gondolkozni a katolicizmus szempontjából. A közelmúltban is nemkatolikus ember került olyan pozícióba, amelyet ezelőtt olyan katolikus ember töltött be, aki a maga alárendeltjeit évenként elvitte a húsvéti gyónás elvégzésére. Mi nem kívánjuk, hogy az állam alakuljon át a katolicizmus hatalmi szervévé, a magunk igazságának jogán és az állam javán kívánjuk azoban, hogy *az állam egész életében a katolikus szellemet minden vonatkozásban figyelembe vegyék.*” *Uo.*, V/23, 1929, 13. Amikor pedig 1934-ben „a hercegprímás egy beszédében azt kívánta, hogy a katolikuság számarányának megfelelő mértékben jusson elhelyezkedéshez”, akkor az óbudai református egyházközségi lap egy művelődési statisztikával vágott vissza, amelyből az körvonalazódik, hogy a katolikusok helyét nem a reformátusok, hanem a zsidók foglalták el! *Egyházi Élet* VI/5, 1934, 7-8.

²⁴³ Dr. Csilléry András (†1964) országgyűlési képviselő pl. az óbudai református egyházközség főgondnoka volt. 1938 januárjában Darányi Kálmán miniszterelnök (1936. okt. 12 – 1938. máj. 14), a Bp.-józsefvárosi református egyház főgondnoka lett. Általánosságban elmondható, hogy református politikusok, magas állami tisztségviselők rendszeresen egyben egyházi tisztségviselők is voltak! Ebből kifolyólag nagyon sokat tudtak arról, hogy mi történik a zsidósággal a második világháború alatt (http://index.hu/tudomany/tortenelem/2014/06/29/mit_tudott_a_magyar_hatalmi_elit_a_ne-pirtasrol/; letöltve: 2021. 07. 26).

talításukat tükrözi. Ennek mondhatni vitathatatlan bizonyítéka az óbudai református lelkész – és egyben országgyűlési képviselő²⁴⁴ –, Kontra Aladár²⁴⁵ lapja, az *Egyházi Élet*.

Óbuda történeti mikroszociográfiai vizsgálata tehát azt sugallja, hogy – a közhiedelemmel ellentétben, és annak köszönhetően, hogy nem folynak a Horthy-korszak egyház- és társadalomtörténetét szoros összefüggésben vizsgáló kutatások²⁴⁶ – a két világháború közötti magyar politikai és társadalmi közéletet nem annyira a katolicizmus, hanem sokkal inkább a „(faj)magyarnak” minősülő református protestantizmus határozta meg. Ennek egyik igen fontos önazonossági eleme volt az anti-

²⁴⁴ Kontra Aladár a Keresztény Községi Pártban tevékenykedett. Lásd Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt (1920–1939)*. (Pártok és Politika), Gondolat Kiadó – MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, Budapest, 2010.

²⁴⁵ Lásd Szabó Imre: „A magyar pap. Kontra Aladár 30 éves jubileumára”, *Egyházi Élet* IV/9, 1932, 1; Dr. Csilléry András: „Kontra Aladár”, *uo.* 3–4. A szerző szerint a jubiláló lelkész „izzó magyarságát és fajszeretétét jellemzi, hogy már háboru előtt résztvesz a sok, ma már boldogemlékü és sok ma is élő nagy emberünk megtisztelő társaságában abban a csöndes, de intenzív munkában is, melyeket ezek a Nagyok a Magyar Kultur Ligában tömörülve, később országunk pusztulását okozó nemzetközi-ség és szabadkőművesség ellen indítottak. Ez időben sok ilyen irányú cikke jelenik meg, míg 1913-ban egy, a zsidósággal, szabadkőművességgel és a nemzetiségi izgatásokkal foglalkozó röpiratát adja ki a Magyar Kultur Liga sok ezer példányban.” Kontra Aladár különböző „nemzeti célú” egyesületek munkatársa volt. Előadásokat és propaganda beszédeket tart szerte az országban. Nyilvánvaló antiszemitizmusa egyfajta szociális érzékenységgel párosult. Szívügyének tekintette a szociális nyomor enyhítését (*de* döntően csak a vallásos reformátusokét!; lásd *Egyházi Élet* V/9, 1933, 2), amelynek okát nem a korabeli magyar társadalomszerkezetben, hanem a zsidósággal kereste és találta meg (lásd *uo.*, VI/8, 1934, 3; Figyelő szerint a magyarságot a zsidó faj rabszolgasorsban tartja). Minden bizonnyal ezzel hozható összefüggésbe, hogy Kontra Aladár 1933 áprilisában üdvözölte a németországi történéseket, Hitler hatalomra kerülését, és azt írta, hogy itt Krisztus és a Sátán küzd egymással; és „a Megváltó lelke suhant át a német föld felett”. Kontra Aladár lelkész: „A nagy harc”, *Egyházi Élet* V/4, 1933, 1–2.

²⁴⁶ Erre nagyszerű példa Ungváry Krisztián: *A Horthy-korszak mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944*, Jelenkor, Pécs – OSZK, Budapest, 2012; 2. javított kiadás 2013.

szemitizmus; a magyar – zsidó faji jellegű ellentét párban való gondolkodás. A másik oldalon pedig, a katolicizmussal a hívekért folytatott folyamatos küzdelem miatt,²⁴⁷ ott találjuk az eljelentéktelenedéstől és a megsemmisüléstől való egzisztenciális,²⁴⁸ már-már apokaliptikus félelmet.²⁴⁹

²⁴⁷ Lásd Illés Lajos: „Harc a reverzálisért”, *Egyházi Élet* VI/7, 1934, 4; Uő.: „A felekezeti békesség útján”, *uo.*, VII/2, 1935, 1-2. Katolikus részről lásd Sipos István dr. egyházjogtanár: „Protestáns sérelmek”, *Egyházközségi Tudósító* VI/30, 1930, 7-9. A reverzálisokat az óbudai evangélikusok is sérelmezték. Mohr Henrik lelkész 1924-ben így fogalmazott: „...a rk. felső papság szeretetlen eljárása áldatlan felekezeti harcot hozott hazánkra. A lélekadászat nem kíméli a családi szentélyeket sem. Embertelen és szeretetlen eszközökkel büntetik meg azt a katolikust, aki más templomban mer esküdni – megtagadnak tőle minden egyházi szolgálatot, valósággal kitagadják. Ezzel akarják vegyes házasság esetén a házasulandókat a kath. templomba kényszeríteni és a születendő gyermekeket a rk. egyháznak meghódítani. Az ev. egyház irányelve: – az Ige – megtiltja nekünk, hogy hasonló eszközökkel éljünk.” Lásd Bálintné Varsányi Vilma, *Kösziklára volt alapozva, i. m.*, 59.

²⁴⁸ „Az egyke margójára. A zsidóság száma 1825-től 1880-ig 3,280.000-ről 7,660.000-re, 1930-ig pedig 15,800.000-re szaporodott. Évente 180.000 fővel szaporodik ma, míg 1925-től 1880-ig az évi szaporodás csak 80.000 fő volt, vagyis 100.000 fővel kevesebb. Nálunk bezzeg csökken a születések száma a gazdasági nyomoruság miatt.” *Egyházi Élet* VII/2, 1935, 8. Lásd még *uo.* VII/9, 1935, 3: „Pusztulunk! (...) A pusztulás és betegség csak a magyarság soraiban dul. A reformátusság tiszta magyar lévén, egyházaink is vele pusztulnak. Csak egy faj nem érzi a veszedelmet. Ujabb jövevényekkel szaporodik, folyton gazdagodik; a pusztuló magyarság vagyona, földje és háza az ő kezébe vándorol. Hatalmát kuszva mindenre kiterjeszti és ma már ő az az [sic] élet fölött. Kezébe pénz és hatalom. Őt a veszedelem nem éri. A pénz hatalma megvédi, a jobb sors a betegség urává teszi. A zsidóság a tőlünk szerzett vagyron révén nem osztályosa a sorsnak, a szenvedésnek; a nyomoruságot nem ismeri. Ez is a mi bűnünk. Külön osztályt alkot, szerencsére maga huzódik külön. Ezt a szerencsés állapotot a mi vérünkéből szitt vagyonnak köszönheti és a mi nemtörődömségünknek. És akkor vannak olyanok, akik bűnül róják fel, ha lapunk hasábjain, fajunk védelmére kelünk.”

²⁴⁹ Lásd Illés Lajos: „Temetés?... Nem!”, *Egyházi Élet* VI/6, 1934, 1-2. A szerző a baranya-megyei *Hidas* község református közösség kihalásáról számol be: „Ma már egyetlen magyart sem lehet találni a faluban, németek laknak minden házban. Hidason már csak a temető magyar s krumpliföld lesz az is nemsokára. Idegen fajnak jelent termőerőt még a magyar halál is, idegen birtokos földje számára jelentenek dus trágyát az évszázadok óta elporladt magyar holttestek.”

A magas gyermekhalandóság okait kutatva pl. az *Egyházi Élet* ismeretlen szerzője a szociális különbségeket domborította ki, ellenben a társadalomszerkezet strukturális problémáinak taglalása helyett a kérdést faji síkra terelte, és morbid statisztikai összehasonlítást vázolt fel. A kérdésre, hogy miért alacsony a gyermekhalandóság a zsidóknál az volt a válasza, hogy „oka a jobb anyagi helyzet, a vagyon, mely lehetővé teszi a jobb táplálkozást, az orvosi kezelést. Jobb az életmódja, lakása. Hiába keresed a zsidót a barlanglakásban, szükségoduban. Ez a magyarázata, hogy amíg a zsidóság majdnem kétszerese a reformátusnak Budapesten, addig az egy évesnél fiatalabb csecsemők közül elpusztul 74 református és csak 92 zsidó.” Vagyis kevesellte az elhalálozott zsidó csecsemők számát! Ugyanakkor a szerző arra is rámutatott, hogy a nehéz, fizikai munkások között alacsony a zsidók arányszáma. Ők inkább pálinkamérők, órák, sapkakészítők, likörgyárosok, háztulajdonosok. A tények ismertetése után pedig jött az okfejtés:

„Azt kérdezed, testvérem, miért írjuk ezeket? Azért, hogy ráébredj az igazságra, fajunk pusztulására és a belőlünk gazdagodó zsidóság terjeszkedésére, ahogy megszállja hazánkat és fővárosunkat. Ne őt pártold, ne vásárolj nála, hanem pártold fajtestvéreinket, dolgoztass fajtestvéreinkkel, hogy a kenyér, élet és kereset nekik jusson, ne a zsidónak. Mi nem bántjuk a zsidót, hanem fajtánkat akarjuk védeni. Itt az utolsó idő, hogy megállítsuk a romlást és megakadályozzuk a magyar faj hanyatlását. Lelked rajta, hogy teljesíted-e kötelességed! A zsidó így tesz, tanulj

összefogást az ő példájából! Isten segítsége velünk lesz,
ha lelkiismereted felébred.”²⁵⁰

Mindent összegezve tehát elmondható, hogy a két világháború közötti magyar társadalom – és annak lélektana – egyszerűen megérthetetlen a korabeli egyháztörténet és felekezeti konfliktusok ismerete nélkül. Az antiszemitizmus és a Holokauszt ebbe a kontextusba ágyazódik bele. Túlmutat a zsidóságon, még akkor is, ha arra fókuszál. Ennek elsődleges oka az, hogy az önfelmentő és semmivel szembenézni nem kívánó magyar társadalom²⁵¹ a zsidóságot tette mindenért felelőssé; neki szánta a bűnbak szerepet! Alapjában véve ez az óbudai kutatás legfontosabb és jövőbe mutató tanulsága.

²⁵⁰ „Beszélő számok”, *Egyházi Élet* VII/10, 1935, 3.

²⁵¹ „Mi jók voltunk mindenkire, hittünk a tisztességben s erre ráfizettünk. A liberális szédelés áldozata lett fajtánk s ebben egyházunk sok vezetője is bűnös volt. Az új áramlat termelte ki a felszabadult vagy inkább elszabadult zsidóságból a mai nagyhatalmi állapotát, melyben koldusok lettünk. A magyarság sok-sok vér és áldozat által szentelt földje hazaárulás jutalma lehetett, zsidó vagyonszerzés célpontja lehetett, de magyar parasztnak nem jutott belőle. Tartogatta a liberális örület az oláhoknak, cseheknek, szerbeknek s ezek iskolapéldáját adták annak, hogyan kellett volna megőrizni a drága, magyar földet s vele a mi vérünket, az igazi magyar fajtát.” Illés Lajos: „Összetartás”, *Egyházi Élet* VIII/6, 1936, 1.

Források és felhasznált irodalom

Korabeli sajtó:

Egyházközségi tudósító. Kiadta az Óbudai Szent Péter és Pál Egyházközség, Budapest, 1925/1. sz. – 1935/57. sz. Szerkesztő Sagmüller József. Felelős szerkesztő: Leiner Mihály és R. Réw [Reischl-Réw] Sándor.²⁵² Felelős kiadó: Mettelka Frigyes [kir. tanácsos, ny. Máv. főfelügyelő]. Megjelent havonta.

Egyházi Élet. Az óbudai református egyház hivatalos lapja („gyülekezeti lap”²⁵³). Kiadta az Óbudai Református Egyház Tanácsa, Budapest, 1930–1939. Főszerkesztő: Kontra Aladár, óbudai ref. lelkész. Felelős szerkesztő: Vass Árpád, tanár (1930 márc. – 1932 jún.); majd Deák Endre (1932 okt. – 1939). Megjelent havonta.

Szakirodalom:

Bálintné Varsányi Vilma: *Kösziklára volt alapozva. Az Óbudai Evangélikus Egyházközség szerveződése és élete, 1844–1948*, Óbudai Evangélikus Egyházközség, Budapest, 2009.

Berza László (főszerk.): *Budapest lexikon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 873-882 (Óbuda); második, bővített, átdolgozott kiadás, 1. kötet: A-K, 2. kötet: L-Z, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993 [Óbuda: 2. kötet, 219-230].

²⁵² Iskolaigazgató, az irredentizmus híve. Lásd *Egyházközségi Tudósító* VIII/39, 1932, 16.

²⁵³ VI/1, 1934, 6. Az előfizetési felhívásban szerepel ez az öndefiníció.

Csemegi József: *Az óbudai zsidó templom* („Budapest” könyvtára, 11), Budapest, 1947.

Endrei Walter: „Óbuda ipari létesítményei (1690-1850)”, in: Horváth Miklós (főszerk.): – Kaba Melinda (szerk.), *Tanulmányok Budapest múltjából XXI*, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1979, 325-347.

Eszlár Éva: *Óbuda*. (Budapesti séták), Fővárosi Emlékműfelügyelőség – Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1956.

Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. Szerkesztette Komoróczy Géza. (A város arcai – Hungaria Judaica, 7), Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995, 1-2. kötet [Óbuda: I, 62-96].

Gál Éva: „Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez”, *Évkönyv 1975/76*, Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, Budapest, 1976, 101-121.

Gál Éva: „Óbuda helyrajza a hódoltság végétől a XIX. század közepéig”, in: Horváth Miklós (főszerk.) – Kaba Melinda (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából XXI*, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1979, 105-151.

Gál Éva: „Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században”, *Századok* 126, 1992, 3-34.

Gergely Gábor: „Budapest kerületeinek közigazgatási változásai”, in: Holló Szilvia Andrea – Sipos András (szerk.): *Tanulmányok Budapest*

múltjából XXX: Az ötven éves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás. (Budapest várostörténeti monográfiái, 39), Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2002, 337-349.

Haraszi György: „A százkilencven éves óbudai zsinagóga (Bp. III. Lajos u. 163.) és hívei”, *Múlt és Jövő* 10, 2010/3, 30-39.

Karády Viktor: „Zsidóság Budapesten a 20. század első felében. Szociológiai bevezetés”, *Budapest Negyed* 16, 2008/1, 83-108.

Kádár Péter: *Óbudai kockák*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010.

Kohn Sámuel: „Az óbudai zsidó hitközség a múlt század közepe felé”, *Magyar-Zsidó Szemle* 8, 1891, 254-259.

Köteles György: *Az Óbudai Szentháromság Egyházközség története és zenei élete*, Effo Kiadó és Nyomda, Budapest, 2001.

Létay Miklós: „A szabadságharc bukásától 1950-ig”, in: Kiss Csongor (főszerk.): *Óbuda évszázadai*, Better Kiadó, Budapest, 2000, 259-289.

Létay Miklós: „Árvíz Óbudán 1838-ban (a katasztrófa 150. évfordulójára)”, in: Kaba Melinda – Nagy Emese (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából XXIV.* (Budapest várostörténeti monográfiái, 33), Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1991, 17-26.

Létay Miklós: „Óbuda parasztpolgárainak anyagi kultúrája és társadalma (1848–1945). I: Munkahely és termelés”, in: Horváth Miklós (főszerk.) – Kaba Melinda (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából XXI*, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1979, 152-199.

Létay Miklós: „Óbuda parasztpolgárainak anyagi kultúrája és társadalma (1848–1945). II: Lakóhely és fogyasztás”, in: Kaba Melinda – Nagy Emese (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából XXII.* (Budapest várostörténeti monográfiái, 31), Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1988, 197-224.

Létay Miklós: „Óbuda parasztpolgársága 1848–1945”, in: Rádi Károly (főszerk.): *Tanulmányok Óbuda történetéből* III, Budapest Főváros III. kerületének Önkormányzata, Budapest, 1990, 103-152.

Lévay Zsolt (írta és szerkesztette): *100 év – 100 kép az Árpád Gimnázium történetéből*, „Árpád Gimnázium” Alapítvány, Budapest, 2002.

Óbuda. Készült felszabadulásunk 40. évfordulója tiszteletére, III. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Budapest, 1985.

Óbuda múltja, jelene, jövője [Budapest, 1963].

Óbudai múltidéző. P. Kiss Mihály SDB 1944-45-ben írt naplója és más visszaemlékezések, Szalézi Szent Ferenc Társasága Don Bosco Szalézi Társasága, Budapest, é. n. [2011].

Parczel József: *Az óbudai izraelita templom restaurálásának története*, Bichler I. könyvnyomdája, Budapest, 1901.

Pálffy István: *Óbuda és Békásmegyer – a III. kerület* (Egy kis hazai, 9), Óbuda-Békásmegyer Önkormányzata, Budapest, 2011.

Reisz T. Csaba: „Az óbudai németiség története (Altófen)”, in: Ham-buch Vendel (szerk.), *Németek Budapesten*, Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 1998, 320-328.

Schoen Arnold: *Óbuda múltjából*, Az Óbudai Gróf Zichy-Emlék Bizottság, Budapest, 1935.

Sebők László: „Zsidók Budapesten”, www.rubicon.hu/magyar/oldalak/zsidok_budapesten (letöltve: 2021. 07. 26).

Silló-Seidl György (Seidl József fényképei alapján összeállította): *Apám Óbudája*, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1987.

Sz. Bányai Irén: *A gázgyári kolónia. Az óbudai gázgyár munkás- és tisztviselő telepének történeti és néprajzi elemzése* (Folklór és etnográfia, 93), Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1996.

Szekeres József (szerk.): *Források Budapest történetéhez, 1919-1945* (Források Budapest múltjából. Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai, 3), Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1972.

Tóth Endréné (főszerk.): *Budapest enciklopédia*. Harmadik átdolgozott, bővített kiadás, Corvina Kiadó, Budapest, 1981.

Virányi Ottó: *Az óbudai Főplébánia története*, 1955.

„A zsidókérdésről... mindenki tudja, hogy van”.

Darányi Kálmán 1937. április 18.-i szegedi beszédének sajtóvisszhangja

Az ún. „zsidókérdés” közéleti megjelenése valójában egy hosszabb folyamat eredménye, amelynek előkészítése Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt (1932–1936) történt meg. Vonyó József álláspontja szerint:

„a Gömbös-féle fajvédelmet olyan társadalompolitikai programként értékelhetjük, mely zömmel a korabeli magyar társadalom valós – gazdasági, szociális, kulturális stb. – problémáira keresett megoldást, javító szándékkal. Eleve elhibázott volt azonban azért, mert – nem kis mértékben az erős érzelmi indíttatások miatt is – a kialakult helyzet teljes körű és alapos vizsgálata helyett lényegében egyetlen okkal magyarázta a századok óta felhalmozódott problémahalmazt. A megoldást pedig – éppen ezért – elintézte azzal, hogy adminisztratív eszközökkel elveszi a zsidóktól, s magyar fajtestvéreknek juttatja a földet és más gazdasági pozíciókat, a kulturális javak jelentős részét”.

Gömbös Gyulának egyrészt a nézetei hangoztatásával, másrészt pedig „az érvényesítésüket szolgáló mozgalom- és pártszervezéssel meghatá-

rozó szerepe volt az antiszemitizmus politikai programmá szerveződésében, ami majd csak halála után válik gyakorlattá öt meghaladó követői révén”.²⁵⁴ Annál is inkább, mivel „Gömbös nemcsak fajvédő törekvéseit nem adta fel 1932 után, hanem zsidóellenességét sem”. Vagyis „azt a szelektív antiszemitizmust, amelyet – a számára kedvezőtlen politikai erőviszonyok miatt, és a gazdasági racionalításokat figyelembe véve – óvatosabban valósított meg”, és amelynek „érdekében finomabb eszközöket alkalmazott, mint amit megfogalmazásakor ígért”.²⁵⁵

Hónapokkal Gömbös halála után utódja, Darányi Kálmán miniszterelnök (1936–1938), 1937. ápr. 18.-i szegedi beszédében már nyíltan és egyértelműen fogalmazott. Ennek a beszédnek a hatására radikális közéleti változás következett be a hazai zsidósággal szemben. Ez elsősorban a sajtóvisszhangban és a kiváltott médiahatásban mérhető le.

Darányi beszédének előzményéhez tartozik a hazai szélsőjobboldal egyre erőteljesebbé váló tevékenysége. 1937 januárjában röpiratok jelentek meg, mint pl. Helmeczy István *Zsidókérdés* c. munkája,²⁵⁶ illetve „Mi az igazság a zsidók körül Németországban?” vagy „Zsidóság és a bűnözés”.²⁵⁷

²⁵⁴ Vonyó József: „Gömbös Gyula és a zsidókérdés”, in: Paksy Zoltán (szerk.): *Az antiszemitizmus alakváltozatai. Tanulmányok*, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005, 18-43; itt: 34.

²⁵⁵ *Uo.*, 39-40.

²⁵⁶ „A szegedi ügyészség megindítja a mezőberényi horogkeresztes röpiratok miatt az eljárást”, *Béke* 1937. jan. 16, 1.

²⁵⁷ Lásd „Szegeden, Szentesen, Hódmezővásárhelyen nagytömegű, állítólag Németországban készült izgatató röpiratot találtak”, *Pesti Hírlap* 1937. jan. 16, 6.

1937 februárjában a „zsidókérdés” már mondhatni a levegőben lógott. Amikor pl. megjelent az a szakorvosi rendelet, amely 3-4 év szakorvosi gyakorlatot és vizsgát írt elő az addigi 2-3 helyett a Csaba Bajtársi Szövetség azonnal arra az álláspontra helyezkedett, hogy ez csak a gazdag zsidó gyermekeknek kedvez.²⁵⁸

Febr. 22-én a Turul Szövetség ifjúsági nagygyűlést tartott az ifjúság szociális problémáiról és az értelmiségi munkanélküliségről (20.000; miközben a tisztviselők átlagos heti munkaideje 54 óra). A rendezvény egyik szónoka, Szabó Gyula diákvezér, „a zsidókérdés törvényes rendezésének szükségességét hangoztatta”.²⁵⁹

Február végén Pécsen megtámadták a három avatandó zsidó doktort.²⁶⁰ A „zsidókérdés” egyre inkább része lett a szélsőjobbaldali zavargásoknak (pl. budapesti egyetem²⁶¹), és a különböző politikai rendezvényeken is említésre került.²⁶² Mindezeknek az eseménynek következtében az országgyűlési vitákban is megjelent, mint fogalom és probléma.

1937. márc. 17-én, egy hónappal Darányi Kálmán miniszterelnök szegedi beszéde előtt, Rajniss Ferenc országgyűlési képviselő „A zsidókér-

²⁵⁸ „A szakorvosi rendelet és a zsidókérdés. A Csaba Bajtársi Egyesület különös szempontjai”, *Esti Kurir* 1937. febr. 11, 9.

²⁵⁹ *Budapesti Hírlap* 1937. febr. 23, 7.

²⁶⁰ „Izgatás a falvakban”, *Az Est* 1937. febr. 26, 6.

²⁶¹ „Véres verekedés volt ma a [budapesti] bölcsészkar egyetemen”, *Esti Kurir* 1937. febr. 24, 3.

²⁶² Lásd *Az Est* 1937. ápr. 13, 13.

dés Magyarországon” címmel tartott előadást az egyetemi hallgatósággal zsúfolásig megtelt Turulvárbán (központi vásárcsarnok mellett, a Dunaparton). Hosszasan ecsetelte, hogy:

„az utóbbi időkben (...) a zsidópolitikai hetilapok és a zsidó liberális sajtó csodálatos ellenpropagandát indított Magyarországon az ébredő magyar nemzeti közvélemény ellen. Azt próbálják bebizonyítani, hogy Magyarországon nincs zsidókérdés és nincs zsidó kapitalizmus, nincs zsidó tultengés, sőt a zsidóság – véleményük és propagandájuk szerint – Magyarországon minden területen visszavonul, fokozatosan szegényedik, pozícióját rohamosan elveszti és gazdaságilag proletarizálódik. Ez a jajveszékelés rövidesen olyan méreteket ölt, hogy az állástalan keresztény ifjúság kénytelen lesz levelezőlap-hívásra házhoz menni sajnálkozását kifejezni és gyűjtést indítani az elszegényedett honi zsidóság megsegítésére. (*Derültség, nagy taps*) Ennek a szemérmetlen ellentámadásnak hadi proklamációja szerint a magyarországi zsidóságot csak műveletlen, korlátolt, zsidópénzre éhes, bizonyos eszméktől megkótyagosodott, alkotmányellenes egyének támadják és a zsidóság szerint ez ellen minden rendelkezésre álló eszköz jogosult a toloncháztól a felnyégelésig. Megmérhetetlen államférfiúi bölcsesség, kátói tiszta jellem, guvernementális nagyság jelzőit érdemlik meg eszerint a liberális zsidó sajtó szerint mindazok, akik

megtagadják a zsidókérdést, aki pl. az urikanyi és zsilvölgyi rt. elnöki székéből cigarettázva néz le a nyomorgó magyar életre, mint Bethlen István, vagy pedig a Kékkereszt-mozgalom ügyében magát belemártó feudális úr, mint Széchenyi György gróf, mert mindenki kedves kiválasztott és elhivatott férfiú immár Magyarországon, aki ennek a zsidó sajtónak hizeleg Apponyi Györgytől kezdve Dinnyés Lajoson keresztül egészen a zsidó fasiszta Zsolt Béláig és Ignotusz Pálokig, akik ma fakardot rántanak az alkotmányosság védelmére és kijelentik, hogy zsidókérdésről ne beszéljünk, mert ilyen nincs.”²⁶³

Rajniss Ferenc után Eckhardt Tibor (1888–1972), független kisgazdapárti országgyűlési képviselő, Pápán, 1937. ápr. 11-én, elmondott beszédében a „német kérdés” mellett a „zsidókérdés”-t mint a „másik kényes kérdés”-t hangsúlyozta. Kiemelte, hogy változtatni kell azon, „hogy a magyarság még mindig nem tölt be számának megfelelő pozíciót ebben az országban”. A megoldást kormányfeladatként jelölte meg.²⁶⁴ Álláspontja szerint azonban ezt „nem alulról s nem fejbeveréssel kell megcsinálni, hanem meggondolt tisztességes intézkedésekkel”.²⁶⁵

²⁶³ Magyar Országos Tudósító XIX. évf., 61. sz., 1937. márc. 17, 22. kiadás, 11:50 óra (MNL K szekció 72. old.); lásd még *Budapesti Hírlap* 1937. márc. 18, 9.

²⁶⁴ „A kormány teremtsen rendet a maga portáján s akkor rend lesz az egész országban!” Eckhardt Tibor pápai beszéde a lázítókról, a fegyveres alakulatokat szervező felforgatókról és a miniszterelnököt támadó kormányajtóról”, 8 *Órai Újság* 1937. ápr. 13, 5-6; itt: 6. Lásd még *Magyarország* 1937. ápr. 13, 5; *Pesti Napló* 1937. ápr. 13, 6;

²⁶⁵ *Pápai Hírlap* 1937. április 17, 1.

Ezeket a beszédek követte Darányi Kálmán szegedi beszéde, amelyet ápr. 18-án, vasárnap, délben a Nemzeti Egység Pártja (NEP) országos gyűlésen mondott el.²⁶⁶ Kormánya tagjai részéről jelen voltak: Hóman Bálint kultuszminister, Fabinyi Tihamér pénzügyminister, Bornemiza Géza ipari és kereskedelmi minister, Széll József belügyminister, Lázár József igazságügy minister, valamint Ivády Béla a NEP országos elnöke, és a párt mintegy 80 országgyűlési képviselője.²⁶⁷ Talán az sem mellékes, hogy a miniszterelnök a püspöki palotában száll meg.²⁶⁸

Darányi beszédét követően a *Pesti Hírlap* vezércikkben értékelte a beszédet, amelyet „őszinte, alapos, felelős érzéstől és lelkiismerettől áthatott beszéd”-nek minősített:

„...komoly beszéd volt, egyszerű és világos. Miniszterelnök beszéde volt, kinek egyénisége biztosíték arra, hogy minden szavát megfontolta, szenvedély és indulat nem ragadják alkalmi kijelentésekre, s politikai és emberi jellemességgel vállalkozik kijelentései és ígéretei megvalósítására. Nagyvonalú beszéd volt, mely megvilágította a magyar élet minden időszerű problémáját... (...)

Egyszerű beszéd volt, melyet mindenki megért az országban. (...)

Ez a beszéd közölte a magyar társadalommal a kormányelnök s a kormány felfogását minden olyan kérdésről,

²⁶⁶ MTI Napi Hírek 1937. ápr. 18, 3. kiadás, 14:25 óra – 30. kiadás, 19:00 óra.

²⁶⁷ Lásd pl. MTI Napi Hírek 1937. ápr. 17, 23. kiadás, 21:00 óra; 24. kiadás, 21:15 óra.

²⁶⁸ Lásd pl. MTI Napi Hírek 1937. ápr. 17, 30. kiadás, 23:15 óra.

mely az elmúlt hónapokban a magyar közvéleményt foglalkoztatta; ismertette a jelent és pontos, szabatos irányvonalakkal utat mutatott a jövőre. (...)

Darányi a valóságról beszélt. (...)

Magyarországon csak keresztény, nemzeti politikát lehet folytatni, s ez a politika egyértelmű az alkotmányossággal. (...)"²⁶⁹

Ami a beszéd zsidókérdésre vonatkozó részének bemutatását illeti, nem lehet nem észrevenni a lap hangulatkeltő szándékát:

„Beszéde végén, váratlan – olvashatjuk a vezércikkben – , de nem időszerűtlen fordulattal érintette a miniszterelnök a zsidókérdést is. Elismerte, hogy van zsidókérdés; s a magyar zsidóság régi és nemzeti érzésű tömegei bizonyosan egyetértenek a miniszterelnöknek azzal a szándékával, hogy a jövőben a rendelkezésére álló rendészeti eszközökkel fokozottabban óhajt védekezni a galíciai bevándorlás ellen. Magyarország nem lehet az átvonuló és tulgyakran ittrekedő galíciai zsidóság alkalmi vadésztérülete. A zsidókérdést, amelynek bizonyos, főként gazdasági jellegű, de kiküszöbölhető okaira is reámutat, a miniszterelnök felfogása szerint, nem lehet az utcán rendezni; s ez minden gondolkozó ember felfogása az országban.”

²⁶⁹ „A szegedi beszéd”, *Pesti Hírlap* 1937. ápr. 20, 1.

Darányi miniszterelnök 1937. ápr. 18-án, vasárnap, a következőket mondta a szegedi Városi Színházban:

„— Szólni akarok még a *zsidókérdésről*, amely fölött nem lehet egyszerűen elsiklani. *Nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy ez a kérdés nincs, amikor mindenki érzi, hogy van.*

— Beszéljünk egyszer a zsidókérdésről. Vizsgáljuk meg gyűlölködés és elfogultság nélkül, teljesen tárgyilagosan ezt a kérdést és vessük fel, *vajjon a zsidóság oka-e minden bajnak. Ha Magyarországon zsidóság nem volna, kétségtelenül bajaink volnának akkor is.* Csonka ország lettünk, agrárállam vagyunk és nincs elég tőkénk, nagy és egyenlőtlen elosztású a népsűrűségünk, nincs nyersanyagunk.

— **Előrebocsátom, hogy a zsidókérdést utcai tüntetésekkel és fejbeverésekkel nem lehet elintézni. A kormány mindent elkövet arra nézve, hogy a rendbontókkal szemben a törvények teljes szigorát alkalmazza.**

— A törvény előtti egyenlőség azonban nemcsak igényt jelent a személyi es vagyonbiztonság tekintetében, amely igénynek feltétlenül eleget teszünk, hanem jelenti azt is, **hogy a törvényeket mindenkinek egyformán meg kell tartania es azok kijátszásától tartózkodnia kell még az üzleti életben is.** (Helyeslés.)

— Tagadhatatlan, hogy Magyarországon *a zsidó lakosság arányszáma nagyobb*, mint a legtöbb más országban és az is tény, hogy *a zsidókérdésnek, amely főleg gazdasági probléma, a magva abban rejlik, hogy a zsidóság még ezen magas arányszámát is jóval meghaladóan jutott érvényesülésre a gazdasági életben.*

— A zsidókérdésben irritálja a magyar társadalmat *a Keletről beszivárgó galíciai is, a maga elzárkózásával és ösztönös üzleti mohóságával.* (Úgy van. Helyeslés.)

— Meg kell állapítanunk azt, hogy elsősorban is a régi, ittlévő és a beszivárgóknak kultúrfokon is fölötte álló zsidóságnak az érdeke, hogy *ne azonosítsa magát ezzel a tőle is érzésben és gondolatban teljesen idegen népséggel, amelynek beszivárgását mi, a magunk részéről, mint kormány, minden eszközzel a legszigorúbban meg fogjuk akadályozni. De itteni működését és esetleges törvénytelenes és káros üzelveit is szigorúan ellenőrizzük s őket és működésüket a törvényes korlátok közé szorítjuk.* Ezek hazánkat úgyis többnyire csak átvonulási és gazdasági vadászterületnek tekintik.”²⁷⁰

²⁷⁰ „A kormány álláspontja a zsidókérdésben”, *Pesti Hírlap* 1937. ápr. 20, 6.

Ladányi Andor szerint²⁷¹ Darányi beszéde zsidókérdést taglaló részének „egyik forrása minden bizonnyal Imrédy Bélának, a Magyar Nemzeti Bank elnökének az ország helyzetéről és a teendőkről szóló, Darányihoz intézett márciusi memoranduma volt.”

Darányi beszédének lényeges eleme, hogy:

- 1) elvetette a zsidókérdés erőszakos megoldását; illetve
- 2) kettéosztotta a zsidóságot: galíciaiakra és magyarországiakra.

A korabeli lapok széles körben közölték a miniszterelnöki beszédet, és annak a zsidókérdésre vonatkozó passzusát. Megítélésem szerint ez önmagában elégséges volt annak a nyilvános közbeszédnek a megteremtéséhez, hogy a „zsidókérdés” biztosan létezik, mert lám már a kormány is foglalkozik vele.

A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány azokból a lapokból, amelyek teljes terjedelmében tudósítottak Darányi beszédéről, közölték a „zsidókérdés”-re vonatkozó passzust, vagy arról tájékoztattak:

- *Népszava* 1937. ápr. 19, 4: „Zsidókérdés van”.
- *8 Órai Ujság* 1937. ápr. 20, 6-7: „Zsidókérdés van... de fejbeveréssel nem lehet elintézni”.
- *Az Est* 1937. ápr. 20, 3-4: „Hatalmas beszédében minden időszerű magyar kérdésről nyilatkozott Darányi Kálmán miniszterelnök”: „*Kegyelmes urunk, 1867 óta miniszterelnök még nem*

²⁷¹ Ladányi Andor: „A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemizmus, zsidókérdés, 1932-1937”, *Múltunk* 2010, 187-207.

beszélt ilyen bátran és határozottan a zsidókérdésről! – mondták hazafelé jövet a szélsőjobboldali képviselők Darányi Kálmánnak.

- *Békes. Politikai napilap* 1937. ápr. 20, 1: „Darányi Kálmán miniszterelnök nagy beszédben ismertette Szegeden a kormány, keresztény és nemzeti célkitűzéseit”.
- *Budapesti Hírlap* 1937. ápr. 20, 5: „A zsidókérdés”.
- *Dunántúl* 1937. ápr. 20, 4: „Darányi Kálmán miniszterelnök gazdag kormányprogramot adott szegedi beszédében”.
- *Esti Kurir* 1937. ápr. 20, 11: „A zsidókérdés”.
- *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap* 1937. ápr. 20, 1-3: „Darányi miniszterelnök nagy beszéde a kormány terveiről és céljairól. (...) A zsidókérdést nem lehet utcai verekedésekkel elintézni.”
- *Friss Ujság* 1937. ápr. 20, 3: „A diktatura kótyagosok ábrándja és nem orvosság semmi ellen”.
- *Kecskeméti Közlöny* 1937. ápr. 20, 1: „A magyar élet minden alapvető kérdéséről nyilatkozott Darányi miniszterelnök nagyjelentőségű szegedi beszédében”.
- *Magyarország* 1937. ápr. 20, 4: „Zsidókérdés gyűlölködés és elfogultság nélkül”.
- *Magyarság* 1937. ápr. 20, 3-4: „Darányi Kálmán miniszterelnök a diktatura kótyagos ábrándozóiról, a zsidókérdésről, a nagytőke feladatairól és szociális problémákról beszélt a szegedi gyűlésen”.

- *Nemzeti Ujság* 1937. ápr. 20, 6-7: „A kormány, a törvény és a jogszabályok őrt állnak – hangoztatta szegedi beszédében Darányi Kálmán miniszterelnök”.
- *Népszava* 1937. ápr. 20, 4: „Zsidókérdés van!”.
- *Orosházi Friss Ujság* 1937. ápr. 20, 1-2: „Megakadályozom a felforgató elemeket”.
- *Pesti Hírlap* 1937. ápr. 20, 5-6: „Darányi miniszterelnök a diktatúráról, a kormány külpolitikájáról, szociális intézkedéseiről, a zsidókérdésről és a nagytőkéről”.
- *Pesti Napló* 1937. ápr. 20, 3: „Darányi nagy beszéde Szegeden. Nyilatkozott a diktatúrákról, a 'vezérek'ről, a rendről, az ifjúságról, az alkotmányjogi reformokról és a zsidókérdésről...”
- *Pécsi Napló* 1937. ápr. 20, 1-2: „Darányi miniszterelnök hadat üzent Szegedről a felforgató elemeknek. A nagytőke ellenségeiről, a titkos választásról, az ifjúság elhelyezéséről és a zsidókérdésről beszélt Darányi Kálmán”.
- *Zalamegyei Ujság. Politikai Napilap* 1937. ápr. 20, 1: „A vezérek és a diktatura ellen beszélt a miniszterelnök Szegeden. A zsidókérdésről, a nagytőke kötelességeiről és Magyarország egyenjogúságáról is beszélt Darányi”.
- *Új Barázda* 1937. ápr. 20, 1: „Darányi miniszterelnök nagy beszéde Szegeden. A keresztény, nemzeti irány az egyedüli helyes út”.
- *Uj Nemzedék* 1937. ápr. 20, 1-2: „Darányi Szegeden nagy beszédet mondott a szélsőségekről, a titkos választásról, az

ifjúsági mozgalmakról, a falu megsegítéséről, a zsidókérdésről és a nagytőke kötelességeiről”.

- *Ujság* 1937. ápr. 20, 4: „A zsidókérdés”.
- *Ceglédi Közlöny* 1937. ápr. 21, 1: „A szegedi beszéd”.
- *Keleti Ujság* 1937. ápr. 21, 2: „Gyűlölködés nélkül kell megvizsgálni a zsidókérdést”.
- *Ujság* 1937. ápr. 21, 1: Zsolt Béla: „Kelleténél több”.
- *Somogyi Ujság* 1937. ápr. 22, 1: „A zsidókérdés”.
- *Dunántúli Hírlap* 1937. ápr. 25, 1: „A miniszterelnök szegedi beszéde”.
- *Szabad Szó* 1937. máj. 1, 5: Mosonyi Ferenc: „Biatorbágy korszaka lejárt. Széljegyzetek Darányi szegedi beszédéhez”.

Az *MTI Bizalmas értesítések* 329. száma 1937. ápr. 19-én már a következőket tette közzé:

„A Német Távirati Iroda Hell-szolgálatára 23.45 óras adásban Budapesti jelentésben azt írja, hogy Darányi Kálmán miniszterelnök szegedi beszédét az esti lapok kedvezően fogadják. A tudósítás kiemeli, hogy a miniszterelnök most első ízben rámutatott a zsidókérdésre”. Önmagában is sokatmondó, hogy Werkmeister budapesti német követségi tanácsos a német Külügyminisztériumnak írt jelentésében figyelemre méltónak értékelte Darányi miniszterelnöknek a zsidókérdéssel kapcsolatos beje-

lentését, mert szerintem ennek a kérdésnek a „nyilvános elismerését és tárgyalását minden eddigi kormányzat mindig tudatosan kerülte.”

A *Magyar Út* pl. azonnal cikket jelentetett meg, jóllehet korábban egyáltalán nem közölt zsidó témájú írásokat.²⁷²

A későbbi történések – és főképpen maguk az 1938-tól soron következő zsidótörvények – azonban azt bizonyítják, hogy sem a közvélemény, sem a politikai hatalom nem a Darányi beszéd galíciai és nem-galíciai zsidó megosztása mentén ment tovább, hanem a (faj)magyar és a zsidó megosztást helyezte előtérbe. A faji kategorizálás olyan mértékűvé vált, hogy még a megkeresztelkedett zsidók is a törvények hatálya alá estek!

Hogyan fogadták keresztény közegben Darányi beszédét? Illusztrálásra álljon itt az egyik református írás:

„a magyar társadalom azért nem tudja a zsidókérdést megoldani; mert átvette a zsidóság lelkét. A legantiszemitaabb jelszavakat puffogató vezér is erkölcsi életében, közéleti ténykedésében, gyermekei elhelyezésében, kötelessége teljesítésében egy bizonyos materialista, utilitárisztikus, világfeletti igazságokkal szemben pedig kétkedő lelkiséget mutat. Zsidólelkű keresztyén társadalom nem tud missziót végezni olyan lelkiséggel

²⁷² Pap Béla: „A Galíciai...”, *Magyar Út. Világnézeti és társadalompolitikai hetilap* 6/17, 1937. ápr. 22, 1.

szemben, amely ezer éves elnyomás, a pénzzel való gazdálkodás és az evangélium hiánya miatt sajátos lelkiséget örökölt. Milyen különös azonban, hogy a legvéresebb verekedések idején sem mondta ki a magyar politika azt, amit most a miniszterelnök egyszerűen bejelentett: nem érdeke a hazai zsidóságnak sem az, hogy Galiciából nyereszkesedésért és üzletért szivárognak be és honpolgárságot nyerjenek olyan emberek, akiknek semmi gyökerük nincs ezen a földön. Az itt meghonosodott, a magyarsággal egy sorsú zsidóság is örömmel köszönti ezt a reformot. Milyen különös, hogy a zsidókérdésben azt a legegyszerűbb, mindenki által helyeselt intézkedést, amelyik a leghathatósabb segítség volna, 19 év óta meg nem tettük. Addig dörömbölünk a bezárt ajtón, amíg a megoldások kulcsa kihull a zsebünkből.”²⁷³

Ugyanakkor azonban „A zsidókérdés”²⁷⁴ címmel egy másik hangvételű írás is megjelent Forgács Gyula (1879-1941). a ref. belmisszió neves személyisége tollából.

„Nem egyedül álló kérdés ez. Olyan, mint a többi nagy, akár politikai, gazdasági, felekezeti, vagy szociális kérdés, csak a többivel, az egészszel való összefüggésében szemlélhető és látható a maga valóságában. Ha felfűjjük

²⁷³ „A galiciaiak”, *Református Élet* 4/17, 1937. ápr. 24, 169.

²⁷⁴ *Uo.*, 170-171.

és közös nevezőre tesszük s minden bajnak okát a zsidóságban keressük, éppen olyan nagyot tévedünk, mintha semmibe vennők. Sajnos, hogy **e kínos kérdés annyira elmérgesedett, hogy az átlag közvélemény csak e két véglet-kategóriában tűr meg véleményt és minden hozzászólást e szerint ítél meg.** Az egyik csoport azt mondja: A zsidóságot maga Isten elvetette és bünteti. Ne álljunk Isten igazságának útjába. Bízzuk a zsidóságot a maga megérdemelt sorsára. (...)

A többség azonban inkább a nagyítás szolgálatába áll (...) Ez az aktív antiszemitizmus azonban arra hivatkozik, hogy a magyar faj és nemzet érdekében ezt meg kell tenni, a zsidó kérdést gyökeresen kell megoldani és a gyűlölséget e faj ellen addig kell szítani, amíg az véres, vagy hideg pogromot nem eredményez.

A faj és vér theoria, amely nálunk sokkal jobban terjed, mint azt sokan gondolják, kétségkívül utánzása a német hitvallásnak (...)

A zsidógyűlölet elválaszthatatlan összefüggésbe került a vér, faj és nemzet bálványimádásával és a keresztyénség megtagadásával. Szörnyű örvény tátong ez út végén: Csak akkor vagy igaz magyar, csak akkor szereted hazádat, ha megtagadod a sinai zsidó-istent és az ő fiát és helyükbe ülteted a modern bálványokat: fajt, vért, nemzetet, és azokat imádod.

Azon lehetne csodálkozni, hogy e közös veszedelemben miért nem fog össze minden istenfélő zsidó és keresztyén

a közös ellenség ellen. Sajnos nem fog össze. Úgy állnak szemben egymással, mint ellenségek. Ebben pedig mind a két fél hibás. A zsidóság hibáit keressék meg ők maguk. Én csak a mi hibáinkról szólhatok.

A mi hibáink külső és belső.

(...) miért nem követjük a német protestánsok, hitvallók példáját, akik pld. 1935 márc. 17-én minden templomukban felolvastak egy proklamációt: (...) «Aki a vért, fajt és a népet teszi meg Isten helyett az állam tekintélyének teremtőjévé és urává, az aláaknázza az államot...» (...)

A zsidó- és minden nagy kérdés megoldása lelki síkon mehet végbe. Ez a sík azonban az istentelenség és hitetlenség vaskapujával van elzárva úgy zsidó, mint keresztén előtt.”

A keresztény felekezeteken belül, a „zsidókérdés”-t illetően, elindult egyfajta megosztottság. A kérdést vallási alapon kezelők azonban sajnálatosan kevesen voltak, és nem rendelkeztek megfelelő döntéshozói pozíciókkal ahhoz, hogy az intézményeknek a politikai szélfúvásba való befordulását megakadályozzák, vagy legalább mérsékeljék.

A Pesti Izraelita Hitközség lapja, az *Egyenlőség* (1937. ápr. 22) érzékelte a Darányi beszédben rejlő veszélyt és paradigmaváltást. A beszéd egyes megállapításait kifogásolva megjegyezte, hogy zsidókérdés csak „olyankor van, ha mesterségesen csinálják”. **Magyarországon 1937. ápr. 18-át követően lett „zsidókérdés”!**

Stern Samu, a Magyar Izraeliták Országos Irodája elnöke szintén megszólalt a kérdésben:

„A hazai zsidóság csak a mélységes elszomorodás és keserűség hangján szólhat hozzá a vele kapcsolatban felvetett kérdéshez, amelynek szélsőséges propagálói szinte tőle kérik számon a nemzeti balszerencse megannyi gyászos következményeit, holott a hazai zsidóság a Trianon következtében leromlott gazdasági és társadalmi helyzetnek legalábbis ugyanoly szenvedő áldozata, mint e nemzet bármely más rétege.”²⁷⁵

A gát átszakadását jelzi, hogy az április végén kezdődő költségvetési vitában már kilenc képviselő foglalkozott a „zsidókérdéssel”.²⁷⁶ A legnagyobb feltűnést azonban mindenképpen Bethlen István felszólalása keltette, aki olyan „okos, körültekintő és helyes” program kidolgozását javasolta, „amely szükséges ahhoz, hogy a keresztény magyar társadalom a gazdasági életben a pozíciókat fokozatosan visszahódítsa”, miközben a kormány erős kézzel fékezi meg az antiszemita izgatást. Ennek a beszédnek nagyon komoly sajtóvisszhangja volt.²⁷⁷

²⁷⁵ Stern Samu: „A zsidókérdés”, *Pesti Napló* 1937. ápr. 25, 5-6.

²⁷⁶ „Izgalmak és nagy viharok a képviselőház szerdai ülésén. A zsidókérdés a költségvetési vitában, Festetich interpellációja a horogkeresztes mozgalom ügyében”, *Kis Újság* 1937. május 6, 3; „A ‘mindenes’ zsidókérdés”, *Magyarország* 1937. jún. 5, 1; „Zsidókérdés, német kisebbségi kérdés”, *Pesti Hírlap* 1937. jún. 25, 2.

²⁷⁷ *8 Órai Újság* 1937. május 12, 1-5; *Az Est* 1937. május 12, 3; *Friss Újság* 1937. május 12, 1-2; *Kis Újság* 1937. május 12, 3; *Magyarország* 1937. május 12, 3; *Pesti Hírlap* 1937. május 12, 1-2; Zsolt Béla: „Bethlen, a demokrata”, *Újság* 1937. május 13, 1.

Ugyanakkor a felsőházban hárman is foglalkoztak a zsidókérdéssel;²⁷⁸ közöttük Galánffy János (†1938), királyi kormányfőtanácsos (ma mellszobra van a Közjegyzők Házában!²⁷⁹), aki felsőházi felszólalásában²⁸⁰ részletezte Bosnyák Zoltán „*Magyarország elzsidósodása*”²⁸¹ c. könyvének statisztikai adatait,²⁸² felvetette a zsidóság külön nemzeti kisebbséggé való nyilvánítását, egy „fajkutató, fajbiológiai intézet” felállítását, valamint „az egymáshoz nem illő vércsoportok egyedeinek házasságonkívüli” nemi érintkezésének megbüntetését.²⁸³ Galánffy kifejtette, hogy:

„A fajbiológiai tudomány álláspontja szerint a zsidóság és a magyarság külön fajta. (...) Ennek a két fajtának egymással semmi vérbeli közössége nincs. (...)

...az állampolgári jogok, vagyis az állam vezetésében, a közhatalom irányításában és kezelésében való részesedés csak azokat illeti, akik az államot alkotó fajhoz vérségi-leg éstradíciójuknál fogva hozzátartoznak (...), mindenki más pedig csak vendég, aki az állam védelmében részesül és gazdaságilag, amennyiben az állampolgárok gazdasági boldogulását nem akadályozza, tevékenykedhetik,

²⁷⁸ Pl. Prónay György báró (1887–1968), aki „a zsidó tőke és a fiatalság” problémáját taglalta. *Budapesti Hírlap* 1937. jún. 22, 6.

²⁷⁹ <https://www.kozterkep.hu/30921/galanffy-janos> (letöltve: 2021. 07. 26).

²⁸⁰ *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója*, II. kötet, Athenaeum, Budapest, 1937, 351-355.

²⁸¹ A szerző kiadása, Budapest, 1937.

²⁸² „A felsőház befejezte a költségvetés tárgyalását”, *Békésmegyei Közlöny* 1937. jún. 26, 1.

²⁸³ Ezt az 1941-es harmadik zsidótörvény valósítja majd meg.

de az állam vezetésében, az államhatalom irányításában és kezelésében részt nem vehet.”²⁸⁴

Dr. Karner Károly egyetemi tanár, a Sopronban megjelenő *Keresztyén Igazság* evangélikus folyóirat felelős szerkesztője, 1937. májusi számában terjedelmes tanulmányt közölt a zsidókérdésről. Ebben rámutatott arra a közéleti folyamatra, amelyet Darányi Kálmán miniszterelnök szegedi beszéde indított el:

„Az utóbbi hónapokban – írta – szinte rejtélyes módon aktuálissá lett a ‘zsidókérdés’. A múlt év tavaszán a katolikus ‘Új Kor’ rendezett egy ankétot a zsidókérdésről. Már akkor is érezhető volt a kérdés súlyos volta, sőt az is, hogy a helyzet telve van feszültségekkel, de a megnyilatkozások még inkább elméleti síkban mozogtak. Azóta a ‘zsidókérdés’ problémakomplexuma, vagyis a zsidóság hazai helyzete, részvétele a magyar köz- és gazdasági élet különféle ágaiban, befolyása a magyar életre egyik legégetőbb kérdésünkké lett. Nem múlik el hét, hogy valamelyik politikus vagy vezetőember ne tartaná szükségesnek a nyilvánosság előtt is állást foglalni e kérdésben. Röpiratok, újságcikkek árasztják el a közvéleményt és sokszor egyenesen azt a benyomást igyekeznek kelteni, mintha a ‘zsidókérdés’ megoldatlansága volna szülőoka minden bajnak.

²⁸⁴ *Az 1935. évi..., i. m., 353-354.*

Mi ennek az oka? Egyesek – elég átlátszó tendenciával – külföldről támogatott, illetve szított ‘szélsőséges mozgalom’-nak állítják oda a közhangulat felkavarását s tiltakoznak az ‘idegenből hozott eszmék’ terjesztése ellen. Holott; nyilvánvaló, hogy semmiféle agitáció nem kavarhatná fel a közélet vizeit, ha a zsidóság maga nem szolgáltatná az izgató és gyúlékony anyagot. Valóban, a hazai zsidóság elhelyezkedése, társadalmi állása, viselkedése súlyos társadalmi kérdéssé lett.

Ennek az igazolása végett általában három mozzanatot szoktak hangsúlyozni először, hogy a zsidóság ‘idegen faj’, másodszor, hogy kisajátította magának a magyar gazdasági életet s vele megnehezíti a magyarság életlehetőségeit, sőt azokat egyenesen elveszi tőle, végül harmadszor, hogy túlsúlyra jutott a magyar szellemi életben s azt saját gondolkodásával és ideológiájával megfertőzve elidegenítette.”²⁸⁵

Egy vázlatos történeti felvezetés után a szerző megállapította, hogy

„a zsidókérdést a magyarság számára égetővé és nehezzé nem kizárólag az teszi, hogy a nálunk levő zsidóság szo-

²⁸⁵ Dr. Karner Károly: „Zsidókérdés”, *Keresztény Igazság* IV/5, 1937, 123-129; itt: 123.

ciológiai szempontból egészségtelen felépítésű vendég-nép, hanem kiváltképpen társadalmi elhelyezkedése a gazdasági és szellemi életben.”²⁸⁶

Álláspontja szerint:

„különösen is súlyosbítja ...a helyzetet, hogy a zsidóság gazdasági túlsúlya hátráltatja és akadályozza a magyarság életerőinek a kibontakozását. E tekintetben a múltnak sok mulasztása terhel bennünket. Kezdetben jelentéktelennek látszó hibák a társadalom nevelésében és a kormányzatban beláthatatlan jelentőségű súlyos következménnyel jártak. Legnagyobb részét saját hibánkból pusztult el a múlt század folyamán a középnemesség és húzódtak megmaradt roncsai szinte kizárólag a hivatalnoki pályára, a helyett, hogy az ipari és kereskedelmi életben teremtetek volna maguknak létfeltételeket. Mert egyoldalú- előítélet az, hogy a magyarságnak nincs tehetsége az utóbbira. Ma a látszat az, hogy a gazdasági élet irányítása véglegesen kicsúszott a magyarság kezéből.”²⁸⁷

Karner Károly a szellemi élet helyzetét is súlyosnak látta, elsősorban azért, mert „az egészségügyre és a jogi életre a zsidóság rendkívül

²⁸⁶ *Uo.*, 125.

²⁸⁷ *Uo.*, 126.

messze menő befolyást gyakorol.” Arról nem is beszélve, hogy „a közélet és közszellem irányítása szempontjából legfontosabb napi- és időszaki sajtóban a zsidóság félelmetes hatalommal rendelkezik”.²⁸⁸

Karner Károly azonban a zsidóság legalapvetőbb problémáját Krisztus elutasításában látta. Szerinte

„a Krisztus-tagadás határozza meg a zsidóságot legmélyebb rétegeiben, ez a zsidó lét tulajdonképpeni titka, benne rejlik a népet szétszóródottságában és hontalanságában is konzerváló erő, belőle folyik egész életstílusa. Vallásos buzgóságát, sokszor fanatizmusát és egész erkölcsi életét ezért járja át mindig az a sajátságos, szinte érthetetlen önösség, mely mindig úgy veti alá magát a törvénynek, hogy annak betűjét megtartja, de vigyáz arra, hogy ebből necsak kára ne legyen, hanem még nyereséget is húzzon és ösztönei kielégüljenek. Megüresedett messiás-várása ezért formálódik át hatalmi ösztönné és keresi az érvényesülést mások vezetésében és az uralkodásban. Innét van, a zsidóságnak az a megdöbbentően tragikus szerepe a népek életében: ahova belép bomlasztó erővé lesz. Vallásos fanatizmusa és becsületességre igyekvő erkölcsisége sem tudja az életet megszentelni s

²⁸⁸ *Uo.*, 126.

még kevésbbé új életet teremteni, hanem a bomlás és vele a halál csiráját rakja le.”²⁸⁹

Karner Károly a „zsidókérdés” megoldását nagyon sajátos módon képzelte el. Megítélése szerint:

„legtöbbet a megoldás tekintetében a keresztyénség és pedig a hitében erős, Krisztusáról életével bizonyosságot tevő keresztyénség tehet. Az első és pedig sürgős követelmény e tekintetben az, hogy megszűnjenek a ‘kikeresztelkedések’. Annak a zsidónak a megkeresztelésével, akinek a számára a keresztség nem több, mint lépcsőfok a társadalmi érvényesüléshez, vagy az asszimiláció külső jele, vagy éppen menekülés az antiszemitizmus elől, meggyalázzuk a keresztség szentségét és vétkezünk Isten ellen, aki ezt a bűnt nem hagyja büntetlenül az egyházon sem. Viszont nyilvánvaló, hogy a valóban megtérő zsidónak utat kell nyitani a keresztséghez, s akkor ennek a megtért zsidónak sem a faja, sem a vére nem alacsonyabbrendű, mint egyéb keresztyéneké. Ezt a keresztyénség kétezer év óta vallja s ennek igazságát számos eset igazolja.”²⁹⁰

²⁸⁹ *Uo.*, 127-128.

²⁹⁰ *Uo.*, 128.

1937 júliusában a Honvédelmi Minisztérium Elnöki Osztálya kidolgozott egy tervezetet a „*zsidókérdés haderőn belüli végleges és megnyugtató rendezésével kapcsolatban*”. A javaslat azt célozta, hogy „*a nemzetbiztonsági szempontból megbízhatatlan*” zsidók olyan beosztásba kerüljenek, ahol „*ez a légénység megbízhatatlansága révén semmilyen kárt okozni nem tud*”.²⁹¹

1937-ben a Darányi kormány semmiféle intézkedést nem hozott a zsidókérdés ún. „megoldására”, ellenben a tavaszi gátszakadással elindulhatott a most már nyílt antiszemita propaganda. Ebben nem csupán a szélsőjobboldali pártok és mozgalmak, hanem a NEP jobbszárnya is jeleskedett.

A helyzetet és a közhangulatot 1937 szeptemberében a *Dunántúli Hírlap* ismeretlen szerzője (vélelmezhetően Reiner Gyula plébános, fel. szerk.) a következőképpen foglalta össze:

„Ugy látszik, hogy amióta *Darányi Kálmán* kormányelnök szegedi beszédében világosan megmondotta, *hogyan van zsidókérdés*, azóta komoly és tekintélyes politikusok is egyre többször foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Azt tartják talán, hogyha a miniszterelnöknek szabad volt

²⁹¹ Bonhardt Attila: „A M. Kir. Honvédség és a zsidókérdés”, in: Csombor Erzsébet – Tóth Krisztina (szerk.): *Levéltár és helytörténet. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai 1994–2004*, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 2005, 240-253; itt: 240.

hozzányulni ehhez a nebántsvirág-kérdéshez, akkor tárgyalagos hozzászólásaik miatt nem fogják őket antiszemitizmussal vagy felekezet és faj ellen való 'izgatással' vádolni.”²⁹²

A „zsidókérdés” politikai és közéleti tematizálása a könyvpiacra is érzékeltette hatását. Bosnyák Zoltán²⁹³, Mórócz János²⁹⁴, valamint Dr. Torda László²⁹⁵ jelentettek meg írásokat ebben a témakörben.

1937 októberében Szálasi Ferenc egyesítette a nemzetiszocialista mozgalmakat, és mondhatni pártprogrammá tette a zsidókérdés megoldását. Innentől kezdődően már nem volt visszaút. Valójában azonban nem a „zsidókérdés”-t, hanem a társadalmi problémákat kellett volna megoldani, és a létező, valós nyomort enyhíteni. Ahogy azt pl. Szobek András Békéscsaba város szeptemberi közgyűlésén a züllöttnek vélt erkölcsi állapotok kapcsán megfogalmazta:

„a féktelen kizsákmányolásból eredő nyomorúság kérdése ez a probléma, nem zsidó kérdés, mert a gyermeklány 10-12 filléres órabért kap, ilyen fizetéssel családfenntartó és ebben a helyzetben nem hallgat szüleiére, hanem előbb-utóbb lejtőre kerül. Ismétlem, ez az erkölcsi

²⁹² – rg.: *Dunántúli Hírlap* 45/37, 1937. szept. 12, 1.

²⁹³ Bosnyák Zoltán: *A zsidókérdés törvényes rendezése*, Mezőberény, 1937.

²⁹⁴ Mórócz János: *A zsidókérdés egy magyar nemes szemszögéből*, Ádler és Práder ny., Budapest, 1937.

²⁹⁵ Dr. Torda László: *A zsidókérdésről* (Világkép-könyvtár, 6), Budapest, 1937, 39.

fertő nem zsidókérdés, hanem a kizsákmányolás kérdése”.²⁹⁶

Az 1937. nov. 11.-i audiencián Horthy Miklós megnyugtatta Stern Samut, a Pesti Izraelita Hitközség elnökét, hogy az antiszemita jelenségek csak a beszivárgó (galíciai) zsidók ellen irányulnak. A magyar zsidóknak nincsen semmi félnivalója, mert a közrendet a kormány fenn fogja tartani.²⁹⁷

Fél évvel később, 1938 májusában, miközben Budapesten nagyban zajlottak a 34. Eucharisztikus Világkongresszus központi ünnepségei, a magyar országgyűlés megszavazta és életbe léptette a zsidótörvények csomagjából az elsőt, amelyet 1942-ig négy másik követett. Elkezdődött a zsidóságnak a magyar nemzettestből való tudatos és módszeres kirekesztése, amely 1944-ben végül a teljes kifosztáshoz és a Holokauszthoz vezetett.

Azt a politikai és közéleti zsidóellenes szélfúvást, amelyet Darányi miniszterelnök 1937. ápr. 18.-i szegedi beszéde elindított többé már nem lehetett kifogni a magyar politikai élet vitorlájából!

²⁹⁶ „Nem zsidókérdés, a nyomorúság problémája”, *Békésmegyei Közlöny* 1937. szept. 28, 1.

²⁹⁷ Szűcs László: „Kormányzói audiencia az első zsidótörvény előtt (1937. november 11)”, in: *Levéltári Közlemények* 64/1-2, 1993, 143-164.

Eucharisztikus Világkongresszus, Szent István Év és első zsidótörvény Magyarországon 1938-ban*

Az 1944-es magyarországi Holokausztot, amelynek Kamenyec-Podolszkij²⁹⁸ egyfajta előjátéka volt, nem lehet megérteni a magyar társadalomnak két évtizeden keresztül tartó ráhangolása/ ráhangolódása nélkül. Annál is inkább, mivel ebből a „kútmérgezés”-ből egyes egyházi személyek is aktívan kivették a részüket; pl. Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, Bangha Béla jezsuita páter,²⁹⁹ vagy Kontra Aladár óbudai református lelkész, országgyűlési képviselő.³⁰⁰

* A korábban megjelent „Megszentelt’ antiszemitizmus. Eucharisztikus Világkongresszus és első zsidótörvény Magyarországon 1938-ban” (*Eszmélet* 104, 2014/tél, 111-122) c. tanulmány kibővített változata.

²⁹⁸ Lásd pl. Eisen, George – Stark Tamás: „The 1941 Galician Deportation and the Kamenets-Podolsk Massacre: A Prologue to the Hungarian Holocaust”, *Holocaust and Genocide Studies* 27/2, 2013, 207-241; Gellért Ádám – Gellért János: „Egy tömeggyilkosság anatómiája – Kamenyec-Podolszkij, 1941. augusztus”, *Betekintő* 2015/4 (https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2015_4_gellert_gellert.pdf; letöltve: 2021. 07. 26).

²⁹⁹ Lásd pl. Gergely Jenő: *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890-1986 – Prohászka Ottokár Lélektörténete*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989, 74-100.

³⁰⁰ Lásd Jakab Attila: „Nyíltan vállalt zsidógyűlölet. Adalék a Magyarországi Református Egyház két világháború közötti történetéhez”, *Egyházforum. Keresztény közéleti-kulturális folyóirat* 29. (4. új) évf., 2014/2-3, 29-35.

A Kamenyec-Podolszkijban történtek már a második világháború idején ismertté váltak.³⁰¹ Az Auschwitzban elpusztult/elpusztított, és személyesen is érintett, Heyman Éva a naplójában³⁰² örökítette meg az okozott traumát. 1941-ben ugyanis a barátnőjét, Münzer/Münczer Mártát (a *Nagyvárad Friss Újság* tulajdonosának unokáját), „jóformán a tejszínhabos eper mellől” tették vagonba.³⁰³ A dadus jött érte: „Mártika. Gyere haza, ott vannak a rendőrségtől, és neked is el kell menni apukával és anyukával”.³⁰⁴

A tragédia forrását az jelentette, hogy az apa Bukovinában született.³⁰⁵ Váradon könyvkereskedése és hirdetőirodája volt. „Azt mondták – olvassuk a naplóban –, hogy ha Münczer néni gyorsan elvállik, akkor ő és Márta maradhatnak. De nem akartak elválni, és Márta sem akart az

³⁰¹ Lásd pl. „Két hónap alatt 18,000 zsidót deportáltak Magyarországról Galiciába. Zsidók ezreit meszárólják le a nazik”, *Délamerikai Magyarok* 1941. nov. 27.

³⁰² A naplóra vonatkozóan lásd Kunt Gergely: „Egy kamasznapló két olvasata”, *Korall* 11/41, 2010, 51-80; Uő.: „Ágnes Zsolt's Authorship of her Daughter Éva Heyman's Holocaust Diary”, *Hungarian Studies Review* 43/1-2, 2016, 127-154.

³⁰³ Zsolt Ágnes: *Éva lányom*, XXI. Század Kiadó, Budapest, 2011, 5.

³⁰⁴ *Uo.*, 24.

³⁰⁵ Romániában az Octavian Goga vezette kormány 1938. január 21-én határozatot tett közzé „az állampolgárság felülvizsgálatáról”. A rendelkezés elsősorban az 1918 után Ukrajnából Romániába bevándorolt zsidók ellen irányult. Aki 50 napon belül dokumentumokkal nem tudta igazolni, hogy jogszerűen szerezte meg a román állampolgárságot, az elvesztette azt. Így módon mintegy 225 222 zsidó (a romániai zsidóság 36,3%-a) veszítette el a román állampolgárságát. Ebből kifolyólag, amikor 1940-ben Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz, a zsidók egy bizonyos részének nem volt állampolgársága. Mivel hontalanként (*Heimatlos*) tartották őket nyilván, ezért automatikusan nem is kaptak magyar állampolgárságot. A kérdésre vonatkozóan lásd *Evreii din România între anii 1940-1944*. Vol. I: *Legislația antievreiască*, Editura Hasefer, București, 1993; Demény Lajos, „Zsidóellenes törvényhozás Romániában 1940 és 1944 között”, *Regio. Kisebbség, politika, társadalom* 5/2, 1994, 71-90.

apukája nélkül itt maradni.”³⁰⁶ Ezért „elment vele meghalni Lengyelországba. Igaz, hogy nem tudhatta előre, hogy meghalni viszik.”³⁰⁷

Ez az emlék olyan mély nyomott hagyott Heyman Évában, hogy 1944. április 20-án a következőket jegyezte fel a naplójába:

„Már sokszor gondoltam, kis Naplóm, mióta itt vannak a németek, hogyha Márta már Váradon tudta volna, milyen rettenetes halál vár rá, ha elmegy az apukájával, vajon akkor is elment volna? Kis Naplóm, én bevallom neked, hogy úgy, de úgy szeretnék élni, hogyha engem is választás elé állítanának, mint Mártát, én apukám és Ági és mindenki nélkül is maradnék, mert én életben akarok maradni.”³⁰⁸

„Éva baba” nem maradt életben. Deportálták, és 1944. okt. 17-én meghalt Auschwitzban. Az ő sorsa világosan érzékelteti, hogy a Holokauszt kollektív tragédiája valójában sok-sok százezer, több millió – ma már alig-alig nevesíthető – egyéni tragédiából tevődik össze. Ez a megannyi tragédia pedig szervesen ágyazódik bele egy hosszabb társadalmi folyamatba. Elsősorban azért, mert a Holokauszt nem csupán a zsidóság tragédiája, hanem a korabeli európai társadalmak, a kereszténység, és hazai viszonylatban a „nemzeti-keresztény” kurzus által meghatározott Horthy-korszakbeli magyar társadalom drámája is egyben! Közhely –

³⁰⁶ Zsolt Ágnes: *i. m.*, 25.

³⁰⁷ *Uo.*, 128.

³⁰⁸ *Uo.*

de a köztudatban még mindig nem eléggé világosan tudatosult/tudatosított tény, hogy – 1919 és 1944 között ezt a társadalmat, és különösen a korabeli politikai berendezkedést, a keresztény egyházak erőteljesen megpróbálták uralni és befolyásolni. Ezen törekvésüket nem is rejtették véka alá.

Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója, és az 1938-as Eucharisztikus Világkongresszust Előkészítő Főbizottság ügyvezető igazgatója, 1938 augusztusában a következőket írta a magyar katolikus alsópapság sajtóorgánumban:

„A szó ősi és helyes értelmében keresztény állam vagyunk. Nemzetünk és államunk ismeri és elismeri a transzcendens világrendet és pedig a kinyilatkoztatott igazság szerint. Az államot és a nemzetet magát is az annak való alárendeltségben szemléli. Az Egyházzal, mint Krisztus földi testével együttműködésben kíván élni. Úgy a világegyházzal s annak fejével, mint a nemzet katolikus hívői és főpásztorai alkotta magyar katolikus egyházzal egyetértésben él. Szabadon közvetíthetjük a keresztény tanításokat és ezekkel összhangban, szabadon munkálhatjuk a keresztény arculatú kultúrát. Mozgási szabadságunk nincs korlátozva a társadalmi osztályok s közélet formálásához. Alapjaiban még most is szentistváni ország vagyunk.”³⁰⁹

³⁰⁹ Mihalovics Zsigmond: „Noblesse oblige”, *Egyházi lapok: egyházpolitikai, hittudományi és lelkipásztori havi folyóirat* LXI/7-8, 1938, 162.

Amikor Mihalovics mindezt leírta, akkor már lezajlottak a 34. Eucharisztikus Világkongresszus csúcseseményei, és életbe lépett az első zsidótörvény. A két történés ugyanis időben egybeesik; teljes mértékben átfedi egymást. Már önmagában az is sokatmondó, hogy az elmúlt 70 évben erre az egybeesésre alig figyelt fel valaki; és gyakorlatilag senki sem reflektált.³¹⁰ Pedig ez az egybeesés mindent elmond a korabeli politikai, egyházi és társadalmi viszonyokról; a társadalom mentalitásáról.

Alapjában véve „az első zsidótörvény... nem zavarta meg a magyar állam és egyház együttműködését. Aggodalmat keltett azonban a Szent-széknél”,³¹¹ ahogyan arról Hanauer István váci megyéspüspök 1938. május 1-jén keltezett levelében Serédi Jusztinián hercegprímásnak beszámolt.

„A magyar zsidótörvény, bizonyára az *Osservatore Romano* ügyetlen cikke révén, amely a mi zsidótörvényünket a német és román zsidóüldözéssel állította párhuzamba, a Szent-széknél általános megütközést keltett. Luttor követségi tanácsost azonnal az államtitkársághoz kérték felvilágosítás nyerése céljából. Rövid audienciámon a Szentatya³¹² is aggodalmaskodva előhozta az ügyet. Iparkodtam megnyugtatni, hogy nálunk nem lesz olyan Hitler-féle zsidóüldözés, és semmiféle atrocitás nem fog történni. Úgy látom, hogy leginkább azon ütköztek meg,

³¹⁰ Az egyetlen, általam ismert kivétel Gergely Jenő: *Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten – 1938*. (Népszerű történelem), Kossuth Kiadó, Budapest, 1988, 59-62.

³¹¹ *Uo.*, 62.

³¹² XI. Pius pápa (†1939. febr. 10).

és ebben dogmatikussérelmet láttak éppen most, az eucharisztikus kongresszus idejében, hogy az 1919 óta megkeresztelteteket is a zsidók közé számítja a törvény, tehát a keresztségüket nem ismeri el.”³¹³

Abban az országban azonban, ahol Romsics Ignác, korunk egyik vezető és meghatározó történésze képes úgy megírni a Horthy-korszak történetét, hogy számára, ebben az időben, az egyházak egyszerűen nem is léteznek;³¹⁴ ahol nagyon hiányos és szelektív a „nemzeti” egyháztörténet-írás, miközben a kereszténység egyetemes történetének a művelése lényegében véve nem, vagy csak alig létezik, ott semmi meglepő nincs az ilyen horderejű és sokatmondó egybeesések figyelmen kívül hagyásában. Arról nem is beszélve, hogy a Horthy-korszak egyik legkevésbé kutatott területe éppen a keresztény egyházak története, azon belül pedig az egyházi antiszemitizmus hétköznapi megnyilvánulásai.

Ebben a vonatkozásban kiemelkedő fontosságú az 1938-as év! Annak is a május hónapja. Elsősorban azért, mert, miközben Budapesten a 34. Eucharisztikus Világkongresszus eseményei zajlottak, addig a magyar Országgyűlés lefolytatta az első zsidótörvény (XV. tc.) parlamenti vitáját, azt elfogadta, és szinte azonnal életbe is léptette. Ugyanakkor – és ugyanazzal a lendülettel – szűkítették a képviselőválasztási jogot

³¹³ EPL. Cat. D/c-1990/1938. Idézi Gergely Jenő, *i. m.*, 62.

³¹⁴ Romsics Ignác: „A 20. századi Magyarország”, in: Uő. (szerk.): *Magyarország története*. (Akadémiai kézikönyvek), Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007; változatlan utánnnyomás: 2010, 773-958.

(1938/XIX. tc.), korlátozták a sajtószabadságot (1938/XVII. tc.) és az egyesülési szabadságot (1938/XVII. tc.).

Ezeket a történéseket valójában nem lehet szétválasztva, egymástól elszigetelten szemlélni. Ezek, csakis és kizárólag együtt vizsgálhatók, mert így alkotnak koherens egészet.

A magyar társadalom útja az első zsidótörvényig

Közhely a keresztény egyházak és a modernitás közötti (mondhatni máig tartó) konfliktus kibontakozása. Magyar viszonylatban mindenképpen fontos mérföldkő az 1867-es esztendő. A hazai keresztény egyházak ugyanis már ekkor szembeszegültek a zsidó emancipációval. Az 1880-as évektől kezdődően, ahogy mind inkább nyilvánvalóvá vált az elvallástalanodás, és teret hódítottak a szocialista eszmék, ez a szembenállás is egyre markánsabbá vált. Egyáltalán nem véletlen, hogy az 1894 novemberében megalakult Katholikus Néppárt legmarkánsabb kezdeményezője Prohászka Ottokár volt. A későbbi Hlinka Szlovák Néppárt gyökerei szintén itt keresendők!

Az 1938-as első zsidótörvényhez vezető út szignifikáns állomása az 1920. évi XXV. tc.³¹⁵ (*numerus clausus*; szept. 26), amelynek elfogadtatásában Prohászka püspök szerepe vitathatatlan!

³¹⁵ Lásd Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás, i. m.*; Kovács M. Mária, *Törvénytől sújtva, i. m.*; Victor Karady – Peter Tibor Nagy (eds.), *The numerus clausus in Hungary, i. m.*

Az 1930-as években, a gazdasági válság következtében mind erőteljesebben kibontakozó magyar szélsőjobboldalt a szociális radikalizmus és a nemzeti kereszténység jellemezte. Fokozatosan kialakult az a meggyőződés, hogy mind a kapitalizmusért, mind pedig a kommunizmusért a zsidók a felelősek. A mexikói és a spanyolországi események szintén a zsidóság és a kommunizmus azonosítását erősítették. Ebben a felfokozott hangulatban jelent meg Serédi hercegprímás 1937-es nagyböjti körlevele, amelyben a magyar katolikusok számára mintegy kötelezővé tette az antikommunizmust.

A második világháborút megelőző évtizedben azonban sem a piacgazdaság törvényszerűségeit valló liberálisok, sem a társadalmi igazság megvalósítását célul kitűző szociáldemokraták nem vették komolyan a kibontakozó antiszemitizmust. Azt csupán múló jelenségnek tekintették („vihar egy pohár vízben”), és semmilyen formában nem mérték fel a súlyát. Pedig sem a kormánypártnak, sem a szélsőjobboldalnak nem volt más „üzenete” a társadalom számára, mint a zsidóellenesség.

Kettős szentév és „elitváltás”

1937. máj. 23-án a magyarországi katolikus egyház legfelsőbb vezetése kettős szentévet hirdetett (1938. december 31-ig):

- egy eucharisztikus szentévet; és
- egy Szent István Jubileumi Évet (Szent István halálának kilencszázadik évfordulója okán).

A kettős szentév célja – teljesen érthetően – a magyar katolikusok megtisztulása és megjobbulása volt.

Azt lehet mondani, hogy a tényleges „megújulás” nagyon is ráfért volna a korabeli társadalomra. Néhány évvel korábban ugyanis, az óbudai református egyházközség lapjában, Illés Lajos „A hazug társadalom” c. írásában így jellemezte saját korát:

„a mai társadalom nincsen hozzászokva az őszinteséghez s így nem tudja elviselni a bírálatot, abban személyes sértést lát. (...) Az erkölcsi érzés eltompult. A csalás, hamisítás, sikkasztás gyakori, majdnem mindennapos lett. (...) A lélek megromlott, hazug lett. Szemrebbenés nélkül hazudnak egymásnak az emberek jólétet, fényt, szeretetet, barátságot, mindent. (...) Az önzés, egyéni érdek tódul előtérbe. Állás ügyében a protekció és rokonság dönt. Hol a tiszta lélek és élet? Milyen sáfárai vagyunk Krisztus örökének, Isten ajándékának?”³¹⁶

Ennek fényében érthető, hogy Mihalovics Zsigmond joggal tette fel a kérdést: „Mi a szentév célgondolata?”³¹⁷ Álláspontja szerint:

- Felszítani „az Eucharishtiában való élő hitet”.
- „Az Eucharishtiában való hit megnagyobbítása jelentsen egyet a szegényeken irgalmazó szeretet megnagyobbodásával. Le-

³¹⁶ Illés Lajos: „A hazug társadalom”, *Egyházi Élet* V/6, 1933, 3.

³¹⁷ Mihalovics Zsigmond: „Mi a szentév célgondolata?”, *Egyházi lapok* LX/5, 1937, 164-166.

gyen az eucharisztikus lélek annak az új szociális közszellemnek elindítója, mely egyedül teremthet kibontakozást szociális ellentétekben hánykolódó szomorú viszonyunkban.”

- „Az Eucharisziától táplált, pozitív vallási életében megerősödő tömegeink elé *gyakran állítsuk oda Szent István király alakját.*”

A szentistváni példára annál is inkább szükség lett volna, mert az Actio Catholica országos igazgatója szerint: „A vér elmélete ‘mutatis mutandis’ nálunk is terjed, jobban, mint gondoljuk. Vele szembeállítjuk Szent István alakját, gondolatait, törvényeit.”³¹⁸

Nem egészen egy évvel később Mihalovics Zsigmond azon óhajának adott hangot, hogy „*a Kongresszus hetében egész Budapest és egész Magyarország átalakuljon és átkapcsolódjon és egy szívvel, lélekkel szolgálja – akarva, nem akarva – a körünkben világtrónusára emelt Eucharisztikus Királyt.*”³¹⁹

A Világkongresszusra való lázas, katolikus egyházi érdektelenségtől sem egészen mentes, készülődés utolsó hajrája közepette nyújtotta be, 1938. április 8-án, a Budapest-józsefvárosi református egyházközség főgondnoka, Darányi Kálmán miniszterelnök (1936. okt. 12 – 1938. május 14), irányította kormány az első zsidótörvényt. A sors fintora, hogy ezt kezdetben a kereszténypárti képviselők azért utasították el, mert *nem tartották eléggé radikálisnak!*

³¹⁸ *Uo.*, 166.

³¹⁹ Mihalovics Zsigmond: „És megújul a föld színe...”, *uo.*, LXI/2, 1938, 33-34; itt: 33.

A magyarországi zsidóság módszeres jogfosztását és gazdasági-, társadalmi kirekesztését eredményező törvényes fellépési folyamat elindításának Darányi márc. 5.-i győri beszéde tekinthető, amely a zsidókérdést a megvalósítandó nagy nemzeti célok részévé tette. Érdekes módon az „elitváltást” célzó „harc”-nak az elindításában sem az Eucharisztikus Világkongresszus sem a Szent István Év nem zavarta. Beszédét a *Nemzeti Újság* c. keresztény politikai napilap már másnap közölte, s onnantól a lap gyakorlatilag sokkal kiemeltebb figyelmet fordított a „zsidókérdésre”, mint magára a Világkongresszusra.

„Én azt hiszem – mondta Darányi Győrben –, egészen felesleges volna elméleti vitát folytatni afelett, hogy helyes, vagy nem helyes-e a zsidókérdésről beszélni. Zsidókérdés van. S ez egyike elintézetlen közéleti problémáinknak. Ha pedig elintézetlen, annak csak tervszerű és törvényes rendezését tartom lehetségesnek. A kérdés lényegét abban látom, hogy az ország határán belül élő zsidóság különleges diszpozícióinál és helyzeténél fogva, de részben a magyar fajta közömbössége miatt is, aránytalanul nagy szerepet játszik a gazdasági élet bizonyos ágazatiban. Aránytalan az elhelyezkedés abból a szempontból is, hogy tulnyomórészen az ország városaiban, elsősorban a fővárosban él. A zsidóság aránytalanul nagy számban helyezkedett el azokban a foglalkozási ágakban, amelyekben a kereseti lehetőség könnyebb és kedvezőbb. A zsidóságnak a fővárosban való tömörülése pedig természetesen kifejezésre jutott ennek a városnak kulturális

és gazdasági életében és ez a megnyilvánulás a magyarság léttörekvéseivel nem mindig áll harmoniában.

– Az ellentét, amely ebből az adott helyzetből kifejlődik, akadályozza a nemzeti erők teljes összefogását és állandó izgató momentum az ország közéletében. A kérdés törvényes és tervszerű rendezésének tehát alapfeltétele, hogy

igazságos helyzetet teremtsünk. Igazságos helyzetet, amely az említett szociális aránytalanságokat helyrehozza, vagy kiküszöböli és a zsidóság befolyását a nemzeti élet kulturális és más területein illő mértékre csökkenti. Egy ilyen rendezés, amely az ipar, kereskedelem és hitélet területén, a gazdasági élet vállalkozásaiban a keresztény társadalmat az őt megillető előfeltételekhez tudja juttatni, magának a zsidóságnak is érdekét szolgálja, mert lényegesen enyhíteni alkalmas az antiszemitizmust és ezzel a szélsőséges, türelmetlen mozgalmak terjedését.”³²⁰

Nagy – és lényegében máig megválaszolatlan, mert soha fel nem is tett!
– kérdés, hogy a katolikus lelki megújulási törekvésbe és folyamatba miképpen fért bele a kirekesztő és diszkriminatív zsidótörvény?

³²⁰ *Nemzeti Újság* 1938. márc. 6, 2. Kövér betűs kiemelés eredetileg az újságban.

Megítélésem szerint kiválóan, és teljesen koherens módon! Megjelent ugyanis az „új emancipáció” fogalma és követelése, amely valójában az 1867 előtti állapotokat akarta helyreállítani. A végső cél pedig egyértelműen az volt, hogy a zsidók gazdasági és kulturális szerepét és helyét vegyék át a „keresztény-nemzeti középosztály” népi gyökerű tagjai. Mivel a szabad verseny keretei között ez nem ment, törvénykezéssel kellett tehát rásegíteni; lényegében véve megvalósítani.

Ezt a koherenciát emeli ki, és támasztja alá a *Nemzeti Újság* „A mi utunk” c., 1938 márciusi vezércikke:

„Nekünk nincs szükségünk arra, hogy bármit is átvegyünk külföldről, mert tőlünk vettek át eszméket. Beszéljünk a zsidókérdésről? Kell-e jobb megoldási módokat keresni, mint amilyeneket Prohászka szögezett le és amelyeket Wolff Károly kezdett megvalósítani. Nincs ezekben semmi brutális fajimádat, vagy faji gyűlölet, hanem valóban keresztény, magyar érzés, amely a lelkültre fekteti a fősúlyt. Ismét csak azt mondjuk, üssék fel Prohászkát, keressék ki a megfelelő bekezdéseket, keressék ki a keresztény lapokból Wolff Károly beszédeit s máris eltörpülnek azok a kényszeredett kísérletek, amelyek úgy szeretnék beállítani Magyarországot, mintha kullognia kellene a 'jobboldali nemzetek után'. (...)

Nem dicsekvés, nem büszkélkedés mondatja velünk: de a többi nemzetek jöttek a jobboldali Magyarország után.

(...) Magyarország 1919 óta jobboldali keresztény nemzeti állam, olyan ideológiai erőtartálékkal, amely elegendő egy évszázadra a politikusoknak. (...) Nekünk van egy nem kevésbé erős, határozott keresztény nacionalizmusunk, amelyet alátámaszt a magyar történelem, amelyet aktuálissá tettek az elmúlt husz év nagy keresztény igehirdetői és politikusai. Nem kell tehát csodálkozni, amikor a politikai élet vezetői ilyen hangokat ütnek meg, mint most Darányi Kálmán meg Hóman Bálint. Nem azért nem beszéltek eddig, mintha nem így gondolkoztak volna, hanem azért, mert mint mindnyájan, természetesenek vettük ezeket a dolgokat, ezt a lelkiületet. Ha magyar nemzeti irányzatról, az erők egyesítéséről és erőteljesebb nacionalista politikáról van szó, nem kell a szomszédba mennünk, ezt bizonyítják a legutolsó napok eseményei is.”³²¹

Hasonlóképpen említhetjük annak a katolikus papi értekezletnek a közleményét is, amelyet 1938. május első napjaiban hívott össze Budapesten Pehm József zalaegerszegi prelátus-plebános, a későbbi Mindszenty József esztergomi bíboros-érsek, hercegprímás. A mintegy 70 résztvevő így fogalmazott:

„*A zsidókérdést* mi szociális, gazdasági és világnézeti kérdésnek tekintjük. Ötven éven át elődeink és mi, az

³²¹ *Nemzeti Újság* 1938. márc. 11, 2.

uzsoravilág tetőpontja idején *Istóczy és később a Néppárt oldalán álltunk akkor is*, amikor ugyszólván mindenki liberális zsidóbarát volt az egész országban. Az általunk támogatott Kereszténypárt hozta az egyetlen fajvédő törvényt, a numerus clausust, viselve ennek ódiumát mind a mai napig. A fentemlitett mindegyik pártmozgalmat, továbbá a *fogyasztási és a hitelszövetkezeti hálózatot mássokkal együtt elsősorban* mi építettük ki. Aki ezt nem tudná nézze át Tisza Kálmán óta a magyarországi zsidósajtó termékeit és megtalálja bennük említett munkánkért a minősítésünket. *Prohászka is 'bagóleves püspök' volt az ő szótárukban, nem csoda, ha mi is bekerültünk a 'hecckáplánok' eléggé ismert rovatába.*"³²²

Elmondható, hogy az 1938-as katolikus lelki megújulás és a zsidótörvény tulajdonképpen az „elitváltást” megcélzó folyamat rajtvonala. Kezdeményezői nem véletlenül kerültek ki a református egyház soraiából. Annak berkeiben ugyanis nagyon erőteljesen jelen volt, és nyilvánult, a tiszta „fajmagyar” eszmét valló és propagáló irányzat, amely azt vallotta, hogy „a *protestánság* a maga teljes egészében lelke gyökeréig magyar, következésképpen tehát okvetlen és feltétlen antiszemita. Más igazmagyarság el sem képzelhető!”³²³

³²² „A katolikus papság a szociális reformokért. Országos értekezleten foglalkozott a kor bajaival és emlékirattal fordult az illetékesekhez”, *Nemzeti Újság* 1938. máj. 6, 5.

³²³ *Egyházi Élet* IX/5, 1937, 7.

Az óbudai református *Egyházi Élet* névtelen szerzője (vélelmezhetően Deák Endre felelős szerkesztő), 1939 márciusában világosan fogalmazott:

„...nagyon tévednek, sőt nagyon felületesek, vagy talán inkább önzők és érdekhajhászok azok, akik szerint az antiszemitizmus nem magyar és nem keresztény felfogás. Az antiszemitizmus, mint zsidógyűlölet tényleg negatívum csupán s mint ilyen, elvetenő [sic] de igazi antiszemitizmus alatt az őszinte, igaz keresztény magyar ember nem zsidógyűlölet, hanem filomagyarizmust, magyar-szeretetet ért és érez.”³²⁴

Árnyaltabban – mondhatni „kulturáltabban” –, de a lényegét tekintve pontosan ugyanezt fogalmazta meg egy évvel korábban Stoltz Dániel a katolikus *Magyar Kultúra* folyóiratban megjelent cikkében:

„Az a kísérlet, amely a gazdasági életünkben meglévő aránytalanságok megszüntetésére irányul, olyan hatalmas problémakört bolygatott meg, amelyben már nem is a legnagyobb az, aminek megoldása számszerű pontossággal van meghatározva. Kétségtelen – különösen az ifjúságunk szempontjából – nagy a jelentősége annak a ténynek, hogy a jövőben 80%-ban van biztosítva a hely azon a téren, amelyen eddig 95%-os túlsúlya dacára is csak 15-20%-os részesedéssel kellett beérnie. De azért

³²⁴ *Uo.*, XI/3, 1939, 5.

végeredményben mégsem a százalékokban van a dolog lényege, hanem annál sokkal mélyebben.

Az intézkedéseknek az a része, amely százalékokkal és arányszámokkal mérhető, csak felületi kezelés, amely csak esetleg és nem feltétlen bizonyossággal hozza meg gazdasági életünk újjáalakítását.

A most kezdődő folyamattól ugyanis ezt várjuk. Szellem- és rendszerváltozást gazdasági életünkben.

Nemcsak az a baja a mi gazdasági életünknek, hogy annak vezetői és irányítói túlnyomó többségben – és pedig minél magasabbra megyünk, annál nyomasztóbb túlsúlyban – nem magyarok és nem keresztények, hanem ennél sokkal nagyobb baja az, hogy az ott uralkodó szellem nemcsak idegen, hanem ellentétes is úgy magyarságunkkal, mint kereszténységünkkel.”³²⁵

A teljes változáshoz és megújuláshoz a szerző szerint ezt az „idegen” szellemet kellene/kell kiirtani! A kódolt beszédet magas fokon művelő Stoltz, aki írásában egyetlen-egyszer sem írta le a „zsidó” szót³²⁶ –, mondhatni „prófétai” előrelátással – az első zsidótörvényt egy „rendszerváltozási” folyamat kezdetének tekintette. Nem tévedett!

Álláspontja szerint:

³²⁵ Stoltz Dániel: „Százalék és szellem”, *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle* XXV/10, 1938, 296-297; itt: 296.

³²⁶ A szerző a következő „kategóriákat” említi írásában: „nem magyarok” és „nem keresztények”, „idegen elem”, „idegenek”, „a 20% határai közé szorítottak”, „a lakosság lélekszámában 5%-kal képviselt népréteg”.

„...a keresztény magyar társadalom tagjai nem lemaradtak a gazdasági életben, hanem kimaradtak, visszahúzódtak belőle. Nem a munkától, a kockázattól vagy a küzdelemről féltek, hanem visszariadtak annak levegőjétől. Nem bírtak abban élni. Mint ahogyan nem bírtak abban megmaradni a svábok, szászok, örmények, görögök, szerbek, akik a magyarokkal közös élénk gazdasági és kereskedelmi életet teremtettek itt, amikor azt még nem fertőzte meg az a szellem, amely ma uralkodik. Amikor pedig ezek lassan kimaradtak, helyüket éppen úgy nem foglalták el németek, belgák, angolok, vagy a keresztény társadalomnak más kiváló gazdasági és üzleti szellemmel rendelkező fiai, mint ahogyan nem foglalták el a magyarok, – hanem elfoglalta egy idegen elem. Sajátos adottságával a legmesszebbmenő módon kihasználta a gazdasági liberalizmusnak azt az előnyét, amelyet az nekik egy vérben és szellemben idegen néppel szemben nyújtott. Társadalmunk, törvényhozásunk és közigazgatásunk végzetes közönnyel nézte térfoglalásukat s tűrte, hogy saját képükre és hasonlatosságukra alakítsák át gazdasági életünk szellemét.

Ez a szellem letagadhatatlanul itt van s nagy kérdés, hogy a 20%-ra való visszaszorítás milyen mértékben fogja a szellemet megváltoztatni. Annak az állítását azonban meg merjük kockáztatni, hogy jó eredmény elérését csak abban az esetben remélhetjük, ha a személyi rész 20-os

megoldásával egyidejűleg a szellem 100%-os megváltoztatásához is hozzáfogunk. Ha a magyar gazdasági életben uralkodó szellem teljesen magyar lesz és keresztény, akkor majd nem kell bíbelődni a személyi kérdések száztalékos rendezésével, mert automatikusan fognak visszatérni oda és elfoglalják helyüket azok, akik elmaradtak onnan, ahol nem volt elviselhető az atmoszféra magyarságuk és keresztény etikájuk részére.”³²⁷

Stoltz Dániel cikkének fényében elmondható, hogy az Eucharisztikus Világkongresszus pompája egy kiválóan koreografált színpal mögé rejtette mind a magyar társadalom, mind pedig a magyar katolicizmus erkölcsi válságát. Hiszen a felsőházi katolikus egyházi vezetők elmondták ugyan észrevételeiket,³²⁸ ellenben mégis elfogadták azt a törvényt, amelyet a parlament 1938. május 18 és 24 között vitatott meg, és fogadott el.

Pedig Gróf Széchenyi György világosan kifejtette, hogy egy keresztény számára miért elfogadhatatlan a törvényjavaslat:

„Ebből a javaslatból a nemzeti szocializmus szellemét látom kiáramlani és ez a legfőbb ok, amiért szembefordulok vele.

³²⁷ Stoltz Dániel: „Százalék...”, *i. m.*, 297. Egy másik írásában azonban a szerző világosan fogalmaz. Lásd Stoltz Dániel: „A zsidókérdés lényege”, *Katolikus Szemle* 52/6, 1938, 329-335.

³²⁸ „Serédi hercegprimás, Glattfelder püspök és Imrédy miniszterelnök beszéltek a Felsőház egyesített bizottságában”, *Nemzeti Újság* 1938. máj. 21, 1-4.

– A kormánypárt elnöke a javaslat szövegével ellentétben, egész határozottan kimondotta, hogy a *javaslat faji alapon áll*. Faj szerintem csak *egy* van és ez az emberiség maga, minden egyéb csak fajta, a fajtabeli különbségek pedig aránylag csekélyek.

(...) *a zsidókérdés felvetése a legrosszabb pillanatban történt*. Nem szabad lett volna éppen Szent István-évében ezzel a javaslattal idejönni. Felfogása szerint ez a javaslat súlyosan érinti a vallást. Súlyosan érinti a keresztény felfogást a *faji elv túlértékelése*. Mert egyenesen megakasztja az áttérés lehetőségét. Nem tudja összeegyeztetni a keresztény felfogással, hogy olyan nagy fokban avatkozzék bele a mások hitéletébe. Felveti a kérdést, miképpen lehetséges, hogy jogokat vonnak el ugyanakkor, amikor mások, a mai súlyos szociális helyzetben őket meg nem illető jogokat élveznek. *Nem lett volna szabad egyetlen álláshalmazt sem meghagyni a javaslat benyújtása előtt*. Szerinte helyesebb lett volna, ha ezeket a kérdéseket minden törvény nélkül, közvetlenül tárgyalták volna le a nagy bankárokkal és a nagyiparosokkal. Nem fogadja el a javaslatot, mert szerinte idegen eszme szálláscsinálójává válik.”³²⁹

Széchenyi felszólalása és érvelése még a főpapokat sem hatotta meg!

³²⁹ *Nemzeti Újság* 1938. máj. 12, 5.

Szentség és diszkrimináció

Miközben a magyar országgyűlés a zsidótörvénnyel volt elfoglalva, addig természetesen zajlott a 34. Eucharisztikus Világkongresszus, amelyet Gergely Jenő „a magyar katolicizmus huszadik századi történetének legnagyobb szabású ünnepségsorozatának”³³⁰ nevezett. Ez kivülálik magából a programból is.³³¹

Máj. 22 (vasárnap): az államrendőrség szentáldozása a Bazilikában.

Máj. 23 (hétfő): a pápai Legátus érkezése a Keleti pályaudvarra; szentéglátogatás a Koronázó főtemplomban.³³²

Máj. 24 (kedd): Pacelli bíboros-legátus beszélt (este 18:00 órakor) a Világkongresszus fogadó ünnepségén a városligeti Ünnepi Csarnokban, ahol a következőket mondta: „a vallás teszi jóvá a polgárokat, amikor megtanítja őket arra, hogy az uralkodóban Isten fenségének

³³⁰ Gergely Jenő, *Eucharisztikus Világkongresszus* Budapesten, i. m., 5.

³³¹ Erre vonatkozóan lásd Hegedűs András: „A budapesti Eucharisztikus Világkongresszus eseményei”, in: Hegedűs András (szerk.): *„Vándorlásunk társa lett”. Az 1938. évi Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten*, Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága – Keresztény Múzeum, Esztergom–Budapest, 2020, 116-201.

³³² „Krisztus király követe magyar földön. A határtól Budapestig és a fővároson végig meghatott és lelkes ünneplés fogadta Pacelli bíboros-államtitkárt”, *Nemzeti Újság* 1938. máj. 24, 1-4 és 6.

egy sugarát lássák és hogy a felsőbb hatalmaknak ép úgy engedelmeskedjenek, mint Krisztusnak”.³³³ Mindeközben a Felsőház elfogadta a zsidótörvényt!³³⁴ Ezzel kapcsolatosan több, mint érdekes az a felvetés, miszerint a felsőházi katolikus főpapok nem szavazták meg a törvényt, mert ott sem voltak az ülésen, illetve:

„Újabb kutatások felvetik,³³⁵ hogy a főpapok esetleg nemcsak az eucharisztikus kongresszussal kapcsolatos elfoglaltságaik miatt maradtak távol az üléstől, hanem Pacelli bíboros kérésére is.³³⁶ A pápai legátus elutazása előtt ugyanis biztosította David Prato római főrabbit, hogy a budapesti kongresszus ideje alatt a magyar katolikusokra befolyást fog gyakorolni, hogy a felsőház a törvényjavaslatot utasítsa el, vagy legalább jelentős változtatásokat hajtson végre rajta.”³³⁷

Pacelli gyakorlatilag semmit nem ért el, és vélelmezhetően nem is foglalkozott a törvénnyel!

³³³ *Uo.*, 1938. máj. 25, 3.

³³⁴ „Deklarálnunk kellett, hogy zsidókérdés van! – hangoztatta az igazságügyminiszter a felsőházi vitában – Általánosságban és részleteiben is elfogadták a zsidójavaslatot”, *uo.*, 1938. máj. 25, 5-6.

³³⁵ Csíky Balázs: „Jubileumi esztendő és katolikus megújulás a Horthy-korszakban”, in: Bánkúti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből.* (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 8), Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2012, 143-150.

³³⁶ Erre valójában semmiféle bizonyíték nincs

³³⁷ Hegedűs András, *i. m.*, 128.

A hivatkozott kutató szerint a főpapok magatartása

„kifejezte álláspontjuk ellentmondásosságát: nem tudták egyértelműen támogatni, de nem is akarták nyíltan elutasítani a törvényjavaslatot. Bár az alapkoncepcióval, a zsidóság diszkriminációjával egyetértettek, annak módját kifogásolták”.³³⁸

Máj. 25 (szerda): Délelőtti mise a Bazilikában a Kongresszus résztvevőiért, majd pompás keretek között ünnepélyes megnyitás a Hősök terén. A hitéleti rendezvényeket és ünnepségeket különböző díszétkezések tarkították.³³⁹

Máj. 26 (áldozócsütörtök): Reggel az ifjúság közös áldozása a Hősök terén; nemzetközi papi gyűlés a Bazilikában; délután első nyilvános gyűlés az Iparcsarnokban; este Eucharisztikus hajókörmény a Dunán.

Máj. 27 (péntek): 8 órakor a katonák szentmiséje és közös áldozása a Hősök terén. Éjszaka a férfiak szentségimádása a Hősök terén. Bornemissza Géza iparügyi miniszter világossá tette, hogy „a gazdasági élet egészében érvényesíteni kell a keresztény szellemet”.³⁴⁰

Máj. 28 (szombat): Katolikus leányok nagygyűlése az Ünnepi Csarnokban.

³³⁸ Csíky Balázs, *i. m.*, 150.

³³⁹ „Fényes ünnepségek a királyi Várban”, *Nemzeti Újság* 1938. máj. 26, 7-8.

³⁴⁰ *Uo.*, 1938. máj. 28, 7.

Máj. 29 (vasárnap): délelőtt 9 órakor a pápai Legátus ünnepi szentmiséje a Hősök terén. Délután 4-kor eucharisztikus körmenet. Ennek kapcsán a korabeli egyházban uralkodó felfogást kiválóan érzékelteti Dr. Czapik Gyula utasítása:

„Az Eucharisztikus Kongresszuson a papok nem a hívek között foglalnak helyet, a körmeneten nem a hívek között mennek, hanem minden alkalommal *külön helyük* lesz, úgy az ünnepségeken, mint a szentmisékben és gyűléseken. Ez a megkülönböztetett hely nem facultatív, hanem *kötelező*. A vidéki papság épp ezért előre úgy készüljön, hogy híveivel nem lehet együtt. Megfelelő világi vezetőről gondoskodják tehát, akit kellőképpen instruáljon. Papi jegyről pedig szintén gondoskodják.”³⁴¹

Máj. 30: a Szent István Jubileumi Év ünnepélyes megnyitása szentmisével az Országház előtt, majd Szent Jobb-körmenet.³⁴²

A Világkongresszus idején – a keresztényszociális politikát deklaráló Imrédy-kormány alatt – elfogadott 1938. évi XV. tc. „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” rendelkezett. Foglalkozási ágazonként, felekezeti alapon, 20%-ban maximálta a

³⁴¹ Dr. Czapik Gyula: „Néhány tudnivaló az Eucharisztikus Világkongresszuson résztvevő papság számára”, *Egyházi lapok* LXI/3-4, 1938, 71-73; itt: 71.

³⁴² „Történelmi pompával nyitották meg a Szent István jubileumi évet. A pápai legátus szentmiséje után a bíboros-hercegprímás felajánlotta az országot Jézus Szívének”, *Nemzeti Újság* 1938. máj. 31, 9-10.

zsidók arányát. A törvény azonban, faji alapon, zsidónak minősítette azokat a keresztényeket is, akik 1919 után keresztelkedtek meg!

A törvény május 29-én lépett életbe (*Országos Törvénytár* 6. szám), miközben a Hősök terén zajlott az Eucharisztikus Kongresszusnak a „keresztény” Magyarországhoz nagy reményeket fűző pápai legátus, Eugenio Pacelli bíboros (a későbbi XII. Pius pápa), által celebrált ünnepi szentmiséje! Gergely Jenő megállapítása, hogy mindez „valóban groteszkül hatott”, találó. Arról nem is beszélve, hogy „a színpompás felvonulásban a legnagyobb egyetértésben vett részt a főpapság, a politikai és közéleti személyiségek egész galériája”.³⁴³

Mi is volt tulajdonképpen ez a „keresztény” Magyarország? Nézőpont kérdése!

Turóczy Zoltán evangélikus püspöknek, az egyházkerület rimaszombati közgyűlésén 1940 augusztusában tartott beszámolója szerint egy olyan ország, amelyik úgy „áll a világháború tengerében”, mint „valami sziklasziget, amelyikről visszaverődnek a szennyes hullámok”; ahol „még korlátlan szabadsága van az Igének, tekintélye van az egyháznak és az állam természetesnek tartja az egyház támogatását”.³⁴⁴

Ezzel szemben az óbudai katolikus egyházközség lapja „ezerszám szereténfergő krisztustalan, de katolikusnak anyakönyvelt lélekről”,³⁴⁵

³⁴³ Gergely Jenő: *i. m.*, 62.

³⁴⁴ *Felvidéki Ujság* 1940. aug. 31, 5.

³⁴⁵ *Egyházközségi Tudósító* III/1, 1927, 4.

hitbeli közönyösségről, valamint a vallási és az erkölcsi törvényekkel való nemtörődömségről,³⁴⁶ „vasárnapi katolikusok”-ról és „felszines, megalkuvó katolicizmus”-ról³⁴⁷ panaszkodott; P. Badalik Bertalan, domonkosrendi tartományfőnök, pedig egyenesen „papír-katolikusok”-ról beszélt.³⁴⁸

A korabeli népességi statisztikák fényében mindennél többet mondanak a számok. „A szervezőbizottság számításai szerint ...a kongresszuson ...553 687 fő vett részt, s közülük 37 726 fő volt budapesti.”³⁴⁹ Ez nagyjából egy kerületnyi katolikusként felel meg!³⁵⁰ Vagyis a főváros (katolikus) lakosságát messze nem érintette meg, és nem érdekelte, a 34. Eucharisztikus Világkongresszus! Az a „keresztény” Magyarország uralkodó politikai és társadalmi elitjének egyfajta „felvonulása” volt.

Ellenben a magyar katolikus és társadalmi megújulást elősegíteni hivatott eucharisztikus szentév, és főképpen a központi ünnepségek közepette „az 1938. évi XV. tc. törvénybe iktatta a zsidóságról kialakult előítéletet, s ezzel legitimált egy súlyosan negatív sztereotípiát, melyet attól fogva senki sem vitathatott.”³⁵¹

³⁴⁶ *Uo.*, VII/37, 1931, 15.

³⁴⁷ *Uo.*, VIII/38, 1932, 8.

³⁴⁸ *Uo.*, X/55, 1934, 4-6..

³⁴⁹ Gergely Jenő: *i. m.*, 145.

³⁵⁰ Pl. 1925-ben Óbudán 30 391 katolikust tartottak nyilván. *Egyházközségi Tudósító* I/1, 1925, 10.

³⁵¹ Pelle János, *A gyűlölet vetése, i. m.*, 55.

A Világkongresszus és a zsidótörvény anakronizmusát érdemben egyetlen magyar történész sem fejtette ki. Talán azért sem, mert valójában nem is létezett. A két esemény – történelmi távlatból szemlélve – összeillik, egymásba simul. És ezt a kortársak is így érzékelték! Gergely Jenő pl., mintegy felismerve az idők jeleit, és az éppen időszerű szélmozgáshoz igazodva,³⁵² a rendezvény náci- és fasisztaellenes tendenciáit hangsúlyozta.

Kétségtelen tény, hogy 1938-ban a korabeli magyar társadalom elveszítette a valóságérzékét. Az első zsidótörvény nyomán „annyira megerősödött a szélsőjobboldal propagandája, hogy az antiszemitizmus statikus, lényegében marginális jelenségből dinamikus erővé vált, s a szélsőjobboldal eszközként használta a hatalom meghódítására.”³⁵³

Ebben az időben a keresztény egyházak semmit nem szóltak, és nem tettek a „keresztény” jelző, illetve a kereszténység fogalmi rendszerének politikai használata, a politika által történő kiüresítése és elsilányítása ellen. Katolikus viszonylatban pl. az *Egyházi Lapok* vagy az Esztergomban megjelenő *Magyar Sion, katolikus társadalmi hetilap* még csak meg sem említették a zsidótörvényt.

³⁵² „Negyven év múltán az állam és az egyház kapcsolatainak rendeződése, majd fokozatos javulása lehetővé tette, hogy a magyar katolikus egyház méltó módon emlékezzék meg Szent István halálának 950. évfordulójáról és az ahhoz kapcsolódó 1938. évi budapesti eucharisztikus kongresszusról.” Gergely Jenő: *i. m.*, 174. Külön érdekessége a műnek „A végelszámolás: nyereséges kongresszus” című fejezet (152-158). Ebből ugyanis kiderül, hogy az államtól és az állami intézményektől származó támogatásoknak köszönhetően 738 844 pengő nyereség keletkezett; miközben a kegytárgyakból, énekekből, imákból befolyó összegek messze elmaradtak a tervezettől!

³⁵³ Pelle János: *i. m.*, 48-49.

Mindent összegezve elmondható, hogy a kettős szentévből a magyarországi keresztény egyházak, mint intézmények, mintegy legitimálták – mondhatni „megszentelték” – az intézményesített és törvényesített faji antiszemitizmust! A folyamat kezdetén nem tiltakoztak, hanem – főpapjaik, papjaik, lelkészeik és egyházi tisztségviselőik révén – annak aktív résztvevői voltak mind a törvényhozásban, mind pedig a közvélemény formálásában, elsősorban azzal, hogy nem csupán elfogadták, hanem magukévá is tették a faji logikát és érvrendszert! Ahogy azt Stoltz Dániel az első zsidótörvény kapcsán megfogalmazta:

„Az a zsidó nép, amely – a világtörténelemben egészen páratlanul álló módon – kétezeréves elszóródottságában is megőrizte faji jellegét, jóhiszeműen nem tagadhatja, hogy úgy külső testi megjelenésében, mint szellemi lényében jellegzetesen más faji vonásokat tüntet fel, mint a befogadó népek. Vallása pedig a szintén egy személyes Istent imádó keresztényekétől éppen a leglényegesebb kérdésekben különbözik. Ezek a különbségek és ellentétek tették kétezer év óta lehetetlenné, hogy a zsidóság beolvadjon és eltűnjék az őt befogadó népek közösségében. (...)

A középkor keresztény államai elkülönítették a zsidóságot. A zsidóság gettóban szabadon élhette saját faji és vallási életét. Merőben logikátlan volna gettóba való visszaszorítottságról beszélni, mert hiszen a zsidóság a gettóban is vagyonokat szerzett és kultúrát termelt ki magából. Ez a vagyonszerzés és ez a kultúra különlegesen

zsidó volt, mind a kettő más jellegű, mint a keresztényeké. Ám még keresztény szemmel nézve is határozottan imponáló, akár az a gazdasági jelentőség, amelyre a csak ingó vagyon szerzésére korlátozott zsidóság szert tudott tenni, akár a sajátos zsidó művészet, bölcsélet és teológia terén elért eredmények. Problémává csak akkor nőtt a zsidókérdés, amikor a liberális gondolkodásnak szállást csináló elméletek megkezdték a gettó falainak lefordását.”³⁵⁴

Ellenben „az új korszellem sem szüntethette meg azokat a különbségeket, amelyek a zsidóságot – faji és vallási téren – elválasztották az őt befogadó népektől. Míg azelőtt zsidókérdésről, mint megoldatlan problémáról, tulajdonképpen beszélni nem is lehetett, a gettóból kilépő zsidóság térfoglalása a társadalmi, gazdasági és politikai életben, önként értetődően kitermelte a zsidókérdést”³⁵⁵, amely az első világháború vége felé már egyértelműen megfogalmazódott.³⁵⁶

³⁵⁴ Stoltz Dániel: „A zsidókérdés...”, *i. m.*, 329.

³⁵⁵ *Uo.*, 330.

³⁵⁶ Lásd *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. (A Huszadik Század Könyvtára, 64), A Társadalomtudományi Társaság kiadása, Budapest, 1917; Ágoston Péter, *A jövő kérdései*. 2. kötet: *A zsidók útja*, A Nagyvárad Társadalomtudományi Társaság kiadása, Nagyvárad, 1917. Az 1944 előtti időszakra vonatkozóan lásd Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával*, Stádium Sajtóvállalat, Budapest, 1943. A továbbiakban Monostori Imre: „A zsidókérdés változatai a magyar folyóiratokban a húszas évektől a zsidótörvényekig” in: *Uő.: Helykeresések*, Nap Kiadó, Budapest, 2004, 11-108; Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*, Gondolat, Budapest, 1984; Gyurgyák János, *A zsidókérdés Magyarorszá-*

A „keresztény” magyar tehát ebben a szellemben és ezzel a meggyőződéssel tekintett a zsidónak minősített állampolgártársára, még akkor is, ha az történetesen megkeresztelt hittestvére volt. Az számára mindenképpen olyan *idegen* maradt, aki egy *más/másik* – sajátágosan fajinak tekintett – szellemiséget képviselt, és akit képtelennek tartott a tényleges asszimilációra! Ennek függvényében, és ezzel a mentális ráhangolással már sokkal jobban érthető mind Kamenyec-Podolszkij, mind pedig a Holokauszt. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a Horthy-korszak keresztény egyházainak, egyházi személyeinek antiszemitizmusa és zsidóságképe tabutéma a mai magyar történetírásban!

gon. *Politikai eszmetörténet*. (Millenniumi magyar történelem), Osiris Kiadó, Budapest, 2001; Ungvári Tamás, *Csalódások kora: a „zsidókérdés” magyarországi története*, 2. átd., bőv. kiad., Scolar, Budapest, 2010.

A Jó Pásztor Bizottság zsidómentő tevékenysége

Az elkendőzés művészete

A közhiedelemmel ellentétben az egyes magyarországi, ún. 'történelmi', keresztény egyházak (katolikus, református, evangélikus) történelme feldolgozatlan. Csakis ennek fényében érthető meg igazán az, hogy amikor magyarországi református viszonylatban tárgyalásra kerül a második világháború, a zsidóüldözés és a Holokauszt, óhatatlanul is Ravasz László püspök,³⁵⁷ illetve a Jó Pásztor Bizottság jönnek szóba. Véleményem szerint azonban mindkettő vonatkozásában az ismereteink töredékesek; a levéltári anyagok jelentős mértékben feldolgozatlanok.

A zsidótörvények teremtette helyzet

A magyar törvényhozás által megszavazott két zsidótörvény (1938. évi XV. tc., illetve az 1939. évi IV. tc.) teljesen új és ellentmondásos helyzetet teremtett a megkeresztelkedett/keresztény zsidók számára.³⁵⁸ A törvények kategóriái szerint ugyanis „fajilag” ők zsidónak minősültek,

³⁵⁷ Lásd pl. Horváth Erzsébet: „Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben”, *Vigilia* 79/3, 2014, 188-196. Lásd még Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

³⁵⁸ Az 1941. évi népszámlálásban 89.640 zsidó fajú (vagyis keresztény vallású!) személyt írtak össze, ami a teljes magyarországi zsidó népesség több mint ötöde. Jelentős részük elpusztult Auschwitzban. A magyar történetírásnak mindmáig ez az egyik legjobban tabusított témája!

miközben vallási/felekezeti szempontból valamelyik nagy keresztény egyház (katolikus, református, evangélikus) tagjai voltak. Mindennek ellenére a keresztény egyházfők a felsőházban megszavazták ezeket a törvényeket.³⁵⁹

„Társadalmi és szociális, s nem vallási kérdésnek tekintette a zsidótörvényt, s azt egyházának hagyományaira hivatkozva helyeselte a felsőházban a református Ravasz László, ugyanúgy, mint Serédi Jusztinián katolikus hercegprímás és az evangélikus egyház vezetője is. Mint államalkotó tényezők hozzájárultak a megoldáshoz, de arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a többi a végrehajtó apparátus, a közigazgatás dolga. Elhárítottak mindennemű felelősséget, s ezen az alapon az ellen sem emeltek kifogást, hogy az antiszemita politikai pártok gátlástalanul használták a kereszténység nyelvét, egész fogalmi rendszerét.”³⁶⁰

A törvények által kialakított lehetetlen és ellentmondásos helyzetet³⁶¹ – amely tulajdonképpen a keresztény keresztség szentségének teológiai

³⁵⁹ Lásd Fisch Henrik (szerk.): *Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben*, Szerző Kiadása – Neuwald I. utódai Könyvnyomda, Budapest, é. n. [1947]; K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* (Politikatörténeti füzetek, 32), Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

³⁶⁰ Pelle János: *A gyűlölet vetése, i. m.*, 46.

³⁶¹ Ez leginkább a deportálások idején a vegyes házasságok családi drámáiban érhető tetten, amikor ugyanazon család tagjai eltérő „faji” (őskeresztény *versus* zsidó) kategóriák szerint kerültek besorolásra. Lásd pl. 1944. máj. 24-27, Baja: „Feljegyzés a bajai gyűjtőtábor foglyainak elszállításáról” [*Bács-Kiskun Megyei ÖL V. B. 1410. a.*]

értelmét kérdőjelezte meg, anélkül, hogy erre az egyházak érdemben reagáltak volna³⁶² – elsőnek a katolikusok érzékelték. A kezdeményező azonban nem az egyháziak sorából került ki. A budapesti hercegeprímási palotában 1939. okt. 3-án tartott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve szerint az ülés 19. napirendi pontjaként

„a bíboros hercegeprímás ismerteti *Kornfeld Móric báró*³⁶³ beadványát, amelyben a püspöki kar figyelmét felhívja a kat. hitre tért zsidókra, kik a zsidótörvények következtében a zsidóknál is rosszabb helyzetbe kerültek. Róluk senki sem gondoskodik, míg a zsidó hiten maradtakat a világ zsidói hathatós akcióval támogatják. Szükségesnek látja egy egyházi és világi férfiaktól álló

56/1944], in: Katona Csaba – Ólmosi Zoltán – Oross András – Soós László – P. Szigetváry Éva – Szabó Dóra – Varga Katalin (összeállította): *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez, 1938–1945*, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004, 137-139. A feljegyzés szerint máj. 27-én, Zalaszy csendőralezredes utasítására, elszállítottak 77 még a házasságkötés előtt kikeresztelkedett és vegyes házasságban élő, valamint 48 vegyes házasságban élő zsidót is. Lásd még *uo.*, 148 (1944. jún. 3, Szeged: „A szegedi rendőrség jelentése a kikeresztelkedésekről” [*Csongrád ML V. B. 1401. a. 103. res/1944. sz.*]); 164-167 (1944. jún. 23, Dombóvár: „Jelentés az ún. vegyes házasságokból származó gyermekek sorsának elbírálásáról” [*Tolna MÖL IV. B. 401. a. 406/5/1944.*])).

³⁶² Hetényi Varga Károly szerint, „az erkölcsi gyengülés, az elerőtlenedés... akkor kezdődött, amikor az egyház főpásztorai megszavazták az első és a második zsidótörvényt. Hittételeinkből feladták, hogy Isten előtt egyenlőek vagyunk, társadalmi tanításainkból feladták az állampolgári jogegyenlőség elvét. Jóváhagyásuk a kereszttség szentségét alárendelte a jogi terminusoknak, és megosztotta a keresztényeket ‘őske-keresztényekre’ és ‘zsidó-keresztényekre’. Utóbbiak közül is tízezrek haltak gázhalált. Ezek és a következő zsidóellenes törvények olyan folyamatokat indítottak el, amelyekben keresztény sokaságot korrumpált a megszerezhető zsidó pozíció és vagyon, mások 1944-re a zsidók elleni szadizmusig züllöttek.” Szenes Sándor, *Befejezetlen múlt, i. m.*, 249-250.

³⁶³ Lásd Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Közreadja Széchenyi Ágnes, Corvina, Budapest, 2006.

bizottság megalakítását, amely a zsidótörvény által érintett katolikusokat elsősorban erkölcsi védelemben részesítené. E bizottság tekintélyét és működésének hathatóságát kétségtelenül biztosítaná, ha a nm. püspöki kar egyik tagja volna kegyes megalakítását és vezetését elvállalni. E bizottság intézkedéseinek végrehajtására és az adminisztratív munkák vezetésére talán a Szt. Kereszt Egyesület kínálkozik, amelynek tagjai önként jelentkezett konvertiták, és elnöke a hercegprímás megbízásából dr. Almásy József közp. szem. vicerector. A püspöki kar felkérésére a kalocsai érsek szívese vállalja a bizottság megalakítását és vezetését.”³⁶⁴

A gróf Zichy Gyula kalocsai érsek (†1942 május), majd Apor Vilmos győri püspök védnöksége alatt működő Magyar Szent Kereszt Egyesület³⁶⁵ elsődleges célja a zsidótörvények által érintett katolikusok védelme volt, akiknek szembesülniük kellett az egyre jobban elhatalmasodó hivatalnoki önkénnyel, illetve katolikus körök ellenséges magatartásával.³⁶⁶

Az Egyesületnek helyi csoportjai voltak Szegeden, Győrben, Pécsen, Nagykanizsán, Nagyváradon, Kassán, Szombathelyen. 1942-ben segítettek a deportálás elől Szlovákiából Magyarországra menekült kb. 20 000 zsidónak a menedékjog megszerzésében és elhelyezkedésében.

³⁶⁴ Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai, i. m.*, 265-266.

³⁶⁵ Az Egyesület működése és tevékenysége történetileg máig nincs feldolgozva.

³⁶⁶ Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai, i. m.*, 276.

Zichy érsek azonban már ekkor elkeseredetten tapasztalta, hogy az Egyesület humanitárius erőfeszítéseit „a közöny, a minden oldalról megnyilvánuló ellenállás, és az államhatalom cinikus viselkedése” övezi.³⁶⁷ Ez akkor válik igazán érthetővé, ha szem előtt tartjuk a korabeli mentalitást kifejező Makray Lajos és Reibel Mihály katolikus plébánosok, az Egyesült Keresztény Párt pap-képviselőinek magatartását, akik a konvertita zsidóknak nem konkrét védelmet, hanem erkölcsi vigaszt kínáltak.³⁶⁸

Ebben az időben a protestánsok lényegében véve nem mozdultak. Éppen ellenkezőleg. Raffay Sándor evangélikus püspök az 1940. szeptember 27-én az Országos Nemzeti Klubban tartott előadásában leszögezte, hogy a zsidókérdést nem vallási, hanem csakis faji alapon lehet megoldani.³⁶⁹ Első lépésnek pedig a „fajkeverést törvénybe iktató valláspolitikai törvény” eltörlését tekintette.³⁷⁰

³⁶⁷ Gergely Jenő, „A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus (különös tekintettel az 1930-as évektől 1944-ig)”, *Századok* 121/1, 1987, 3-48; itt: 44.

³⁶⁸ Gergely Jenő: „A keresztény pártok és a ‘zsidókérdés’, 1938–1944”, in: Molnár Judit (szerk.), *A Holokauszt, i. m.*, 79.

³⁶⁹ 1941. márc. 10-én Radnóti Miklós a következőket írta a naplójába: „Tegnap V.-nál, reménytelen és hánytató vita. ‘Zsidók és nemzsidók’ egyaránt beleőrülnek a *fajba*, egyre inkább *valóság* lesz bennünk ez az ostoba, zavaros, soha végig nem gondolt *fogalom*, (még fogalom sem!) használják és számolnak vele. És lélekben hazudnak maguknak. Elismerik a botcsinálta közösségeket és igyekeznek jól érezni magukat.” Radnóti Miklós: *Napló*. Sajtó alá rendezte Radnóti Miklósné. Az utószót és a jegyzeteket írta Melczer Tibor. A szöveget gondozta Melczer Tibor és Székely Sz. Magdolna, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989, 148.

³⁷⁰ Lásd *A zsidókérdés története Magyarországon*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941, 25.

Mindez teljes mértékben beleillik abba a közhangulatba és közfelfogásba, amely a korabeli magyar társadalmat áthatotta, meghatározta és jellemezte.

„A keresztény egyházak szociális tevékenysége az 1939 és 1941 közötti időszakban, s még később is, elsősorban arra irányult, hogy elősegítsék a 'társadalmi őrsekváltást', vagyis hogy a gazdaságnak azokba a pozícióiba, melyek a zsidótörvények következtében 'megürülnek', ne 'értéktelen, nagyszájú elemek', hanem a népből felemelkedő, tehetséges fiatalok kerüljenek. Az 'új emancipációban' játszott vezető szerep egyaránt vonzó volt mind a katolikus, mind a református társadalmi szervezetek számára, vezetőiknek évekig eszébe sem jutott, hogy a társadalmi felemelkedés reménye olyan erkölcsi veszteséget okoz, mely magát a civil társadalmat, a vallásos hitet teszi tönkre. A keresztény szellemű nevelés mellett nem kis mértékben a zsidók által elhagyott állások betöltését szolgálták a jezsuita rend által létrehozott KALOT, a Katolikus Legényegyletek Országos Tanácsa népfőiskolái, ahol kulturális, hivatásrendi vezetőképző és bizományosügynök-képző tanfolyamokat tartottak. Hasonló feladatot vállalt a protestáns népfőiskolákat szervező KIE (Keresztény Ifjúsági Egyesületek Nemzeti

Szövetsége) és az ahhoz kapcsolódó Soli Deo Gloria
mozgalom...”³⁷¹

A magyar törvényhozás mondhatni rövid időn belül „meghallotta” az evangélikus püspök kérését, és 1941. július 22-24-én elfogadta a harmadik zsidótörvényt (1941. évi XV. tc.). Ez ténylegesen „a házassági jogról szóló 1894: XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról” rendelkezett. A törvény végeredményben megtiltotta a zsidók és nem zsidók között mind a házasságkötést, mind pedig a nemi kapcsolatot.³⁷² Döbbenetes, hogy a hivatalosan is a nemzeti-keresztény kurzus ideológiai alapján álló rendszer törvényhozásában elszenvedett megalázó vereség sem döbbsentette rá a keresztény egyházfőket arra, hogy valami nagyon nincs rendben a magyar politikai elitben és társadalomban.³⁷³ A törvény nem várt következménye volt a zsidó hitre való esetenkénti áttérés. Voltak keresztény nők, akik felvétették magukat az erkölcsrendészeti nyilvántartásba, mert akkor kikerültek a törvény hatálya alól, és továbbra is együtt élhettek zsidó párjukkal!

³⁷¹ Pelle János, *i. m.*, 152.

³⁷² A törvény következményeként 1941. okt. 18-án a zsidó ifj. Horváth Zoltán diákrendező és a keresztény Tóth Kata vegyészhallgató kettős öngyilkosságot követett el a budapesti Carlton Szállodában – ciánkálival.

³⁷³ Radnóti Miklós írja a naplójában 1941. okt. 23-án: „A. meséli tegnap este egyik kis unokahúgáról, hat éves, első elemibe jár. Az iskolában felállították a zsidókat, ők külön osztályba járnak majd. A kislány ‘félvér’ (csodálatos meghatározás!) apja, míg élt, keresztény volt, anyja zsidó, a gyerek anyja vallását követte, – zsidó. A kislány ülve marad a padban. A tanítónő észreveszi és rászól: Hát te Ágika miért nem állsz fel? A gyerek félig bögre kiabálni kezd: Mert én nem akarok zsidó lenni! nem akarok zsidó lenni! nekem az apukám keresztény volt és én se akarok zsidó lenni!” Radnóti Miklós, *Napló, i. m.*, 194.

„Kétségtelen, hogy a történelmi egyházak vezetői a harmadik zsidótörvényt már nem szavazták meg, de nem annyira emberi együttérzéstől indítatva, nem a nyomorultak iránti szolidaritásból, hanem inkább egyházféltésből. Egyházközpontú-jogászi gondolkodásuk következtében tulajdonképpen csak a megkeresztelkedett zsidókért emelték fel szavukat, jobban mondva nem is érettük, hanem azok ellen a hátrányos megkülönböztetések ellen, amelyek már az egyházak jogait is sértették. Akárhogyan nézzük is a kérdést, a rasszista tömeggyilkos antiszemitizmus nagyrészt azért végezhetett jóformán akadálytalanul véres munkáját hazánkban is, mert a történelmi egyházakban még mindig anakronisztikusan zsidóellenes teológia és igehirdetés virult, mert introvertált nemzet- és egyházközpontú vezetői nem láttak a szorosan vett egyházi területen túl, képtelenek voltak felelősen érzékelni azt a gyilkos, embertelen, a keresztény üzenetet alapjában tagadó légkört, amiben éltek, és ami végeredményben éppen úgy fenyegette magát az egyházat is, mint a zsidóságot. Bár a magyar egyházi vezetők hangoztatták felelősségüket politikai és társadalmi kérdésekben, voltaképpen örültek annak, hogy Magyarországon konzervatív, az európai formákra látszólag adó, az egyházakat és kívánalmaikat tisztelő kormányzat létezik, amellyel nem kívántak szembeszállni.

Az auschwitzi krematóriumok tüze azonban nemcsak az egyházi intézmény válságára világított rá, a kéményekből áradó füst magát a keresztény istenfelfogást borította homályba, teológiai rendszerével egyetemben. Olyan esemény történt, amihez fogható talán csak a konstantini fordulat volt az egyház életében. A zsidók elhurcolása és kivégzése nem csak az évszázad gonosztette, hanem olyan világ- és üdvtörténeti vészjelzés, amely szükségképpen fel kell hogy szólítson a visszaemlékezésre és a teológiai gondolkodás gyökeres átalakítására. (...) Feltehetően okos volna megszívlelni Jacques Maritain figyelmeztető szavait: 'Nem jelentéktelen dolog a keresztény számára, ha gyűlöli, ha megveti vagy megalázza azt a népet, amelyből Istene származik, és Istenének szeplőtelen anyja. Ezért üt vissza végül is az antiszemitizmus elkeseredett indulata mindig magára a kereszténységre.'

374

³⁷⁴ Nyíri Tamás: „Előszó helyett”, in: Szenes Sándor, *i. m.*, 6-7. 1941. július elsején Angelo Rotta apostoli nuncius „felkereste a külügyminisztert és közölte vele: 'A Pápa Ő Szentsége sajnálattal értesült arról a törvényjavaslatról, amelyet a kormány a házasságkötések ügyében a parlament elé terjesztett és amely a Szentséket nem érinti kellemesen, mivel a javaslat semmiképpen sem találkozhatik a katolikus egyház tetszésével'. A szóbeli jegyzék közlése után Rotta kifejtette, hogy a fajelmélet politikai érvényesítésének veszedelmes következményei lesznek, és 'ezzel olyan lejtőre kerülhetünk, amelyen nincs megállás'. A nunciust fájdalommal töltötte el, hogy ez éppen itt Magyarországon történik, amely magát kereszténynek nevezi. A nuncius nyilván nem kapott hivatalos választ, és a törvényjavaslatot a főrendiházi ellenzék – köztük valamennyi egyház – ellenére keresztülvitték.” Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*, Pannonica Kiadó, Budapest, 1999², 30.

A harmadik zsidótörvényt követte az 1941 decemberében benyújtott, „az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról” szóló törvénytervezet, amelyből az 1942. évi VIII. tc. lett. A törvénytervezet vitájában a keresztény egyházak egyetlen főpapja sem szólalt fel. Vélelmezhetően azért, mert nem ellenezték, hogy a törvényhozás az izraelita vallásfelekezet jogállását *bevett* vallásból (1895. évi XLII. tc.) visszaminősítse *törvényesen elismert* vallásfelekezetté. Az 5. paragrafus ugyanis a bevett vagy elismert felekezetek tagjai számára megtiltotta az izraelita felekezetbe való belépést!

1942 nyarán született meg a XV. tc. „a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól”. Ennek értelmében a zsidónak minősülő személy nem birtokolhatott földet: nem vásárolhatott, illetve birtokát köteles volt eladni. Ezzel gyakorlatilag a földre éhes parasztságot tették érdekeltté a „zsidókérdésben”. A valóság azonban nem fedte le az elképzelést. Előszörban azért, mert

„a zsidó kézben lévő mezőgazdasági ingatlanok elvétele és szétosztása ingerelte a szegényparasztság indulatait, anélkül, hogy érdemben enyhített volna a földínségen. A radikális hangulatot az is fűtötte, hogy a birtokok szétosztásakor, a törvény értelmében, előnyben részesültek a vitézek, a helyi közigazgatás tisztviselői és mindazok, akik politikai érdemeket szereztek. A szegényebb rétegek tagjai lázadoztak a szemük láttára zajló igazságtalanság

ellen, de a zsidótörvények jogosságát nem vonták kétségbe.”³⁷⁵

Összegzőképpen elmondható, hogy

„a zsidóság elleni korlátozó rendelkezések nem váltottak ki határozott ellenállást a többi bevett vallásfelekezet papságánál. Tulajdonképpen csak a kikeresztelkedett zsidók voltak azok, akiknek érdekében az egyes korlátozó törvényeknél felszólaltak, s igényelték, hogy a törvényeket emberségesen hajtsák végre.”³⁷⁶

A Jó Pásztor Bizottság megalakulása és célja

A zsidótörvények teremtette magyarországi társadalmi és politikai, valamint egy összeurópai háborús helyzetben került sor, 1942. okt. 20-án, a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Jó Pásztor Missziói Albizottsága (Jó Pásztor Bizottság) megalakítására Muraközy Gyula (Kálvin-téri) lelkész névleges irányításával; és az Egyetemes Konvent védnöksége alatt. Mivel a református lelkészek sorra mondták vissza a felkérést, végül a zsidó származású Éliás József lett a Bizottság tényleges vezetője; tulajdonképpen ő végezte a munkát.

³⁷⁵ Pelle János, *i. m.*, 281.

³⁷⁶ Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 112.

„Muraközi (sic) Gyula így írt erről: ‘1942 őszén sok figyelő és határokon túlnéző ember szíve megremegett, a mindinkább közelgő vihar mindinkább fenyegető morajlására. Teleki Pál már egy éve a sírban volt. Egyházunk ünnepélyesen nyilatkozatot tett a III. Zsidó törvény ellen és a felelősséget végette magukról elhárították. A konvent egyetemes lelkeszi elnöke megbízott engem, mint konventi missziói előadót, hogy szervezzem meg a zsidó származású egyháztagjaink számára intézményesen azt a szolgálatot, amely anyagilag és lelkiileg melléjük áll.’”³⁷⁷

Mondani sem kell, hogy a Muraközy által említett nyilatkozatról nem tudunk. Vélelmezhetően itt az egyházfők (történetesen Ravasz László) felsőházi beszédeire gondolt/gondolhatott. Mondandójának kulcsszava azonban mindenképpen a ‘felelősség elhárítása’. Annál is inkább, mivel a Bizottságot ténylegesen irányító Éliás József szerint a tulajdonképpeni cél „a zsidó származású keresztyének között végzendő hitbuzgalmi és érdekvédelmi munka” volt; magyarul: misszió/térítés.³⁷⁸ A célt illetően ma már mondhatni nincsen semmi kétség:

„A Bizottság célja volt egyrészt a zsidótörvények által hátrányos megkülönböztetésben részesített egyháztagok

³⁷⁷ <https://archiv.evangelikus.hu/interju/dr.-kovacs-abraham-elias-jozsefrol-es-a-jopasztor-misszioi-bizottsag-munkajarol-beszelt> (letöltve: 2021. 07. 26).

³⁷⁸ Szenes Sándor, *i. m.*, 35.

különleges lelkigondozása és védelme, másrészt általában a hivatalos egyházi Izráel-misszió feladatainak hordozása. A cél elérésére a Bizottság lelkésze konferenciákat rendezett, előadásokat tartott, istentiszteleteket, bibliaórákat vezetett, megszervezte országosan a munkaszolgálatosok lelkigondozását és védelmét, s rendszeresen látogatta az internáló táborokban levőket, amíg lehetett – 1944. október 15. után a lehetőségek minimálisra csökkentek minden vonalon.”³⁷⁹

Feltáratlan – de semmiképpen nem mellékes – kérdés, hogy a Bizottság megalakulásában milyen mértékben játszott szerepet az a tény, hogy 1941. dec. 6-án Anglia hadat üzent Magyarországnak, ami óhatatlanul kihatott a budapesti skót misszió tevékenységére, amely addig a zsidók közötti térítő tevékenységet végezte.

„Amikor én ezt a munkát elkezdtem – nyilatkozta évtizedekkel később Éliás – már túl voltunk három zsidótörvényen, már megszüntették a zsidók felekezeti jogegyenlőségét, a zsidóknak minősített katonaköteles állampolgárokat már második éve munkaszolgálatra kényszerítették. Az ország akkori határai között több mint 800 ezer zsidó állampolgár élt, közülük százezer lehetett a zsidó származású keresztény, katolikus és protestáns

³⁷⁹ Bolyki János – Ladányi Sándor: „A református egyház”, in: *A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 70.

együtt. Ez az embertömeg a fajelmélettel és a fajvédelemmel indokolt politikai antiszemitizmus egyre kíméletlenebb nyomása alatt állt, fokozódott a jogi, erkölcsi és fizikai kiszolgáltatottsága, túlnyomó többségük létbizonytalanságban élt. A zsidótörvények tulajdonképpen már minden határt elmostak az izraelita és a keresztény vallású zsidók között. Ezért a Jó Pásztor munka közepontjában már kezdettől – különbségtétel nélkül – az embermentés egyre nagyobb méretű és egyre nehezebb feladatai állottak.”³⁸⁰

Mindennek jobb megértéséhez a magyarországi munkaszolgálat intézményének a megteremtését kell szem előtt tartanunk.³⁸¹ Ennek jogalapja az 1939. márc. 11.-i II. tc. a honvédelemről.³⁸² A gyakorlatban azonban Bárdossy miniszterelnök 1941. ápr. 16.-i rendelete tekinthető kiindulópontnak, amely a hadköteles zsidó férfiak munkaszolgálatáról rendelkezett. Ez érintette a megkeresztelkedett zsidókat is. A Szovjet-

³⁸⁰ Szenes Sándor, *i. m.*, 35. old.

³⁸¹ Erre vonatkozóan lásd pl. Karsai Elek (szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta): *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I: 1939 március – 1942 május. II: 1942 május – 1945 november, A Magyar Izraeliták Országos Képviselte Kiadása, Budapest, 1962; *Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez*, 1–3. kötet, Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 2002; Rozett, Robert: *Conscripted slaves. Hungarian Jewish forced laborers on the Eastern Front during the Second World War*, Yad Vashem, Jerusalem, 2013.

³⁸² <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltve: 2021. 07. 26).

unió elleni hadviselés következményeként pedig 1942. ápr. 11-től elkezdődött mintegy 50 ezer zsidó munkaszolgálatos kiszállítása Ukrajnába.

Amennyiben szem előtt tartjuk a történeti kronológiát teljesen világossá válik, hogy a Jó Pásztor Bizottság tulajdonképpen egy olyan magyar társadalmi környezetben kezdte el, és végezte, a segítő tevékenységét, amely társadalomban, különösen 1943 első hónapjai – vagyis a doni magyar hadsereg megsemmisülése – után egyre jobban eluralkodott az ismeretlen jövőtől való szorongás és félelem, illetve mind inkább felerősödött az antiszemitizmus és az agresszióra való hajlam. Ugyanakkor fokozatosan eluralkodott a tudatos érdektelenség, és a privátszférába való visszavonulás is. Ebben a kontextusban a zsidók sorsát az emberek szándékosan kizárták a köztudatból.

Egyértelműen megállapítható, hogy a református egyház nem elébe ment, hanem követte az eseményeket, a társadalmi folyamatokat. Felismerve a lehetőséget, mintegy megpróbálta kihasználni a helyzetet, hogy térítsen a jogfosztott, kiszolgáltatott és egzisztenciálisan fenyegetett helyzetben levő zsidóság körében. A cipő, ruha, élelem mellett ugyanis

„több ezer Bibliát juttattak el a munkaszolgálatosokhoz és a foglyokhoz, felvállalták a krisztusi szeretetből fakadó evangéliumi embermentő munkát. Éliás József jelentésében arról is írt, hogy sok száz zsidó ember töltötte meg naponként a skót misszió nagytermét és hallgatta

megfeszített zsidó Messiásról szóló üdvözenetet, aki egyben a világ Megváltója.”³⁸³

Nincs kétség afelől, hogy nem az embermentés volt a Bizottság elsődleges feladata. Ez csupán másodlagosan jött számításba – lényegében véve 1944. márc. 19-e, a német megszállás után –, de valójában nem ismerjük a Bizottság tulajdonképpeni tevékenységét a vidéki zsidóság deportálása idején. Ugyanakkor az sem mellékes, hogy ez az embermentés nem annyira a református egyházi intézmény, hanem kizárólag Éliás József református lelkipásztor egyéni, személyes érdeme. Sokatmondó tény, hogy máig nem jutott egyetlen magyar református egyháztörténésznek sem az eszébe, hogy megírja az életrajzát.

Mi lehet ennek az oka?

1951-ben – vagyis a Bizottság felszámolásának évében³⁸⁴ – Éliás József javaslatot tett egyháza vezetőségének, hogy a Rákosi-rendszerben kitélepítettek számára is szervezzék meg ugyanazt a mentőszolgálatot, mint

³⁸³ <https://archiv.evangelikus.hu/interju/dr.-kovacs-abraham-elias-jozsefrol-es-a-jopasztor-misszioi-bizottsag-munkajarol-beszelt>. A katolikus munkaszolgálatos zsidókat a Szent Kereszt Egyesület próbálta meg összefogni.

³⁸⁴ A felszámolás Bereczky Albert, dunamelléki püspök (1948–1958), nevéhez fűződik. Kovács Ábrahám debreceni református lelkész, teológiai tanár, ezt ma így látja: „A Ravasz püspök úr által létrehozott Bizottság kilenc évig, 1951-ig működött, amikor a szélsőbaloldali kommunista diktatúra felszámolta ezt a nagyon komoly munkát végző egyházi szervezetet. A munka még egy felbolydult, de mégis demokráciát jelentő államalakulatban kezdődött, amely már magán viselte a kilengés jobboldali jeleit, de mégis testvérpárja, a kommunista baloldali diktatúra alatt fejeződött be. A református egyház méltán lehet büszke arra, hogy keblében voltak bátor hitvallók is, akik megértették az evangélium üzenetét, a zsidósághoz krisztusi szeretettel fordultak. Az egyházban élő hitvalló emberek mélyen elítélték azt a rendkívül téves katolikus tanítást, miszerint a zsidó nép Krisztus-gyilkos. Ez nem csak hogy a Szentírás nem

amit annak idején a zsidó származásuk miatt üldözött egyháztagok megmentésére megszerveztek. A javaslata miatt Éliás József büntetésből egyházmegyei lelkész lett. Évekig eltiltották a szószéki szolgálattól. Végül Szigetszentmiklósról, majd Debrecenbe került, ahol 14 éven át az egyetemi református templom lelképásztora volt. Egészen addig, míg szembe nem került egy olyan törvényellenes akcióval (templom-botrány³⁸⁵), amelyben igen magas állami és egyházi vezetők vettek részt. Bartha Tibor püspök 1972. dec. 13-án felfüggesztette; majd 1973-ban rokkantnyugdíjazták. Mindent megtették azért, hogy elszigeteljék.³⁸⁶

Éliás József 1995-ben halt meg. A rendszerváltást követően senkinek nem jutott eszébe, hogy életinterjút készítsen vele!

ismerését jelenti, hanem szöges ellentétben is áll az evangélium tanításával.” <https://archiv.evangelikus.hu/interju/dr.-kovacs-abraham-elias-jozsefrol-es-a-jopasztor-misszioi-bizottsag-munkajarol-beszelt> (letöltve: 2021. 07. 26). Kovács Ábrahám kitételei köszönőviszonyban sincsenek a valósággal. Ugyanakkor döbbenetes képet festenek a mai magyarországi református egyházban a múlt megítéléséről, és az ahhoz való viszonyulásról. A katolikus-ellenességtől sem mentes debreceni lelkész és egyetemi oktató értékelése szerint ugyanis 1942-ben Horthy Miklós Magyarországa még mindig „demokrácia” volt.

³⁸⁵ Lásd „Beszélő-beszélgetés Éliás József nyugalmazott református lelkésszel”, *Beszélő* 1984/3 (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/beszelo-beszelgetes-elias-jozsef-nyugalmazott-reformatus-lelkesszel>; letöltve: 2021. 07.26).

³⁸⁶ Ezen életrajzi adatokat lásd in: „Interjú Éliás József nyugalmazott református lelkésszel”, <http://bocs.hu/eletharm/ev/ev02430.htm> (letöltve: 2021. 07. 26). Az elszigetelést kiválóan érzékelteti az a tény, hogy műveit magyarországi kiadó nem jelentette meg. Lásd pl. Éliás József: *A szolgálat teológiája vagy a magyar protestáns egyházi vezetők „szolgálati, diakóniai teológiájának” a kritikai elemzése*, Sipos-Verlag Maecenatura Hungarica, Bad Salzig, 1987; Uő.: *A gyökerekig ásva le: négy tanulmány a közös Izrael-ügyről*, uo., 1988; Uő.: *Lehulló álarcok: csupasz szándékok, tetetett vakságok, süketségek*, Debrecen, 1988; Uő.: *Auschwitz mint Golgota, Golgota mint Auschwitz. Sorskutató tanulmány*, Debrecen, 1989-1990; Uő.: *Örök és korszerű kérdések, bibliai feleletek. Felnőttek 510 kérdésére adott válaszok (témaindexszel). Egyetemes káté*, k. n., h. n., 1993; Uő.: *Üzenet a deszkákon: teológia a dramaturgiában, dramaturgia a teológiában. Tanulmány, 1963/64-1994*, Debrecen, 1994.

Zsidómentés – Sztéhlo Gábor tevékenysége

A katolikusokkal és a reformátusokkal ellentétben az evangélikus egyház, az 1938 és 1944 közötti időszakban, semmiféle szervezetet nem hozott létre a zsidónak minősülő keresztény egyháztagjai támogatására és védelmére. Evangélikus részről csupán 1944 májusában – gyakorlatilag a vidéki zsidóság deportálásával egy időben – csatlakozott a Jó Pásztor Bizottsághoz Sztéhlo Gábor, evangélikus lelkész, hogy az egyházát képviselje. Elsődleges feladata a munkaszolgálatosokkal és az átérték gyermekeivel való törődés volt. Ekkor már a magyar társadalom rezignáltan és érzéketlenül nézte, mi történik a zsidókkal. Csupán azok az emberek/személyek aktivizálódtak, akik erkölcsösek maradtak egy erkölcs nélküli társadalmi és politikai kontextusban. Ezek a mentések azonban többnyire egyéni történetek. Döntő többségük Budapesthez, illetve a munkaszolgálatához kapcsolódik. A feljelentések miatt ugyanis vidéken szinte lehetetlen volt bujkálni! Az embermentések mögött sok esetben személyes érintettség (vegyes házasságok), ismeretségek, kapcsolatok húzódnak meg. Motivációja (különösen a katonák – tisztek, altisztek – esetében) az emberség és együttérzés; esetenként a mély istenhitt (vallásosság).³⁸⁷

A magyar társadalmat 1944-ben uraló korszellemre és közhangulatra sokatmondóan világít rá Oberndorf Elek, mohácsi evangélikus tiszteletesnek, három megkeresztelkedett zsidó nő érdekében tett felhívása:

³⁸⁷ Lásd Lebovits Imre, *Zsidótörvények – zsidómentők*, Ex Libris Kiadó, Budapest, 2007. A felsorolásban meglepően kevés az egyházi személy.

„Tudom azt – írja –, hogy a zsidóság egy idegen test volt a nemzet testén, amelyet el kellett távolítani. Nem is ez ellen, hanem ennek módja, a kivitel módja ellen van minden jóérzésű magyar embernek kifogása. Én most panaszainkat kizárólag Istentől reám bízott zsidó fajú, protestáns testvéreimre korlátozom. (...) ...sohasem voltam zsidóbarát, de barátja és testvére vagyok azoknak, akik eggyé lettek velem a Krisztusban.”³⁸⁸

Sztehlo Gábornak az 1944. okt. 15-ig, vagyis a nyilas hatalomátvételig terjedő időszakban végzett tevékenységéről nem sokat tudunk. Tényleges aktivitása ekkor kezdődött.³⁸⁹ Mivel az addig irányító Éliás József református lelkésznek – zsidó származása miatt – bujkálnia kellett (júl. 15 óta³⁹⁰), a Jó Pásztor Bizottságban tevékenykedő másik lelkész került óhatatlanul előtérbe. Stehlo Gábor azonban már nem foglalkozott a munkaszolgálatosokkal; az ő tevékenysége teljes mértékben a megkeresztelt (tehát keresztény) zsidó gyermekek gondozására és mentésére irányult. Annál is inkább, mivel tevékenységét a svájci Friedrich von

³⁸⁸ Braham, Randolph L., *A Holokauszt*, h. n., 2002, 280.

³⁸⁹ Lásd Stehlo Gábor: *Isten kezében*. Stehlo Gábor naplója alapján sajtó alá rendezte Bozóky Éva, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986².

³⁹⁰ Stehlo visszaemlékezései kronológiai problémákat (ellentmondásokat) is felvetnek; lásd *i. m.*, 40, 43, 47. Ugyanakkor teljesen elsikkad az a tény, hogy július közepétől (Jaross Andor júl. 14.-i rendelete értelmében) a nyilas uralom kezdetéig a keresztény zsidók védelmét a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége látta el, amelynek irodái a Vörösmarty utcai Skót Misszió épületében voltak. Tehát gyakorlatilag mintegy folytatta a Jó Pásztor Bizottság tevékenységét. A nyilas uralom alatt azonban a keresztény zsidók érdekképviselője újra visszakerült a Magyarországi Zsidók Szövetségének ideiglenes intézőbizottságához.

Born – 1944. aug. 15-én³⁹¹ – betagolta a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti hálózatába (annak „B” szekciójaként³⁹²). A nyilas terroruralom alatt azonban már válogatás nélkül segítettek mindenkin, aki hozzájuk fordult. Mintegy 1600 gyermek és kb. 400 felnőtt maradt így életben a többnyire Budán levő kb. 32 menedék-otthonban (villák, lakások³⁹³), ahol vegyesen voltak zsidók és erdélyi menekültek. Ez a stratégia is hozzájárult a sikeres embermentéshez.³⁹⁴

Tanulság és lehetséges kutatási irányvonalak

Végeredményben mire derít fényt a Jó Pásztor Bizottságra vonatkozó információk szintézise? Nagyjából három alapvető – és mindenképpen elgondolkodtató – dologra.

³⁹¹ Lásd Miklya Luzsányi Mónika: *Frontvonal. Sztéhlo Gábor élete*, Harmat, Budapest, 2003, 114.

³⁹² Az „A” szekció a zsidó vallású gyermekeket gondozta és mentette. Ezt a cionista Komoly Ottó vezette, akit 1944 végén meggyilkoltak.

³⁹³ Az első ilyen gyermekotthon 1944. okt. 5-én nyílt meg, a Haggenmacher villában. Fenyvesi Charles: *Mikor az angyalok túljártak a világ eszén. Akik zsidókat mentettek a háborús Magyarországon*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001, 230. „Haggenmacher Ottó és családja a Bérc utca 16. alatti villában lakott. A vészkorszak idején a református Jó Pásztor Misszió rendelkezésére bocsátották villájukat, ezzel legalább 30 üldözött gyermek talált itt menedékre. 1944 októberétől 1945. február 12-ig a Haggenmacher család életét kockáztatva biztosította az üldözött gyerekek életbenmaradásának minden feltételét. Gondoskodtak ellátásukról, és igyekeztek pótolni a szülők hiányát. Valamennyi gyermek Haggenmacherék oltalmát élvezte, míg a szovjet csapatok fel nem szabadították Budát.” Lebovits Imre, *i. m.*, 235. Lásd még Bartosné Stiasny Éva: *Háborúban békességben. A Bogár utcai gyermekotthon lakóinak csodás megmenekülése*, Luther, Budapest, 2010².

³⁹⁴ Sajnos az 1944. októbere és 1945. februárja közötti időszakra, egészen pontosan a mentési tevékenységre, vonatkozó evangélikus (és más) levéltári anyag történetileg feldolgozatlan. Erre nagyszerű példa Miklya Luzsányi Mónika: *Hogy véget érjen a sötétség. Dokumentumok Sztéhlo Gábor lelkész gyermekmentő munkájáról a II. világháború idején*, Harmat, Budapest – Koinónia, Kolozsvár, 2003.

- 1) A Horthy-korszak ún. „történelmi” egyházainak, mint intézményeknek, a zsidósághoz való viszonyulását, a háború – és különösképpen a deportálások, zsidóüldözések – alatti magatartását illetően mondhatni teljes mértékben hiányoznak a levéltári kutatások. Mind az egyházi, mind pedig az állami levéltárak erre vonatkozó anyaga feltáratlan és feldolgozatlan.
- 2) A korabeli egyházi sajtó és könyvkiadás elemzése máig elkerülte a kutatók figyelmét.
- 3) A Horthy-korszakbeli egyházi hittantanítás tartalma teljesen ismeretlen.³⁹⁵

A hittanra vonatkozóan egyébként Pór Endréné, 82 éves özvegyasszony, visszaemlékezéséből (2005 áprilisában) rövid betekintést nyerhetünk abba, hogy kb. mit is tanítottak egy budapesti elemi iskolában, abban az időben:

„Az Áldás utcai elemiben én zsidó hittanra jártam. Nem voltunk vallásosak, de muszáj volt megtanulni a főbb

³⁹⁵ Ebben a vonatkozásban elgondolkodtatóak a háborús bűnösként elítélt és kivégzett Kun András (1911–1945. szept. 19), minorita páter, halála előtti szavai: „Az évtizedek során át belénk gyömöszölt propaganda vérünné vált. Ez a propaganda úgy mutatta be nekünk a bolsevistákat, hogy a személyes és családi biztonság és főként az Egyház elszánt ellenségeit láttuk csak bennük. A propaganda belénk verte a hitet, hogy a bolsevisták mögött a zsidóság áll. A legvadabb harcok közepette itt álltam ezzel a hittal, elébem kerültek zsidók és én megvertem őket...” Szirmai Rezső, *Fasiszta lelkek*, Budapest, 1993, 181-182. „Mielőtt meghalok, meggyónok. Ha meggyónok, feloldozást kapok. Ha feloldozást kapok, rendben lesz a szénám, mire a Mi Urunk elé kerülök” – mondta. „Az emberi szenvedést és nyomort akartam mindig enyhíteni. Ezért küzdöttem a zsidók ellen. Ők a tőke urai. (...) A zsidók jártak a napfényes oldalon.” *Uo.*, 184.

imákat. (...). Az egyik hittanóra után odajött hozzám egy tízéves, szőke copfos helyes kislány, és azt mondta, hogy én nem állok veled párba. Miért nem állsz velem párba? – kérdeztem. Azért nem állok veled párba, mert a tiszti azt mondta, hogy te ölted meg a Jézuskámat. Na már most, én azt sem tudtam, hogy mi az a Jézuska, mert otthon nem hallottam semmi Jézuskát, a hittanórán sem mondtak semmi Jézuskát, azt se tudtam, ki az. És akkor otthon mondtam, hogy nem akartak velem játszani, meg nem álltak velem párba, mert én megöltem a Jézuskájakat. Kérdeztem szüleimet, hogy miért csinálják ezt velem. Elmagyarázták, hogy azért, mert te zsidó vagy. Ez a baj veled. Befejeztem a negyedik elemi, és át kellett menni gimnáziumba, és akkor otthon törték a fejüket, hogy mit csináljanak velem, hogy melyik gimnáziumba írassanak be.”³⁹⁶

Összegzésképpen megállapítható, hogy a magyarországi ún. „történeti” keresztény egyházaknak, mint intézményeknek, óriási – mondhatni félelmetes – a felelősségük az antiszemitizmus és a Holokauszt; általánosságban véve pedig a magyar társadalom erkölcsi és mentális állapotát tekintve. Minden vonatkozásban találó és helytálló az a megállapítás, miszerint:

³⁹⁶ <https://www.centropa.org/hu/photo/por-endrene> (letöltve: 2021. 07. 26).

„A keresztény egyházakat súlyos felelősség terheli a magyarországi holokausztért. (...).

Az egyházi vezetők nem tettek lépéseket a 'végső megoldás' megakadályozására. 1944 májusában már ismerték az Auschwitz-jegyzőkönyvet, amely tudósít a haláltáborokról, mégsem hozták nyilvánosságra, a kormány felé semmilyen tiltakozást nem nyújtottak be. Nem fejezték ki nyilvános rosszallásukat a zsidók elhurcolása, a deportálás közben esett jogtalanságok és embertelen bánásmód miatt, nem ítélték el a zsidók gettóba zárását és kifosztását. Az egyházi vezetők nem vették figyelembe a zsidó vezetők kérelmeit, és néhány püspök kérését sem, hogy álljanak ki a zsidók mellett, rázzák fel a közvéleményt. A kormány tagjaihoz csak magánjellegű, bizalmas kérésekkel fordultak a zsidók érdekében, és ezek csak a megkeresztelkedettek érdekében történtek. Ezzel a magatartással hozzájárultak a magyarországi antiszemita légkör megerősödéséhez, a deportálásokkal szembeni közönyhöz. Az egyházak határozott fellépése valószínűleg sokat változtatott volna a zsidóság tragikus helyzetén.”³⁹⁷

³⁹⁷ Nagy V. Rita, *Teológia és antiszemitizmus: i. m.*, 102-103.

A Jó Pásztor Bizottság, Éliás József, vagy Sztehló Gábor ismertnek vélt – de valójában csak felszínesen, nagyvonalakban ismert³⁹⁸ – tevékenysége tulajdonképpen az erdőt eltakaró kevés, de nagyon terebélyes fa szerepét töltötte be; és tölti be mind a mai napig.³⁹⁹ A rájuk való állandó és folyamatos hivatkozás hosszantartó időbelisége egy idő után lényegében szükségtelenné tette a forrásokhoz való visszamenetelt, és megteremtette annak kényelmes lehetőségét, hogy végeredményben soha ne is kelljen a múlttal valójában szembenézni. Hiszen az Éliás József, majd Sztehló Gábor irányította Jó Pásztor Bizottság tevékenysége semmiképpen nem értékelhető a protestáns egyházak (valójában nem létező) zsidómentő tevékenységeként. Az szinte kizárólag két humánus lelki pásztor, és az őket segítőik emberségét, személyes emberi nagyságát jeleníti meg. Mindez nem intézményi, hanem személyes történet. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a két világháború közötti időszak magyar társadalmának valós megismeréséhez tulajdonképpen az egyházak korabeli történetét kellene mindenekelőtt feltárni.⁴⁰⁰ Amennyiben ugyanis

³⁹⁸ Helytálló az a megállapítás, miszerint: „A zsidókat mentő igazakról valóban keveset tudunk, és az ő történeteik feltárása és megismertetése a nemzeti önismeret és az emlékezőskultúra szempontjából rendkívül fontos volna. A Terror Háza látszólag őket helyezi a középpontba, de valójában ők is csak nevek és képek a falon, akik sorsalakulása közelebbről nem érdekli a kiállítás rendezőit. Példaszerűségüket csak úgy lehetne méltón ábrázolni, ha egyrészt őket is történeteiken keresztül jeleníthetnénk meg magunknak, másrészt ha egyúttal az egykori magyar politikai elit, a magyar hatóságok, a magyar egyházak, a magyar társadalom többségének – bizony nem épp dicső – magatartását legalább utalásszerűen megismerhetnénk: azt a közeget, amelyből alakjuk kimagaslik.” Kertész Péter: *Kínos ügy...*, Wesley János Kiadó, Budapest, 2012, 24.

³⁹⁹ Lásd pl. Koren Emil: *Sztehló Gábor élete és szolgálata*, Országos Evangélikus Múzeum, Budapest, 1994; Rittner, Carol – Smith, Stephen D. – Steinfeldt, Irena (szerk.) – Bauer, Yehuda (tanácsadó szerk.): *A Holokausz és a keresztény világ, i. m.*, 260-262.

⁴⁰⁰ Ebben a vonatkozásban lásd pl. Fazekas Csaba: *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban*. (Látószög könyvek), TEDISZ – SzPA, Budapest, 1996; Gergely

a fák mögé tekintünk, szinte minden megváltozik. Egy olyan, lényegében ismeretlen, vagy alig ismert kép tárulkozik elénk, amelyet sem a magyar egyházak, sem pedig a magyar társadalom nem akarnak látni. Elsősorban azért, mert következetesen elutasítják a múlttal való szembenézést és a társadalmi önvizsgálatot. Pedig, ahogy azt Komoróczy Géza találóan megfogalmazta: „Történelem csak akkor van, ha tudunk róla, ha beszélünk róla.”⁴⁰¹

A Jó Pásztor Bizottság körüli kutakodás azonban óhatatlanul arra világít rá, hogy a magyar antiszemitizmus és Holokauszt vonatkozásában az ismereteink – különösen, ami az egyházakat illeti –, a hatalmas bibliográfia ellenére is,⁴⁰² még mindig nagyon részlegesek. A magyar egyházak és társadalom valójában sem tudni, sem pedig beszélni nem akar róla. Mindebből kifolyólag az eddig elvégzett munka is nagyon részleges csupán; az elvégzendő munka tulajdonképpen előttünk áll.

A közhiedelemmel ellentétben a múlt ismerete nem csupán az elmúlt idők történéseit jelenti. A történelem valójában a mindenkori emberről és társadalomról, az összefüggésekről, a hatásokról, a miért?-ről szól. Az is nyilvánvaló, hogy a múlt nélkül a jelen is egyre érthetlenebbé, a jövő pedig mindinkább kiszámíthatatlanabbá válik. Különösen igaz ez Közép-Kelet-Európában, ahol a történelem nem csupán tudomány –

Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*, ELTE – Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 1997; Rajki Zoltán – Szigeti Jenő, *Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2012.

⁴⁰¹ Komoróczy Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. (Osiris zsebkönyvtár), Osiris, Budapest, 2000, 134.

⁴⁰² Erre vonatkozóan lásd Braham, Randolph L.: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*, 1–2. kötet, Park Kiadó, Budapest, 2010.

esetenként egyáltalán nem az –, hanem mondhatni élő, egyéni és kollektív/nemzeti identitás-teremtő és formáló valóság, amely áthatja a közéletet és a politikát, és időközönként rendszerfüggő újraírásra és újraértelmezésre kerül.

Ismereteim szerint a második világháború idején sehol Európában nem hoztak létre olyan egyházi szervezeteket (Szent Kereszt Egyesület, Jó Pásztor Bizottság⁴⁰³), amelyek már a pusztta létükkel is azt demonstrálták, hogy az illetékes egyházak mintegy elfogadták – s implicite legitimálták – a keresztényeket faji alapon kategorizáló államhatalom intézményesített diszkriminációját.

Levéltári feldolgozottság hiányában azonban a történész mindenképpen sötétben tapogatózik. A mulasztás egyetlen ésszerű magyarázatát pedig Éliás József lelkeszi pályafutásában keresi. Hiszen ily módon a Bizottság közismert karitatív munkájára, és főképpen a nyilas uralom három hónapjának embermentő cselekvésére, lehetett – és lehet – fektetni a hangsúlyt; mintegy elmosva azt a markáns és világos határvonalat, amely az Éliás, illetve a Sztehlo irányításával fémjelzett időszakok között húzódik. Arról nem is beszélve, hogy a Jó Pásztor Bizottság megszűntetése valójában a berendezkedő bolsevik államhatalom és a református egyházi vezetés (történetesen Bereczky Albert püspök) közötti együttműködés kibontakozásának időszakában következett be. Ekkora a misszió – különösképpen a zsidók körében végzett/végzendő térítő munka –, amely feladatra a Bizottság valójában létrejött, az egyházakat

⁴⁰³ Egyébként az sem teljesen világos, hogy ezek együttműködtek-e egyáltalán? S ha igen, milyen formában?

felszámolni igyekvő Rákosi-korszakban már mindenképpen elvesztette létjogosultságát.

A római katolikus egyház és a „zsidókérdés” a második világháború után*

Magyarország két világháború közötti időszakának története szervesen összefügg az antiszemitizmus társadalmi kibontakozásával, intézményesülésével és a Holokauszthoz vezető út körvonalazódásával. Ennek a folyamatnak maguk a keresztény egyházak is aktív résztvevői voltak. Emiatt egyértelműen ellenérdekeltek a két világháború közötti múltjuk objektivitásra törekvő feltárásában. Sőt mi több! A magyar történész szakma döntő többsége – a világosan apologetikus megközelítéseket leszámítva⁴⁰⁴ – mintegy alkalmazkodik ahhoz a hallgatólagosan elfogadott közmegegyezéshez, hogy az egyházak Horthy-korszakbeli történetét nem teszik kifejezetten kutatás tárgyává.⁴⁰⁵

* A tanulmány a Yad Vashem International Institute for Holocaust Research „Trauma és rehabilitáció: Zsidók és zsidó élet Magyarországon a Holokauszt után, 1945-1957” c. kutatási projektje keretében készült.

⁴⁰⁴ Lásd pl. László T. László: *Szellemi honvédelem. Katolikus demokratikus mozgalmak és az egyházak ellenállása a második világháború idején Magyarországon*, A Katolikus Szemle kiadása, Róma, 1980; Uő.: *Egyház és Állam Magyarországon 1919-1945*, Szent István Társulat, Budapest, 2005; Nagy Antal Mihály: „A holokauszt és a keresztény világ. Szembenézés a múlttal és a jövő kihívásaival”, *Egyháztörténeti Szemle* 10/4, 2009, 119-125; Dinnyés Kamilla Judit: „A katolikus egyház viszonya az Imrédy-kormány politikájához. A korabeli katolikus egyházi sajtó tükrében”, *Deliberationes. A Gál Ferenc Hittudományi Főiskola tudományos folyóirata* 2010/különszám, 335-385.

⁴⁰⁵ Napjaink egyik meghatározó történésze, Romsics Ignác akadémikus, magát az egész egyházi problematikát következetesen mellőzi a Horthy-korszak általános ismertetéséből. Lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999 és 2005²; Uő.: „A 20. századi Magyarország”, in: Uő. (főszerk.): *Magyarország története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007 és 2010, 773-958; Uő.: *A 20. század rövid története*, Rubicon-Ház, Budapest, 2011. A szabályt erősítő kivételnek számít a magyar keresztények és az antiszemitizmus problematikáját is taglaló Spannenberger Norbert: „A politikai katolicizmus”, i. m. Lásd még uő.: *Die*

A két világháború közötti magyarországi politikai és társadalmi rendszerben játszott legitimációs szerepe miatt a kutatás és a szakirodalom előszeretettel fókuszál a katolikus egyházra. Nem feledkezhetünk meg azonban a református egyház szerepéről, eszmerendszeréről, politikai és társadalmi befolyásáról sem,⁴⁰⁶ amely főképpen a református vallású politikai és közéleti szereplőkön/tisztségviselőkön keresztül hatott és érvényesült. Azt is mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hogy a Horthy korabeli református egyházban létezett egy radikálisan antiszemita áramlat, amely az antiszemitizmust nyíltan fel is vállalta:

„...szabad-e illet írni, hogy ‘nem vagyunk zsidógyűlölők’!? *De igenis vagyunk!* És főleg a *református* – tehát magyar *ifjuságnak* kell annak lenni ha boldogulni akar e hazában.”⁴⁰⁷

Mindennek fényében elmondható, hogy a magyar történetírásban, elsősorban egyházi vonatkozásban, mindenképpen paradigmaváltásra lenne szükség. Össze kell(ene) kapcsolni az ún. „profán” politika- és társadalomtörténetet a többfelekezetű magyar kereszténység intézmény- és mentalitástörténetével. Alapjában véve egy újszerű és globálisabb, az összefüggésekre nagyobb hangsúlyt fektető történetírási/történetírói szemléletre lenne szükség! Annál is inkább, mert a katolikus egyház – akárcsak a többi keresztény egyház – története a második világháború

katholische Kirche in Ungarn 1918-1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance”, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006.

⁴⁰⁶ Ennek jelen pillanatban nincsen szakirodalma. A kérdésre vonatkozóan lásd Kónya István: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. A művet a keletkezési kora, politikai kontextusa határozza meg, ezért csak megfelelő kritikai megközelítéssel használható.

⁴⁰⁷ *Egyházi Élet* VIII/10, 1936, 7.

utáni átalakulási folyamatban megérthetetlen a korábbi korszakban betöltött szerep és képviselt szemlélet ismerete, szem előtt tartása nélkül.⁴⁰⁸

1945 – 1948: a politikai és a társadalmi átalakulás korszaka

A vesztes második világháború végét jelentő 1945-ös év Magyarország történetében számos szempontból (pl. társadalmilag, gazdaságilag, politikailag) korszakzárónak/korszakfordulónak tekinthető. 1945 egyben a gazdasági és a társadalmi krízis éve is volt Magyarországon. A társadalom – és benne a katolicizmus – azonban megpróbált előre tekinteni, ahogy azt Pénzes Balduin az induló *Új Ember*, „az egyetlen magyar katolikus, kulturális és társadalmi hetilap”,⁴⁰⁹ első számában megfogalmazta:

„Úgy vagyunk, mint a gyermek verés után: folyik a könnyünk, hüppögünk és jót fogadunk. Belátni sohasem fogjuk, hogy verésünk mértéke szerint hibáztunk. A megvert

⁴⁰⁸ Magyarországon semmiféle kutatás nem zajlik pl. a rendszereken átívelő egyéni egyházi életpályák feltárását illetően. Példaként lásd Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból: Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora, 1892-1966*, METEM, Budapest, 2002. Életrajzok hiányoznak. Mint pl. Bereczky Albert (1893–1966) ref. lelkipásztor vagy Raffay Sándor evangélikus püspök életrajza. Kivétel Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*, I. kötet, MTA BTK, Budapest, 2015; Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

⁴⁰⁹ „Az 'Új Ember' papírügye”, *Új Ember* I/18, 1945. dec. 16, 1. 1948-ban a hetilap így határozta meg önmagát: „Az Új Ember a katolikus közvélemény lapja, azé a katolikus közvéleményé, amelynek kialakítója és hordozója az egész magyar katolicizmus, tehát hívők és hierarchia együtt.” „A katolikus közvélemény nevében (Válasz Rákosi beszédére)”, *Uo.*, IV/4, 1948. jan. 25, 1-2.

gyermek a világot könnyein át látja, és a könnyek az éleslátást elveszik. (...) Megfogadjuk, hogy levetjük a régi ember hibáit, és az új ember fényesen fehér vasárnapi ruhájába öltözködünk. (...) Krisztusi vezetők és krisztusi vezetettek fel fogják építeni a maguk krisztusi világát. Minden ízében keresztény, élő, klikkekkel nem szövetkező lesz ez a világ. Ebben mindenki megtalálja a maga szerepét, munkáját és boldogságát.”⁴¹⁰

Ebben, a múltat mielőbb feledni akaró és a jövőbe bizalommal tekintő társadalmi kontextusban – vagyis a magyar zsidóság intézményesített jogfosztását, kirekesztését, kirablását⁴¹¹ és megsemmisítését követően, amelyben az egyházak szerepe és felelőssége lényegében véve máig feltáratlan – a világháború utáni első években az antiszemitizmus valójában egy előre menekülési kísérletnek tekinthető, még mielőtt a berendezkedő államszocialista rendszer mind a Holokauszt, mind pedig az antiszemitizmus kérdését végeredményben nem tabusította!⁴¹²

Megállapítható, hogy a második világháború utáni első években, a sebzett és beteg magyarországi (katolikus) társadalom a szembenézés és az önreflexió helyett a felelősség-áthárítás és az önfelmentés megoldását

⁴¹⁰ Péntes Balduin: „Új ember”, *Uo.*, I/1, 1945. aug. 9, 1.

⁴¹¹ Lásd Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás, i. m.*

⁴¹² Lásd Gergely Jenő: „Az izraelita felekezet és a zsidókérdés Magyarországon”, *Egyháztörténeti Szemle* 1/2, 2000, 3-15.

választotta.⁴¹³ Már 1945 szeptemberében megfogalmazódott az a narratíva, hogy a katolikus egyház minden tőle telhetőt megtett az üldözött zsidóság érdekében: „*Levél azoknak, akik azt állítják, hogy a magyar katolikus egyház nem kelt az elmúlt évben az üldözöttek védelmére*”.

„Egy felszólalásnak – írja a szerző –, mely mult szombaton a Zeneakadémia nagytermében hangzott el, meglehetősen nagy visszhangja támadt. (...)

Miről is volt szó? Semmi másról, mint hogy a tavalyi szomorú és gyászos emlékü esztendőben az üldözöttek védelmére egyetlen hang sem szólalt fel.

Ha ez már nem volna tünet, ha nem hallanánk már egymásra a hasonló vádak, ⁴¹⁴ talán szó nélkül mennénk el mellettük. Itt-ott, elvértve megvédték ugyan a ker. egyházak szerepét, de úgy érzem, eljött az ideje, hogy a demokratikus, szabad, katolikus sajtó hasábjain egyszer s mindenkorra leszámoljunk ezekkel a kicsinyes, érthetetlen és – legjobb akarattal – a tények nemismeréséből fakadó vádakkal.

⁴¹³ Lásd pl. „A történelem lapjairól. Zakar András: ‘Serédi bíboros-hercegprímás jegyzetei az elmúlt öt év eseményeiről. A hercegprímás törvénytelennek bélyegezte az Oroszország ellen bejelentett hadüzenetet. Fáradozásai az Apostoli Szentszéken keresztül az angolok hadüzenetének megakadályozására”, *Új Ember* I/3, 1945. aug. 26, 1. De ide sorolható a tömeggyilkos Kun pátertől való azonnali elhatárolódás („Nyilatkozat ‘Kun Páter’ ügyében”, *uo.*, I/6, 1945. szept. 16, 2), illetve az ellenálló szerepben való tetszélges is („A magyar katolicizmus az ellenállási mozgalomban”, *uo.*, 7).

⁴¹⁴ Lásd pl. Horváth Zoltán: *Hogy vizsgázott a magyarság?*, Népszava, Budapest, 1945. A szerző tárgyalja a keresztény egyházak magatartását is a zsidóüldözés idején: 51-56.

Félre ne értessünk. Egyáltalában nem akarjuk a 'Jó fiú' szerepét játszani. Nem akarjuk a hálát és elismerést inkasszálni. Nem akarunk tetteink által az Egyház számára sehonnan, semmiféle előnyt biztosítani. Egyszerűen az igazságot akarjuk leszögezni.

Az Anyaszentegyház kétezeréves hivatása és kötelessége a gyengék és az igazságtalanul üldözöttek védelme. És az Egyház ennek a krisztusi, emberi kötelességének mindig hűségesen eleget is tett, bárhonnan, bármilyen támadás érte is ezért. S mikor tavaly az állam, az isteni és emberi törvényeket lábbal tiporva megkezdte az ismert üldözéseket és elhurcolásokat, az Egyház azonnal sorompóba lépett. (...)

Az üldözöttek soha nem hálálhatják meg ama bizonyos prímási körlevelet⁴¹⁵ – melyről igen sokan nem is tudnak talán –, melynek köszönhetik, hogy az intézményes deportálás megszűnt s egyáltalában maradt még valaki köztük Budapesten.⁴¹⁶

A püspökök hősies önfeláldozással tették kockára szabadságukat, volt olyan, aki bement a gettóba, nyugodtan

⁴¹⁵ Erre vonatkozóan lásd Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. i. m.*; valamint „Serédi Jusztinián hercegprímás pásztorlevele 1944. június 29-én”, *Kritika* 1983/5, 21-22.

⁴¹⁶ A fel nem olvasott prímási körlevél és a deportálások leállítása között nincs összefüggés. Lásd Laszák Ildikó: *A deportálások leállítása és nemzetközi visszhangja*. Szakanyag, Holokauszt Emlékközpont, Budapest, 2009 (<http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/Laszaku.pdf>; letöltve: 2021. 07. 26). A korabeli egyházi mentalitást azonban nagyszerűen megvilágítja az érdem kisajátítása. Egyébként a deportálások leállítása érdemének ez a fajta kisajátítása teljes mértékben egyezik az evangélikus állásponttal, amely hasonlóképpen a keresztény egyházaknak tulajdonítja a budapesti zsidóság megmenekülését. Lásd *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1947. ápr. 25, 20.

hallgatva az SS legény durva röhejét: 'Na püspök úr, habement, maradjon is csak kedvencei között!' (Ez Madarász kassai püspökkel történt meg – szószerint így!⁴¹⁷)

És hogy mit tettek az egyes katolikus intézmények? E sorok írója erről nagyon hosszasan tudna beszélni. Nem volt egyetlen egy zárda, férfi és női, egyházi intézmény, ahol ne találtak volna számosan menedéket. Slachta Margiték házai, a bokréta-utcai úrinő-otthon (innen vitték a halálba Sára szoc. testvért és társait), a gát-utcai KIOE ház, Notre Dame, Sacre Coeur, Angolok, Központi Szeminárium, Irgalmas nővérek, Jezsuiták, Lazaristák, Champagna intézet, Szalézi atyák és hosszú-hosszú sorban plébániák, egyesek, magánosan lakó papok sorakoznak fel mint kiáltó bizonyíték: Nem ijedtünk meg a felkoncolástól, nem riadtunk meg a veszélytől, hanem megtettük azt, amire már talán az isteni törvény sem kötelezett volna bennünket, hisz életünket tettük ki nap mint nap a legnagyobb veszélynek.⁴¹⁸

És aztán a menlevelek kérdése. (A keresztelesekről itt szándékosan nem teszék említést, mert az édeskeveset

⁴¹⁷ A kérdés csupán az, hogy ez a látogatás mikor és miért történt? Azt ugyanis mindenképpen érdemes tudni, hogy a kassai gettó területén 1944. május első felében még vegyesen éltek zsidók és „keresztény fajú egyének”, akik számára rendelet tiltotta meg, hogy „az ott lakó zsidó fajú egyénekkel” érintkezzenek. „Ujabb rendelet a kassai gettóról”, *Felvidéki Ujság* 1944. máj. 3, 2. Lásd még: „Felhívás a gettó keresztény lakosaihoz”, *uo.*, 1944. máj. 4, 5; „Előreláthatólag egy héten belül beköltözhetnek új otthonaikba a gettó keresztény lakói”, *uo.*, 1944. máj. 13, 4.

⁴¹⁸ Erre vonatkozóan lásd Lebovits Imre: *Zsidótörvények, i. m.*; valamint <http://www.wallenberg.hu/hu/raoul-wallenberg/kiadvanyok/45-az-egyhazi-mentesek.html> (letöltve: 2021. 07. 26).

használt.) Hányan jutottak ezáltal védelem alá. Hogy gyalázták emiatt a nunciust. És a hamis iratok tömegei. Tudunk papról, aki mikor egyik külképviseletünk a kormányzat nyomására beszüntette a menlevelek kiadását, élete kockáztatásával szerzett hamis bélyegzőt és cégjelzéses papírt s folytatta ott, ahol a Külképviselet abba hagyta. S ugyancsak ennek a Külképviseletnek diplomata igazolványával egész fantasztikus módon mentett ki százakat. Volt, aki sárgacsillagos ruhában, mint vízhordó férközött be egy Gestapo táborba és ott segített úgy, ahogy tudott. És ki hallott, az üldözöttek közül arról az esetről, mikor Köhler atyáék gépfegyveresen hatoltak be a téglagyárba és mentettek ki tömegeket,⁴¹⁹ majd autón Hegyeshalomig száguldozva hozták vissza a menlevelesek a fővárosba. És ki tud arról, hány pap mentett, szöktetett ki embereket a Gettóból és helyezett biztonságba. Hányan szenvedtek ilyen cselekedeteikért vértanuhalált, kínzásokat, fogságot.⁴²⁰

⁴¹⁹ Vélelmezhetően senki. Könnyen elképzelhető, hogy ez a kialakulóban levő katolikus egyházi legendárium első eleme. Alapja az lehet, hogy Köhler Ferenc lazarista szerzetes 1944 decemberében (3 másik pappal együtt) engedélyt kapott a budapesti gettóban élő katolikus zsidók lelkigondozására.

⁴²⁰ Valójában az embermentő egyháziak elenyészően kevesen voltak, s életpéldájuk feltárása nem szerepel a hazai egyháztörténetírás prioritásai között. Erre a legjobb példa Kálló Ferenc, katolikus tábori esperes élettörténete (lásd: http://www.honvedelem.hu/cikk/40756_ember_az_embertelensegben; <http://xoomer.virgilio.it/bellelettere/kalloferencesperes.pdf>; letöltve: 2021. 07. 26). A mentésekre vonatkozóan lásd pl. Tomasovszky Orsolya: „A marista testvérek embermentő tevékenysége”, *Holocaust Füzetek* 13, 1999, 51-66; újra közölte a *Barátság* 7/4, 2000, 2929-2932. Azt is lehet mondani, hogy a mentések egyéni történetek, amelyek döntő többségükben Budapesthez, illetve a munkaszolgálatához kapcsolódnak. Vidéken – a feljelentések miatt! – szinte lehetetlen volt bujkálni.

És soha senki nem dicsekedett ezzel.

S most, hogy ezt a néhány esetet leírtam, vettem kézhez egy – természetesen névtelen – levelet, melyben egy üldözött erősen támad bennünket, mivel annak idején hiába kopogtatott védelemért két rendház kapuján. Hát értsük meg egymást. Kérdem: hány üldözött és hány rendház volt Budapesten? Az előbbiek száma százazrekre rúgott, az utóbbiak alig húsz-huszonöt. Lehetséges volt fizikailag rendházankint ezreket elhelyezni?

Tehát lássunk tisztán. Az Egyház nem várt és nem kért cselekedeteiért köszönetet. De azt sem várta, hogy – most már mind gyakrabban és gyakrabban – támadják. Nem kért hálát, de fáj a hálátlanság is. Nem várt jutalmat, de elengedné az igazságtalan támadásokat, nem mintha ezek valamit is ártanának neki, hisz ezerszerte nagyobb hálátlanságokat, igazságtalanságokat elviselt két évezred óta. Ezt a témát szeretőnk már egyszer befejezni. Éppen ezért az Új Ember hasábjain kérjük és felszólítjuk mindazokat a férfi és női rendházakat, intézményeket, internátusokat, ahol üldözöttek menedéket találtak, továbbá mindazokat, akik az e cikkben előfordult esetekhez hasonlókról tudomásul bírnak, akár egyesekkel, akár testületekkel történtek meg azok, sürgősen közöljék azt velünk, akár az Új Ember szerkesztőségébe, akár e sorok írójának címére (Sándor Dénes XI. ker., Ulászló-u. 15), hogy mindezeket összegyűjtve ország és világ elé odaállhassunk: ezt tettük,

ezt műveltük.⁴²¹ Isten és ember törvényei szerint, nem hálaért, nem köszönetért, de az igazságért, mely igazság legbiztosabb fundamentumunk s mely igazságtól eltérni senki kedvéért, befolyására nem fogunk soha.”⁴²²

Ebben a narratívában már megtalálhatók azok az elemek, amelyek gyakorlatilag mind a mai napig uralják az apologetikus egyháztörténetírást: Serédi – valójában soha ki nem bocsájtott – körlevele jelentőségének az eltúlozása, illetve a budapesti zsidómentések, döntően a nyilas uralom alatt, amelyek sokkal inkább tekinthetők egyének (pl. Salkaházi Sára, Angelo Rotta nuncius) érdemeinek, mintsem intézményes egyházi kiállásnak. Ellenben egyetlen szó sem esik – ami szintén jelzés értékű – a vidéki zsidóság 1944. május közepétől július első hetéig zajló deportálásáról, és az ahhoz való egyházi hozzáállásról.

A nyíltan meg nem fogalmazott, de a háború utáni magyar társadalomban kimondatlanul is újra jelentkező „zsidókérdés” szervesen összefügg a deportálásokat túlélte zsidók magyarországi hazatérésével. A nép-bírószági perek pedig kézzelfoghatóvá tették a felelősségre vonás és a megtorlás lehetőségét. A magyar társadalomnak rá kellett tehát ébrednie arra, hogy amiről azt hitte – azt hitették el vele –, hogy büntetlenül megteheti, az talán nincs mégsem úgy! Ebben a kontextusban a várakozások ellenére mégis visszatért zsidók visszaigénylései („követelőzései”) növelték a társadalmi ellenszenvet és a konfliktuslehetőségeket;

⁴²¹ Önmagáért beszél az a tény, hogy a későbbiekben a katolikus hetilap egyetlen mentési beszámolót sem közölt. Teljesen visszhang nélkül maradt volna a felhívás?

⁴²² Sándor Dénes: „Az egyház és az üldözöttek”, *Új Ember* I/4, 1945. szept. 2, 8. Lásd még „Az egyház és a zsidóüldözés”, *uo.*, III/17, 1947. ápr. 27, 6.

mintegy „visszamenőleg igazolhatónak tűnt a háború alatti zsidógyűlölet és a fosztogatás”.⁴²³

Ehhez társult még az a tény, hogy már 1946 elején megfogalmazódott a magyarság „bűntelenségének” a tézise. Egyed István, egyetemi tanár, a korabeli egyetlen katolikus hetilapban kijelentette, hogy „az ország 1944 március 19-én puccsszerűen történt megszállása megfosztotta a nemzetet a szabad elhatározás lehetőségétől”.⁴²⁴ Ennek az önfelmentő társadalmi meggyőződésnek komoly lökést adott Mindszenty hercegprímás szilveszteri rádióbeszéde, amely világosan megfogalmazta, hogy aki az országról rosszat állít, rossz képet fest, az tulajdonképpen a haza ellenségeinek kezére játszik:

„Ebben az évben folyton emlegették a mult bűneit. Mindezenetire többször, mint Európa népei a magukét, mintha mi volnánk, nem falu, de Európa és a világ rossza egyedül, mintha csupa angyal között ez a nép volna a legbűnösebb világfelforgató: mintha nem ez az ország adta volna a legtöbbet, 70%-ot a németek által leigázott európai országok (Belgium, Dánia, Hollandia, Görögország)

⁴²³ Csősz László: „Népiirtás után: zsidóellenes atrocitások Magyarországon 1945–1948”, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=148:nepirtas-utan-zsidoeellenes-atrocitasok-magyarorszagon-1945-1948-&catid=15:tanulmanyok (letöltve: 2021. 07. 26).

⁴²⁴ Egyed István: „Magyar háborús bűnösség”, *Új Ember* II/3, 1946. jan. 20, 2. Lásd még Markos Olivér: „Magyarország háborús felelőssége a nemzetközi jog szempontjából. Téves megállapításokon nyugszik az új békeszerződés tervezete”, *uo.*, II/35, 1946. szept. 1, 1-2.

számára; mintha nem ez a nép bánt volna a legemberségesebben, legmelegebben a lengyel és francia katonákkal a német katonaság dühe ellenére és mintha nem itt, Balatonbogláron működött volna éveken át a 30 milliós lengyel népnek az egész világon egyetlen gimnáziuma. Elkoptatták már egészen nálunk, Magyarországon magyar ajkak a magyar népnek a külföld számára gyártott bűnlemezét, amit torzító lencsével készítettek és hálás forrásanyag is ellenségeink kezében. Én ezt a lemezt hívó és magyar lelkiismerettel forgatni nem tudom. Én csak 1945-ről hívom a nemzet egyéneit lelkiismeretvizsgálatra.”⁴²⁵

Beszédében a hercegprímás egyöntetűen elhatárolódott mindattól, ami 1945 előtt (zsidótörvények), és különösképpen 1944-ben (deportálások és tömeggyilkosságok) történt. Mondhatni „természetes” tehát, hogy egyetlen szót sem ejtett a zsidóság tragédiájáról. Ezen valójában nem is igazán csodálkozhatunk. 1938. tavaszán ugyanis, még Pehm József zalegerszegi prelátus-plebánusként, országos papi értekezletet hívott össze, ahol mintegy 70 egyházi személy tárgyalt az ország problémáiról, és foglalt állást a zsidókérdésről, amelyet „szociális, gazdasági és világnézeti kérdésnek” tekintettek.⁴²⁶

⁴²⁵ „Katolikus Magyarország. A Bíboros-Hercegprímás szilveszteri rádióbeszéde: Számvetést és lelkiismeretvizsgálatot!”, *uo.*, II/2, 1946. jan. 13, 2.

⁴²⁶ „A katolikus papság a szociális reformokért”, *Nemzeti Ujság* 1938. máj. 6, 5.

Katolicizmus és zsidóság a katolikus sajtó tükrében

A második világháborút követő években, az ún. „koalíciós” időszakban,⁴²⁷ a magyar katolikus egyház viszonyulását a társadalmi és politikai folyamatokhoz alapvetően két dolog határozta meg:

- 1) a Horthy-rendszerben betöltött szerep – és nyomasztó múlt;
- 2) a bolsevizmussal/kommunizmussal szembeni magatartás, amelyben döntő fontossággal bírt Mindszenty József bíboros érsek személye és álláspontja.

Ugyanakkor az sem téveszthető szem elől, hogy az 1945 és 1948 közötti magyar kormányok deklarált céljai között szerepelt az állam és az egyházak szétválasztása. Demokratizálódás helyett azonban a demokratizálódási kísérlet kudarca következett be.

Egyházi vonatkozásban a második világháború utáni antiszemitizmus kérdését tehát egy olyan politikai és társadalmi kontextusban kell vizsgálni, amikor is az állam és az egyház szétválasztását a marxista alapon álló pártok a „klerikális reakció” elleni harcként értelmezték, míg a korábban privilegizált helyzetben levő keresztény egyházakon belül – különösképpen a katolikus egyházban – ezt a szétválasztást gyakran életre-halálra menő kultúrharcként élték meg. Az állam és az egyház szétválasztása végeredményben nem történt meg, hanem a pártállam ál-

⁴²⁷ Lásd Litván György: „Koalíciós közjáték, 1945-1948”, *Rubicon* 55-56, 1996/1-2, 40-46.

tal ellenőrzött „együtműködés” valósult meg, ellenben az egyházak elvesztették ingatlan vagyonuk jelentős részét (földreform⁴²⁸) és szinte a teljes felekezeti iskolahálózatukat.

Ehhez társult az államforma megváltoztatása – vagyis a Köztársaság kikiáltása (1946. évi I. tc., január 31-én) –, amely gyakorlatilag megszüntette a magyar katolikus egyház fő közjogi szerepét.⁴²⁹ Febr. 1-jén a nemzetgyűlés Tildy Zoltán református lelkészt, kisgazdapárti politikus, közfelkiáltással választotta meg a Magyar Köztársaság elnökévé.

A kommunisták által elvesztett 1945 őszi választások eredményeképpen 1946. márc. 5-én a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Szaktanács és a Nemzeti Parasztpárt részvételével megalakult a Baloldali Blokk, amelynek követelései a hatalom megszerzésére irányultak. Az egyházak célkeresztbe kerültek.

1946. márc. 23-án hirdették ki az 1946. évi VII. tc.-et „*A demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről*”,⁴³⁰ amely évtizedeken át hivatkozási alapul szolgált a tömegével gyártott koncepciós perekhez.

⁴²⁸ 1945. évi VI. törvénycikk a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D42#lbj0id87ea>; letöltve: 2021. 07. 26)

⁴²⁹ Erre vonatkozóan lásd „A történelem lapjairól: Serédi Jusztinián bíboros-érsek a hercegprímási méltóságról. Az első zászlósúr. A nemzet erkölcsének őre”, *Új Ember* I/6, 1945. szept. 16, 2.

⁴³⁰ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D42>. A törvény indoklása: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600007.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D51> (letöltve. 2021. 07. 21).

1946 tavaszán-nyarán az antiszemita megnyilvánulások elérték a csúcspontjukat.

„A 16 településen⁴³¹ történt 21 legfontosabb esetből 16 az 1946 februárja és augusztusa közötti időszakban történt. Ez egyfelől gazdasági okokkal (infláció, élelemhiány), másrészt a belpolitika alakulásával függött össze.”⁴³²

1946 kora tavaszán indult meg ugyanis a Kommunista Párt politikai offenzívája. Különös jelenség, ahogy az antikapitalizmus egyben antiszemitizmussal is telítődött. A kommunista sajtó antiszemita kliséket is használt; kihasználta a „zsidó kártyát”. Ily módon a zsidók újra az „ellenségkép” szerepében találták magukat. Úgy váltak a kommunista tömegbázis ellenségképévé, hogy közben a pártelit több tagja zsidó (származású) volt. Itt merül fel – a (felül)reprezentáltság problémája mellett – a betöltött pozíció és a társadalmi láthatóság/látványosság kérdése. A zsidók jelentették ugyanis azt a – korábban faji alapon elkülönített és diszkriminált – társadalmi csoportot, amely a Horthy-rendszerben nem kompromittálta magát (hiszen ennek lehetőségét maga a rendszer eleve kizárta), és rendelkezett az újjáépítéshez, illetve a politikai és társadalmi újjászervezéshez elengedhetetlenül szükséges képzett/tanult elemekkel!⁴³³

⁴³¹ Pl. Sajószentpéter, Ózd, Békéscsaba, Mindszent, Szegvár, Kunmadaras, Makó, Karcag, Miskolc, Budapest, Dombegyháza, Hajdúszoboszló, Nyírtass, Pécs, Selyp, Szolnok.

⁴³² Csősz László: „Népiértés után...”

⁴³³ *Uo.*

A „zsidóellenességnek” ebben a különös magyar társadalmi kontextusában a katolikus – és a református! – egyház egy rendkívüli lehetőséget látott, hogy a zsidóságot megpróbálja „megtéríteni”, és megkeresztelni; és a „zsidókérdést” ezzel gyakorlatilag megoldani. A koncepciót Kis György t. esperes (Románd) fogalmazta meg.

„Az a tény, hogy mind zsidók, mind keresztények részéről, vallási és politikai szempontokból állandóan vélemények hangzanak el a zsidókérdésről, mutatja, hogy ez a kérdés megvan és hogy jószándékú és tisztánlátó embereknek lelkiismeretbeli kötelességük dolgozni azért, hogy a kérdés veszítsen aktualitásából. Ez a feladat nehéz, mert alig van terület, mely több tisztánlátást, elfogulatlan előítéletnélküliséget, pártatlanságot igényelne, mint ép ez. Aki a zsidókérdéssel foglalkozik és okosat akar mondani, aki nem akarja a tombolt katasztrófák okozta sebeket ismét felszakítani, annak evangéliumi vértzetbe kell öltöznie: fel kell öveznie magát a szeretet, tárgyilagos igazság és őszinteség mezével.

Mint a kérdésnek hosszú évek óta tanulmányozója és ismerője, bátorságot érzek e feladatnak teljesítésére.

A zsidókérdés azért oly sokoldalúan nehéz és komplikált, mert elsősorban nem evilági okozatú kérdés!

Igaz, hogy minden kisebbség gondot okoz időnkint gazdanépének, de a zsidókérdés

nem tekinthető merőben kisebbségi kérdésnek.

A gazdanépek zsidó 'kisebbsége' mögött nem áll az anyanemzet önálló országa. Bármily tiszteletreméltó a ci-onizmustörekvései, a világ zsidóságának egy tekintélyes része mégsem akar megválni attól az országtól, ahol tartózkodik és éppen azt sérelmezi, hogy a gazdanép ismételtelen lehetetlenné teszi számára az asszimilációt.

Tévednek, akik a zsidókérdést

merőben gazdasági kérdéssé akarják degradálni!

A történelem folyamán meg-megújuló pogromoknak legkülönfélébb indoklásuk van!

Majdnem minden kor saját ideáljának kerékkötőjét látja a zsidóban. A metafizikáért lelkesedő középkor haragszik a zsidóra, mert nem akar áttérni, a kapitalizmus válságába sodródott új kor szerint a zsidó képviseli a tőkés osztályt, a tőkések benne látják a szocialista forradalmárt, a faji materializmus a 'Gegengrassse'-t üldözi a zsidóban, a determináltan mérgező kromoszomájú fajt, melynek kiirtása után a béke angyalát és a bőség szaruját várja az 'árja' népek boldog világába! A zsidóság: Marx fogalmazásában kapitalista, Voltaire babonás hiszékenységet és primitivitását rótt szemére. Az üldözések története mutatja, hogy a zsidó a világ Prügelknabejának⁴³⁴ szerepét töltötte be életében s hogy tragikus szerepének legmélyebbre nyúló oka pusztán gazdasági megfontolásokból nem magyarázható!

⁴³⁴ Bűnbakjának.

Minden,

a zsidóknak hibáit, bűneit más fajtákkal összemérő statisztika

is erősen egyoldalú.

Hogy két fajtának vagy népnek statisztikus görbáját értékei vagy árnyoldalai felől meghúzhassam, feltétel, hogy a kérdéses népek sorsa azonos életkörülmények között folyjon le. A zsidóság történelmi sorsa oly sajátosan tragikus sors, hogy minden összemérés más népekkel, fajtákkal az egyenlő kondíciók hiánya miatt egyoldalúvá s ezért tévessé válik.

1920-ból származó statisztika szerint (Ervin Häcker: Der Einfluss der Konfessionen auf die Kriminalität in Ungarn, Miskolc, 1930) Magyarország kereskedelmében akkor 45%-os arányban voltak képviselve zsidók. A lakosságban elfoglalt arányukhoz túlzottan nagy szám! A tény megértéséhez azonban tudnunk kell, hogy 1092-ben Szent László király alatt a szabolcsi országgyűlés megtiltotta a zsidóknak, hogy keresztény rabszolgákat tartsanak s így majdnem lehetetlenné teszi számukra a földműves életfoglalkozást. Köztudomású, hogy a természetes gazdálkodás elején Délfranciaországban, Olaszország déli részein és Spanyolországban a zsidók földművesek is voltak. A hűbéri rendszer kihúzta lábuk alól a földet. A feudalizmusnak érdeke volt, hogy a zsidók kereskedők legyenek. A városi polgárság megerősödésével viszont a

kereskedelemből utasítják ki a zsidót s csak alantas
uzsora és vámszedés maradhat mesterségük.

A zsidó általában mindig csak

abban a foglalkozási ágba boldogulhatott, melyet az uralkodó osztály nem becsült.

Íme az 1920-as magyarországi statisztika háttere!

Ezek után az is érthető, hogy míg a kimutatás szerint a zsidók személyes szabadság elleni vétség, családi jogok megsértése, rablás, emberölés vétsége stb. bűnök miatt alig, vagy általában nem lesznek elítélve, viszont az uzsora, csalás, bűnös csőd esetei – foglalkozásuk nyomán – gyakrabban fordulnak elő náluk. Az egyoldalú kereskedelmi foglalkozás általában nem kedvez a spiritualizmusnak, hanem a tapasztalat szerint minden fajtát a materia szolgálatába állít.

Az antiszemitizmus gyakran felrója a zsidóságnak

erőtéljes képviselését minden erőszakos, vagy forradalmi megmozdulásban

s e tényből von le értékítéletet a zsidó fajtával, helyesebben néppel szemben, sőt ami még helytelenebb, általánosít az egyedekkel szemben.

A XII. század óta a legtöbb európai országban bezárulnak a gettó kapui. Évszázadok múlnak el az elkülönülés falai mögött. Ezalatt természetszerűleg betegesen, korcsan fejlődik a zsidó psziché. A sárgafoltos gettó lakók állandó félelme a pogromoktól, a gettóokozta kisebbségtérkép

komplexek elfojtott düh és harag vegyülnek sajnó, Messiási-szabadulást váró lelkeknek mélyén. Ebben az egészségtelen légkörben nevelődnek a gyermekek, ebben száll szájról-szájra a hagyomány Izrael választottságáról. Ugyanakkor: ellenséges érzések falanxa veszi őket körül. Hiába állapítják meg ismételten beható vizsgálatok után császárok több vérvád alaptalanságát, hiába jelennek meg a vérvád rágalmatól a zsidókat védő pápai bullák, IV. Ince 1247-ben Lyonban kelt bullája, X. Gergely 1272-ben Orvietóban kelt bullája, 1422-ből V. Márton pápának az összes püspökökhöz címzett bullája: a zsidókat ellenséges érzések veszik körül. Napjainkban pedig: 6-7 millió zsidó, fiatal életek és tehetetlen aggok hamvadtak el a nemzetiszocialista Németország krematóriumaiban vagy pusztultak el poklot meghazudtoló lelki és testi kínok között.

E bepillantások a tragikus nép tragikus történelmébe megmutatják, hogy hogyan kell nézni a zsidóproblémát még akkor is, hogyha, mint most, sok keserű és fájó mozzanat nehézzé teszi az objektivitást.

Lehetetlen egy cikk keretében a monumentális tárgyat ki-meríteni. Befejezésül – mint a társadalmi megbékélés törhetetlen híve – szeretnék mégis néhány szolid irányelvet említeni

a kibontakozás iránya felé.

Molnár Erik dr. népjóléti miniszter a közelmúltban beszédet mondott az antiszemitizmusról. Beszédében a következő kitétel szerepel: *'A magyarországi zsidóság nyelvét, nemzeti kultúráját elvesztette, vallása erős visszaesésben van'*. (Új Élet április 11, 4. old.) Bármennyire is fájó lehet e megállapítás a vallásához ragaszkodó zsidó számára, véleményem szerint a tapasztalat teljesen mellette szól.

Nehéz a zsidósággal megértetni, hogy a keresztények misszionáló törekvését irányukban nemcsak evangéliumi zelus, hanem őszinte humanum és felebaráti szeretet, nem különben a tragikus zsidó sors iránti részvét vezetik. Elöljáróban említettem, hogy a zsidókérdés misztikuma csak világotúli erők befolyásán át válik érthetővé. Jómagam, aki a gyötrelmes 1944 nyarán ezer és ezer aggódó, szenvedő testvérem előtt álltam a fővárosban Krisztust hirdetve, szívből kívánom, hogy a magyar zsidóság elhiggye ma is azt, amit akkor oly szorongva várt az Egyháztól, hogy

az Egyház szerető anyaként fordul ma is sorsa felé.

Kívánnám, hogy a zsidóság belássa, hogy 'messzi kell nézni annak, aki élni akar' s gyermekeik, jövő nemzedékek sorsa egyedül az Egyház kezében lehet biztosítva.

Korunk nagy konvertitái – Bergson (mert lélekben is teljesen Krisztusé), Werfel, René Schwob, nem beszélve élő nagyokról – utat mutatnak a zsidóságnak az évezredes per lezárása felé!

Természetes, hogy a lelki hazatalálást nekünk keresztényeknek az intézményes misszionáláson kívül, előítéletmentes testvéri szeretettel és keresztény életünknek előélt példájával kell támogatni! Ne érezzék még legjobb konvertitáink is, hogy idegenek a pogány származású testvérek között!

Úgy vélem

igazi megbékélés és kiegyenlítődés csak a test szerint Izraelből származó Krisztus Jézusban van!

Csak Ő képes elvenni Izrael fiairól a Pilátus előtt elhangzott szörnyű önátok beteljesülését, viszont a Krisztusban való találkozás megszünteti a keresztényeknek jogos panaszeit is!”⁴³⁵

A Holokausztot túlélte magyarországi zsidóság döntő többsége azonban nem kívánt „megtérni”, és megkeresztelkedni. Sőt! Hevesen reagált ezekre a missziós akciókra. Ez világosan kitűnik a zsidó reakcióra született írásos katolikus reakcióból.

⁴³⁵ Kis György: „A társadalmi megbékélés útja (A zsidókérdés lényege és feloldása)”, *Új Ember* II/21, 1946. máj. 26, 2.

„Higgye el a magyar zsidóság lapja, az *Új Élet*, e sorok íróját kevésbé, nagyon kevésbé érdekli, hogy ki és mi csoda szerzet járt Debrecenben az ottani zsidóság megtérítése okából. Még azt sem tudjuk, katolikus vagy protestáns részről indult-e az a kezdeményezés. A teológiai viták ebben a vonatkozásban minket is hidegen hagynak, a zsidó konvertitákról pedig általában hajszálig úgy vélekedünk, mint *dr. Weisz Miksa debreceni főrabbi*, akinek a cikkét erről a térítési ügyről négyszer is elolvastuk.⁴³⁶ Nem sajtóhiba, igenis *négyszer*, miután nehezen hittünk a szemünknek.

(Közbevetőleg megjegyezve, rendjénvalónak találjuk mi a főrabbi úr üzenetét is: ‘Nem térünk ki! Értsék meg, minden erőlködésük meddő; nem hagyjuk el apáink hitét! Megmaradunk zsidó vallású zsidóknak’! Azelőtt ugyan a ‘zsidó vallású magyarok’ kifejezést szoktuk meg az ilyen magasállású egyházi személyek részéről, de végtére is az emberiség fejlődése dialektikus folyamat, s ha a magyarországi zsidóság vezetői a legutóbbi események nyomán a nemzeti különállást választják, mi, katolikusok készségesen megtesszük mindazt, ami rajtunk múlik, e különállás hatályossága érdekében. Emiatt a cikket nem is tettük volna szóvá.) A főrabbi úr azonban jónak látja a következő kérdést intézni előttünk ismeretlen térítőikhez:

⁴³⁶ dr. Weisz Miksa, debreceni főrabbi: „Nem térünk ki!”, *Új Élet. A magyar zsidóság lapja* II/20, 1946. júl. 18, 5.

'Megkérdezzük a mi térítőinket, hát tulajdonképpen melyiküknek a vallását vegye magára a megmaradt zsidóság, a Torquemada Tamások és az Arbuez Péterek, vagy szellemi örököseik, a Kun páterek és a Kiss Szalézek, meg a többi hozzájuk hasonlók vallását?' Nos hát igen, így vélekedik dr. Weisz Miksa debreceni főrabbi úr a katolikus vallásról, ennek az országnak mégis csak többségi vallásáról. A magyar zsidóság lapja pedig nem tartotta szükségesnek, hogy kihagyja, vagy durvaságában enyhítse a főrabbi úr megnyilatkozásának ezt a passzusát, amelyről nem tudjuk, vajjon inkább a műveltség hiányát, vagy inkább a gondolkodásmód alacsonyságát csodáljuk-e benne. Mert tőlünk csodálkozásnál több aligha telik. Perbe mégsem szállhatunk a katolicizmus történeti jelentőségének és vallási lényegének illetően jellemzésével, oly mérhetetlen a távolság, amely a főrabbi úr világképét elválasztja a miénktől. Mindenesetre tudomásul vesszük, amit a főrabbi úr nyilván kifejezni kívánt, hogy t. i. ő *a katolikus vallást gyilkosok és 'a többi hozzájuk hasonló' vallásának tekinti*, s amíg az ellenkezőjéről meg nem győződünk, tudomásul vesszük azt is, hogy a főrabbi úr e tekintetben a magyar zsidóság lapjának nézetét tolmácsolta.

Ezekután csak azt nem értjük, hogy *Krausz Henrik* főrabbi ugyanazon *Új Élet* ugyanazon számában ismertetett 'döbbenetes vádbeszédében' miért reklamálja 'keresz-

tény paptársait’, mint akiknek vele együtt kellene hirdetniük ‘a megtérés és megbékélés útját’.⁴³⁷ S milyen logikai ellentmondások árán sürgetik az *Új Élet*ben közreadott határozati javaslatok az összes egyházakat, hogy „az antiszemitizmus leküzdésére igazi felebaráti szeretettel minden tőlünk telhetőt tegyenek meg és nyújtsanak segítséget a reakció elleni küzdelemben”?⁴³⁸

Ez a vita egy olyan politikai-társadalmi kontextusban bontakozott ki, amikor is, 1946 nyarán, már közvetett támadás indult az egyházak ellen. Elkezdődött a felnőtt és ifjúsági egyletek, egyesületek felszámolása. A folyamat gyakorlatilag 1950-ig tartott.

Ebben a konfrontatív légkörben került sor arra a katolikus hittanórai incidensre, amely sajtópolémiát eredményezett. A katolikus sajtó beszámolója szerint:

„A ‘Figyelőben’ vezércikk jelent meg arról, mi történt egyik katolikus hittanórán.⁴³⁹ Elolvastuk s mint oly sokszor máskor, nagyon szomorkodtunk. Ó, nem miattunk! (...)

⁴³⁷ „Szemtől szembe a zsidókérdéssel. Nagyszabású ankét Kaposvárott és Dombóváron a Nemzeti Bizottság rendezésében”, *Új Élet* II/29, 1946. júl. 18, 2.

⁴³⁸ „Hétről hétre” rovatban: „Főrabbi – rólunk”, *Új Ember* II/30, 1946. júl. 30, 4.

⁴³⁹ Nagyiványi Zoltán: „Hittanóra Pesten 1946-ban”, *Képes Figyelő* II/40, 1946. okt. 5.

Nézzük csak a 'cikket'; a *cikket*, amely egy év óta hol itt, hol ott jelenik meg; talán más eseten botránkozva, semmiségek békáját szappanbuborék-ökörré óriásítva, egyenest ferdére torzítva, kristálytisztá dolgokat szennyesre magyarázva. Bármiről szól is ez a 'cikk', a szavakat és mondatokat mindig az az éket verő szellem diktálja, mindig az a mérgezett toll írja.

Tegnap még arról síráncozott az a 'cikk', hogy feudálisak vagyunk: más bajunk sincs, mint elvett birtokaink sirtása; aztán hogy nem akarunk benyitni a demokrácia kapuján – számunkra de szűkre szabták –, hogy iskoláinkban algebra, kémia, mennyiségtan, egészségtan helyett a demokráciát ócsárolják, nem is beszélve a fegyverrejtegetés rémregényéről. – *Ma*, miután a vádak, legalább is az okosok és gondolkodók előtt rég megdőltek, e 'cikk' mögött megbúvó és sugalmazó szellem kisebb-nagyobb tűszúrásokkal ingerkedik. Bizonygatja például, hogy hiába minden ellenkező látszat, hiába százezres tömegek megmozdulása Budapesten és – Máriapócsan: a magyar katolikusság ketté van osztva, sőt még a püspöki kar is... A 'cikk' ma azon botránkozik, mert ugyebár, botránkozni valamin mindennap kell, hogy Ajtay Kálmán hittanár, érseki tanácsos, egy órán felszólította első osztályos gimnazista tanítványait, hogy álljanak fel azok, akik újabban keresztelkedtek ki és kérte, hogy az illetők a legközelebbi órára hozzák el keresztlevelüket. A hittanár azért kérte be

a keresztleveleket, hogy megvizsgálhassa, amit meg kellett vizsgálnia, hogy az iratok valódiak-e, nincs-e tanítványai közt olyan, akinek csak irata van, de nincs megkeresztelve s amíg megkeresztelve nincs, az egyházi törvények szerint szentségekhez nem járulhat s a tételes állami törvények szerint is katolikus hittant nem hallgathat. A hittanárok éppen a vallási béke nevében nagyon is vigyáznak arra, hogy el ne hódítsák másvallású tanítványikat, különösen ne – a zsidókat; mert a zsidó egyházi vezetőség, egészen érthető okból, nagyon szorgoskodik azon, hogy az üldözés napjaiban csupán forma szerint, vagy pláne csak papíron megkeresztelkedett fiait eredeti vallásához visszavezesse. Aztán még egy célja is lehetett a hittanárnak. Tudni akarta, hogy ki keresztelkedett meg az üldözés idején, mert ezeknél feltehető, hogy a megkeresztelés egyes keresztelők jószágából kellő előkészület nélkül, az előírt várakozási idő (katechumenátus) megtartása nélkül történt meg. A hittanárnak tehát lelkiismereti kötelessége van az ilyenekkel szemben. (...) A lelkiismeret szava pedig az ilyen esetekben azt parancsolja, hogy pótolni kell a mulasztottakat, különben csak anyakönyvi katolikusokat kapna, meggyőződésesek helyett.

Lehet, hogy a hittanár hibázott, hogy talán jobb lett volna, mint ahogyan a 'cikk' írója is mondja, ha bekéri az osztály minden tanulójának keresztlevelét és így vizsgálja meg az, amit meg kellett vizsgálnia. Viszont kérdjük: szégyen-e éppen ma, hogy valaki zsidó származású?

Azonban úgy beállítani a dolgot, mintha a hittanárnak egyedüli célja az lett volna, hogy tanítványait – pardon pour l’expression⁴⁴⁰ – árjakra és nem-árjakra ossza ketté, hogy egyesek mellé új sárga csillagot varrva, az Egyház kebeléből kizárja, mint ahogyan a vezércikkíró – szigorúan a sorok között – inszinuálja: enyhén szólva, lelkiismeretlenség.

Íme: mindenki láthatja a tényt, megint görbe tükröt tartottak a magyar közvélemény orra elé egy katolikus ‘esettel’ kapcsolatban. És az sem külön, ami utána következik. Mert itt még sok mindenről van szó, ami minden, csak nem az annyiszor hirdetett s mindig tőlünk kívánt a másik oldalon nem egyszer kifigurázott, megbékélés szelleme. Vegyük csak sorra ezeket!

Ajtay hittanár alig különbözik a ‘golyószórós páterektől’, akikkel a cikkírónak, ahogy maga vallja, s mi, mint jó demokratákhoz illik, el is hisszük neki: eddig elég sok baja volt. Mert... ‘Ajtay hittanár hat elsős gimnazistát vágott a falhoz, ha nem is testileg, de lelkileg’. – Hogy a keresztleveleknek az a – mondjuk – tapintatlan bekérése lelki falhozvágás-e, azt bízunk az épelméjű emberek ítéletére. A ‘golyószórós páterekről’ pedig csak annyit...: ilyenek nincsenek. Hányan álltak mindössze ilyen vád alatt? Egy volt: Kun páter. (...) S ha valaki elcsúszott volna is, mint ahogyan elcsúszott Berend Béla, a szigetvári izraelita

⁴⁴⁰ Elnézést a kifejezésért.

pap, épúgy nem hozott volna szégyent a katolikus papság összességére, mint ahogyan ő nem hozott a zsidó papságra, pláne annak összességére.

Szól azután a 'cikk' holmi 'bizalmas rendeletről' is, s a rendelet kiadóját a hittanárral együtt ülteti a vádlottak padjára. Mi utána jártunk a legilletékesebb helyen, a hitoktatási szakfelügyelőnél és az érseki helynökségnél, mi is volt az a bizalmas rendelet, és megdöbbentünk, hogy sem a hitoktatási felügyelőség, sem az érseki helynökség ilyen 'bizalmas rendelet' kiadásáról mitsem tud. Tud ellenben az érseki helynökség egy másik bizalmas szóbeli rendeletről, amely szerint a szorongatás napjaiban kellő hitoktatás nélkül megkeresztelkedett egyéneket különös gonddal és szeretettel kell kezelni, és pótolni mindazt, amit az idő rövidsége miatt az előkészületben el kellett hagyni.⁴⁴¹

És miért vannak tömegével ilyenek? Azért, mert a katolikus Egyház nem zárta be kapuit a zsidóság előtt, sőt tágra nyitotta akkor is, amikor ezért gyalázkodás, sőt börtön járt, mikor a katolikus papságot éppen keresztényi és

⁴⁴¹ Ajtay „az Urat tisztelő imádkozás után arra szólította fel a kis tanítványokat, hogy a nem őskeresztény származású tanulók álljanak fel”. Mivel senki nem jelentkezett, akkor azt kérte, „hogy azok álljanak fel, akik kikeresztelkedtek”. Akinek a 40-es években szabálytalanul kiállított keresztlevele van, „az persze nem tanulhat itt tovább, hanem átmegy a zsidó hittanra”, mondta a hitoktató, aki a Markó utcai berzsényi Dániel főgimnáziumban tanított. A szerző szerint: „Most én tartok hittanórát, tanár úr és én megmondom önnek, hogy azután mit kellett volna tennie. Örülnie kellett volna, uram, de nagyon. Mind a hat gyereknek, és ezekkel fokozott gyengédséggel kellett volna bánnia, egyrészt hogy ne sejtсенek semmit, másrészt, hogy törlesszen egy keveset a nagy adósságból. Van miből, tanár úr!” Nagyiványi Zoltán: *i. m.*

humánus viselkedése miatt a gyűlölet sorrendjében mindig közvetlenül a zsidóság után említették. Kár ezeket elfeledni! Kár elfeledni azt is, hány üldözött zsidó bujt meg papoknál, hány pap és püspök látogatta meg egyedüli vigasztalóként az úgynevezett kijelölt házakat, hány pap szerzett az egyes követségeknél, de különösen a nunciaturánál az üldözöttek számára menlevelet. Magam is tudnék mesélni azokról a kilátástalan és ködös novemberi délelőttokről, amikor iskolai óráim után, szirénavijjogás és bombázás közben is, rohantam a nunciatura elé, hogy személyes kapcsolataim felhasználásával segítsék szegény üldözött embereken. Nagy pillanatok voltak ezek; ott állt a hosszú sor, félve, hogy holnap már késő lesz – s engem, vagy a reverendát látva, mennyire bízott. És milyen boldogság volt, mikor az életet jelentő papírt kézbe adhattam. Pedig én még nagyon keveset tettem. És sohasem mondtam volna el, ha a „cikkek” erre nem kényszerítenek. Voltak százan, ezren a papság tagjai közül, akik sokkal többet tettek és mégsem beszélnek. Ildomtalannak tartják tőkét kovácsolni abból, hogy csupán keresztények és emberek voltak akkor is, amikor rendőrkapók figyelték őket, amikor a kereszténység és emberség szerint való élet veszéllyel járt. S ha hallgatnak is, ezek a kávéházi ‘ellenállási blokkba’ nem tömörült hős papok, velem együtt egy bizonyos idő óta kissé szomorúak, mert sohasem gondolták, hogy mindazért, amit tettek, ez lesz a fizetség. Sohasem hitték, hogy annyiszor kelljen hallaniok

és olvasniok, amit most talán századszor a Figyelőben olvashatnak, hogy Ajtay Kálmánnal együtt szégyelljék magukat, mert az üldözöttekért semmit sem tettek. S hogy holmi keresztlevélbekérés helyett törlesszenek 'nagy adósságukból'.

Igenis, nem szégyelljük magunkat. Tudjuk mi jól, hogy a félelem és megaláztatás napjaiban, mikor majdnem mindkinek elég feladat volt a maga irhájának a mentése, csodákat mi sem tehattünk. De azt is tudjuk, hogy számarányunknál százszorta nagyobb mértékben álltunk ki. Ó az emberek, úgy átlagosan: sem a keresztények, sem a zsidók nem hősök. Pláne nem a veszély pillanataiban! De azt is tudjuk, hogy az európai zsidók szenvedéseiről s e szenvedések megakadályozóiról szóló angol könyv csupán három oldalon át foglalkozik Magyarországgal, s ez a három oldal teljes egészében megboldogult Hercegprímásunk s katolikus papjaink és intézményeink szerepét világítja meg.⁴⁴² Ugyanezzel a témával egy magyar nyelvű könyv lapjain is találkozunk: ebben is megint csak a katolikus papság viszi el a pálmát.⁴⁴³ Kár hát a vádaskodásért. Nézzük csak a dolgokat a történelem igazságot

⁴⁴² Hugh Martin – Wilfrid Douglas Newton – Herbert Montague Waddams – Ronald Ralph Williams, *Christian Counter-Attack. Europe's Churches Against Nazism*, Student Christian Movement Press, London, 1943. Lásd „Angol könyv a magyar katolikus ellenállásról”, *Új Ember* II/12, 1946. márc. 24, 3.

⁴⁴³ A szerző minden bizonnyal Lévai Jenő: *Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről* (Officina, Budapest, 1946) c. könyvére gondolhatott.

tevő távlatában. A huszas évek elején például a török kormány egymillió keresztény örményt ölt meg. Keserűen kérdezzük, hogy bár a zsidó származású Franz Werfel megrázó regényben kiáltotta világgá ezt a szörnyűséget (A Musadagh negyven napja), a hatalmas sajtóval és befolyással rendelkező zsidóság tett-e anything ellene, amennyit mi tettünk óérettük?

De hiába heccelnek bennünket ezek a cikkek, ...hiába heccelnek egyes zsidók túlkapásai, mi megmaradunk annak, akik voltunk: *kereszténynek és embernek*. *Kereszténynek*: aki tudja, hogy a krisztusi világrend ószövetségi alapokon nyugszik, aki napról-napra imádkozza a De profundis-t, és Szent Dávid egyéb Szentlélektől fogant himnuszait... És jöhet bármilyen vihar, mindig akad majd Faulhaberünk,⁴⁴⁴ aki megvédi, ragyogó dialektikával és tudással, ha máshol nem lehet a katedrális szószéken, ezernyi hallgatóság előtt az Ószövetség hitelét. És megmaradunk *embernek is*: aki megbecsüli, épúgy mint a keresztényt, az erkölcsös és dolgos zsidót is, de egy pillanatra sem tud közösséget vállalni a kielégíthetetlen és erkölcsöt rontóval.

⁴⁴⁴ Lásd Michael Faulhaber: *Zsidóság, kereszténység, germánság. A müncheni Szent Mihály-templomban mondott adventi beszédek*. Ford. Nyisztor Zoltán, Káldor Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1934. A magyar katolikus egyház sajnos senki hozzá hasonlót nem bír felmutatni. Ebben az időben ugyanis a hazai katolikus közvéleményformálás meghatározó egyénisége Bangha Béla jezsuita volt.

Keresztényeknél is, zsidóknál is, a komoly elem van többségben. Meg is értjük egymást, akár tudományos körökben találkozunk, akár társadalmi vagy szociális téren, vagy a koalíció berkeiben. Csak egy a baj. Mindkét részen a szájhősök, a karrieristák vannak fenn, azok a hangadók. És sajnos, mindig azok a méregkeverők. Pedig annyira szükségünk volna megértésre, testvéri kézre, összefogásra.

Mi azt szeretnők, ha így lehetne. Nyugalmat, békét, egyetértést szeretnénk, mert az egész világ nem ér fel ezzel. Hiszen Páris intő példája itt áll előttünk. A *Figyelő* nem tesz jó szolgálatot, bár csak egyikét eresztette el a 'cikkek' már megszokott és saját olvasói előtt is netán megúnt sárkányaiból. A megnemértés gyűlöletbe, a gyűlölet végzetbe ragadja nemzetünk szekerét. Mi nem vagyunk gyűlölködők. Megértők vagyunk. Tudjuk, hogy az elmúlt években a mi férfiainkat válogatva, őket meg az örület napjaiban válogatás nélkül vitték au esztelen háború mészárszékére. Tudjuk, hogy a sebeket ők most is azért érzik intenzívebben, mert azokban a napokban többet kaptak, és fájóbbakat, mint mi.

Most ellenben közös szenvedés passióját olvassa fejünkre a szenvtelen világ béketörvényszéke. Álljunk inkább egymás mellett. Rajtunk, mint mindig, most sem fog múlni.”⁴⁴⁵

Egy évvel később, 1947 őszén, mintegy ehhez a katolikus hittanórai incidenshez kapcsolódik az a beszámoló, amely szintén Kis Görgy tollából jelent meg. Ebből az tűnik ki, hogy az időközben pápai esperessé lett szerző továbbra is a zsidók megkeresztelkedésében látta a „zsidókérdés” megoldását. Ezt a megközelítést egyébként a zsidóüldözések idején a megkeresztelkedett zsidók megsegítésére alakult Magyar Szent Kereszt Egyesület⁴⁴⁶ is magáénak tekintette.⁴⁴⁷

„A magyar zsidók hetilapja, az *Új Élet* aug. 7-i számában megemlékezik a *The International Council of Christians and Jews* svájci konferenciájáról, mely ez év július 31-én

⁴⁴⁵ Péntes Balduin: „Amit a zsidóknak el kell mondanunk”, *Új Ember* II/41, 1946. okt. 13, 1-2.

⁴⁴⁶ Az Egyesületet a konvertita Báró Kornfeld Móric alapította 1939 tavaszán (de csak októberben kezdte meg a működését) a zsidótörvények által érintett katolikusok védelmére.

⁴⁴⁷ „A csanádi püspök a zsidók közötti apostolkodásról”, *Új Ember* IV/16, 1948. ápr. 18, 4. Az Egyesület közgyűlésén „Hamvas püspök beszédében örömet fejezte ki, hogy az 1944. évi golgotajárás után az Ur az egyesület szétszórt tagjait ismét egybegyűjtötte. Istennek tehát tervei vannak az egyesülettel. Hogy mik ezek a tervek, ez megsejthető az egyesület ama célkitűzéseiből, mely *feladatul tűzi ki a zsidó testvérek között való apostolkodást*. A zsidóság vallási életében nagy változást jelent – mondotta – a lengyelországi és az oroszországi hatalmas orthodox zsidó reservoir pusztulása. A zsidóság a multban innen nyerte számbeli megújódását és vallási felfrissülését is. E felfrissülés hiányában a zsidóságot az a veszedelem fenyegeti, hogy ősi vallása iránt közömbössé, sőt hitetlenné válik. *A próféták és a Megváltó népe azonban vallás nélkül nem maradhat*. A mi kívánságunk, hogy ne is maradjon, hanem hogy az Egyház nagy-pénteki imája szerint lehulljon a fátyol a szeméről és megismerje, sőt elismerje Dávid fiát, kit Isten az ő megváltására is küldött.” Lásd még „A Magyar Szentkereszt egyesület közgyűlése”, *Új Ember* V/44, 1949. okt. 30, 2.

azért ült össze Seelingsbergben, hogy egyengesse a megbékélés útját a kereszténység és a maradék zsidóság között.

Magyarország kiküldötte zsidó részről dr. *Herskovits Fábán* pesti rabbi volt, aki a konferencián *az antiszemitizmus okait* fejtegette, különös tekintettel a magyar állapotokra.

Az újságközleményből megtudjuk, hogy Herskovits szerint az antiszemitizmus jelentős oka az, hogy a keresztény egyházak hitoktatásukban már a kis iskolaköteleseknek azt tanítják, hogy *Jézust a zsidók feszítették keresztre*. Ezért a rabbi határozati javaslatot terjesztett a kongresszus elé a *'hitoktatás reformjáról, különösen Jézus keresztfeszítésével kapcsolatosan'*. Kérte *'ennek megváltoztatását a történelmi tényeknek megfelelően, ha pedig ez lehetetlen, a közlés kedvező életkorban való bevezetését'*.

Kik feszítették meg Jézust?

(...) Mind a négy evangélista, de a zsidó rabbiból megtért Szt. Pál is kétséget nem hagyóan tanítja és hirdeti írásai-
ban, prédikációiban zsidók és pogányok előtt, hogy *Jézust a korabeli zsidók közül ellenségei* hurcolták a keresztre. Természetesen *pogányok is*, mint pl. a gyengeelméjű római helytartó: Pontius Pilátus, továbbá a szolgal elkű római poroszlók *részesek* Jézus ártatlan meghurcoltatásának bűnében.

Ha Herskovits azt állítja, hogy az Új Szövetségi Szentírás nem hiteles, súlyosan sérti a keresztény vallás felfogását. (...)

A mondottak alapján nem fér kétség ahhoz, hogy nemcsak a keresztény források alapján, hanem *tárgyilagos zsidó vélemény szerint is Jézust zsidók juttatták a keresztre.*

Kik szítják az antiszemitizmust?

...megfelel-e a valóságnak Herskovits ama állítása, mintha e történelmi tény iskolai tanítása önmagában véve antiszemitizmust idézne elő? (...)

Mindenekelőtt leszögezendő, hogy *egyetlen komoly katolikus embernek sem fog eszébe jutni bármely zsidón bosszút állni Jézus haláláért.* Minden lelkileg kicsit is képzett ember tudja azt, hogy a *kollektív megtorlások* nincsenek megengedve. (...) *...nem lehet és nem szabad keresztény embernek sem az egész Krisztus korabeli zsidóságot, még kevésbé a mait felelőssé tenni, vagy elítélni a főpapok, írástudók és farizeusok, szadduceusok kétezer év előtti bűneiért.* – Nevetséges is volna, ha a kereszténység ezt tenné, hisz akkor *megtagadná ép azokat, akik szintén a zsidóságból származtak és – mint első egyházközségek – magva a későbbi világkereszténységnek!*

Én azonban magát az állítást is tagadom, tapasztalatomban soha nem fordult elő még eset, hogy valaha is növekedem antiszemita kijelentést tett volna a megfeszítés tanítása után.

Nem lehetetlen, hogy a középkor még kiforratlan és durva, de vallásosabb szellemét inkább izgatta ez a tény a zsidók ellen és innét magyarázható, hogy mindenképpen meg akarta téríteni a zsidókat, ma azonban a kérdés eme oldala már igazán nem foglalkoztatja az embereket.

Az antiszemitizmus és megoldása

Az antiszemitizmus okai között nézetem szerint szerepelnek földiek és szerepelnek nem evilágiak. A földi okok között – ebben igazat adok Herskovitsnak – jelentékeny szerepet játszik a *zsidóság hazátlansága* és a körülmények, melyek ebből erednek! Persze más kérdés, hogy nyílik-e valaha is a zsidóságnak arra módja, hogy eme hazátlanságát *a cionizmus eszméje szerint* hazával pótolja? Bármennyire is kívánnám ezt a zsidóságnak, nézetem szerint *transzcendentális okokból* erre a zsidóknak soha e földön nem lesz módjuk. És itt érintettem a nem evilágit. Felfogásom az, hogy a zsidó nép keserves tragédiáját Isten megengedi azzal a céllal, hogy a 'populus resistens-t és contradicens-t'⁴⁴⁸ igazi hazájába vezesse haza, aki a Messiás, Jézus Krisztus!⁴⁴⁹

(...) Herskovits az antiszemitizmus megszüntetésének feltételéül azt is kívánta Svácbban, hogy legalább egy időre *szüntessék meg a keresztény egyházak a zsidó*

⁴⁴⁸ Vagyis az üdvösségnek és a megváltásnak ellenálló és ellentmondó népet.

⁴⁴⁹ Ezzel a Holokauszt gyakorlatilag üdvtörténeti értelmezést nyer! Néhány évvel később, Izrael állama vonatkozásában, egy evangélikus szerző is ennek a meggyőződésének ad majd hangot. Lásd „Az Egyház jövődjéje. 2: Izrael megtérése”, *Élő Víz* VII/2, 1951. jan. 28, 2-4.

missziót. Sajnos, úgyis édes kevés még, amit e téren tesszünk Magyarországon... (...)

Nem arra volna elsősorban szükség, hogy egy nem zsidókból álló *Pro Palestina szövetség* létesüljön, mely a cionisták vágyát támogatja, hanem, hogy egy nem zsidókból álló szerv jöjjön létre jóindulatú igazi katolikus keresztényekből, akik őszintén megmondják esetszerűleg és időnkint egy hasonló felelős zsidó testületnek, hogy *mi az antiszemitizmus igazi oka és ez utóbbi testület hinne az előbbinek és megkísérelné a kapott tanácsokat, legalább próbaképen követni. Ez, bizonyára eredménnyel járna!*”⁴⁵⁰

1948. dec. 26-án letartóztatták Mindszenty József esztergomi bíboros-érseket, „hütlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló bűncselekmény, kémkedés és valutaüzérkedés” gyanúja miatt.⁴⁵¹ A Budapesti Népbíróság az 1949. febr. 3-8. között megtartott koncepciós perben életfogytig tartó fegyházra ítélte. Az *Új Ember* tanúsága szerint ez a letartóztatás semmiféle zavart nem okozott a magyar katolikus egyház intézményi működésében. A katolikus közvéleményt megjelenítő és alakító hetilap még csak nem is tájékoztatott a perről és az ítéletről!

⁴⁵⁰ Kis György: „Kereszténység és antiszemitizmus. A svájci keresztény-zsidó kongresszus egy javaslatához”, *Új Ember* III/37, 1947. szept. 14, 8.

⁴⁵¹ „Őrizetbe vették Mindszenty hercegprímást”, *Új ember* V/1, 1949. jan. 2, 1.

Ami a katolicizmus és a zsidóság viszonyát illeti, a „megtérítés” lekerült a napirendről. A zsidókérdés megoldásának egy új megközelítése körvonalazódott. Eszerint:

„A megoldást minden bizonnyal meg fogja hozni, ha az igazán keresztény módon és az igazán zsidó módon gondolkodók a világnézeti ellentétek kihangsúlyozása helyett együttműködnek annak a programnak a megvalósításán, amely közös értéként bontakozik ki mind az Ó-szövetségből, mind az Új-szövetségből.”⁴⁵²

Ennek folyományaként a Szent Kereszt Egyesület szintén módosította a céljait. Már nem a zsidók körében kifejtendő missziós tevékenységet tekintette feladatának, hanem a vészkorszak idején megkeresztelkedett zsidók hittani ismereteinek az elmélyítését.

A katolikus egyház 1950. aug. 30-án – a református, unitárius, izraelita és evangélikus egyházak egyezményei után – maga is egyezményt kötött az állammal, és ezzel mintegy belesimult az államszocialista rendszerbe.⁴⁵³ A „zsidókérdés” mondhatni végérvényesen eltűnt az egyház problématárából. Annál is inkább, mivel

⁴⁵² „Kereszténység és antiszemitizmus”, *Új Ember* V/11, 1949. márc. 13, 3.

⁴⁵³ Mindszenty bíboros elítélése után már ebbe az irányba mutat „A békemozgalom és a magyar püspöki kar”, *Új Ember* V/16, 1949. ápr. 17, 4.

„jelenlegi ismereteink szerint 1948 után az antiszemita indulatkitörések eltűnnek. Ha történtek is ilyenek, a sztálinista diktatúra sajtójában és a hivatalos dokumentációban kevés nyomuk maradhatott.”⁴⁵⁴

A lokális antiszemita incidensek és a katolikus sajtó

A magyar társadalom büntelenségének és önfelmentésének a katolikus közvéleményt alakító felekezeti sajtóban való markáns megjelenésével mintegy párhuzamosan országos viszonylatban elkezdődött a lokális antiszemita incidensek sorozata. Csősz László szerint:

„az eddig feldolgozott források alapján 1945 és 1948 között Magyarországon legalább 250 olyan incidens történt, ahol az antiszemitizmus bizonyosan vagy feltételezhetően a kiváltó okok között szerepelt. (...) Földrajzilag a Tiszántúl és az északi iparvidék területére esik az esetek jelentős része, beleértve a hús legsúlyosabb konfliktuszómét. A leginkább érintett régiók Miskolc környéke, a Nagykunság, a Hajdúság és a Viharsarok voltak. Közös jellemzőjük, hogy ezeken a vidékeken különösen nagy létszámú ellátatlan, elégedetlen mezőgazdasági illetve ipari népesség élt.”⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ Csősz László, „Népirtás után...”

⁴⁵⁵ *Uo.*

Ezeknek az antiszemita incidenseknek valójában semmiféle visszhangjuk nem volt a korabeli országos katolikus sajtóban (vagyis az *Új Emberben*). Egyetlen kivétel a kunmadarasi pogrom (1946. máj. 21-én),⁴⁵⁶ amelyben a vérvád is megjelent és szerepet kapott. Ezen kivétel oka talán abban is keresendő, hogy itt elsősorban a református egyház volt érintett.

Az emberéleket követelő pogrommá fajuló incidens közvetlen kiváltó oka az volt, hogy „a község lakosságának többsége ...igazságtalannak tartotta azt a népbíróági ítéletet, amelyet” Nagy János helyi református tanító és volt leventeoktató ellen hoztak.⁴⁵⁷ Pelle János szerint:

„Kunmadaras példája bizonyítja, hogy az 1944 tavaszán elszaporított kórokozók milyen mélyen roncsolták a lelkeket: hiszen ha valaki visszaadott valamit a zsidóknak, azért volt oka a gyűlöletre, ha pedig nem, akkor félelemből fordult ellenük. Az ügyeket csak bonyolította, hogy a vitatott vagyontárgyakból nemcsak a kommunisták egy része, de olykor a pártszervezet is ‘jussolt’.”⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Lásd Ständeisky Éva: „Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban”, *Századok* 126/2, 1992, 293-302; Vörös Éva: „Kunmadaras. Újabb adatok a pogrom történetéhez”, *Múlt és Jövő* 4, 1994, 69-80; Apor Péter: „A népi demokrácia építése: Kunmadaras, 1946”, *Századok* 132/3, 1998, 601-632; Uő., „A kunmadarasi pogrom, 1946”, *Rubicon* 2008/7-8, 94-95; Pelle János: „Zsidókérdés” *magyarországon 1945-ben és 1946-ban*, Milton Friedman University press, Budapest, 2020.

⁴⁵⁷ Ständeisky Éva: *i. m.*, 293.

⁴⁵⁸ Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*, Pelikán Kiadó, Budapest, 1996, 153.

Nem egészen egy hónappal később a pogromot elítélő cikk jelent meg az *Új Ember*ben. A katolikus hetilap tulajdonképpen egy beszédet közölt, mert annak kapcsán egyrészt kidomboríthatta, hogy 1944-ben a katolikus egyház milyen sokat tett a zsidók megmentéséért; másrészt pedig ismételten rámutathatott arra, hogy mindenben, ami a zsidósággal történt és történik, abban a zsidóknak maguknak is megvan a felelősségük.⁴⁵⁹

„A budapest józsefvárosi egyházközség Credo-egyesületében Kórody-Katona János tartott népes férfi közönség előtt előadást. ‘Mi katolikusok – mondotta többek között – élesen szembenállunk azzal, ami Kunmadarason történt. Elítélünk minden gyűlöletet, mely szembenáll az Úr Jézus örök szeretetparancsával. Együtt érzünk minden ártatlan szenvedővel. Igazságos ítéletet kívánunk, hogy ez többé ne történjen. Viszont kívánjuk, a zsidóság józan többségétől, hasson mérséklőleg a maga körében minden indokolatlan erőszakkal és túlkapással szemben. Meg kell szűnnie a katolikus Egyház ellen irányított gyűlöletnek is.

Én, aki a Vörösmarty-utcai Skót iskola zsidószázadának parancsnoka és egyideig a budapesti Apostoli Nunciatura

⁴⁵⁹ Ez a gondolat már a zsidótörvények idején megfogalmazódott. Glattfelder Gyula, csanádi püspök, 1938-ban mondotta: „Kétségtelen, hogy a világszerte tomboló antiszemita viharban a zsidók azt aratják, amit ők maguk vetettek”. „Serédi hercegprimás, Glattfelder püspök és Imrédy miniszterelnök beszéltek a Felsőház egyesített bizottságában”, *Nemzeti Ujság* 1938. máj. 21, 2.

védett házainak szervezésével voltam megbízva, kíváncsún tartom most már közölni hiteles adatok alapján, hogy 1944 őszén a budapesti Apostoli Nunciatura és a külföldi követségek hány védőlevelet állítottak ki az üldözöttek számára. Kiállítottak védőlevelet: az Apostoli Nunciatura 13.000, Svéd követség 5.000, a Svájci követség 7.800, a Spanyol követség 300, a Portugál követség 693, a Nemzetközi Vöröskereszt 3.000, a Svéd Vöröskereszt 4.000.

Az Apostoli Nunciatura tehát a legtöbb védőlevelet állította ki. Az idős nuncius, Angelo Rotta fáradhatatlanul dolgozott a védelem ügyéért. A Nunciatura épülete tele volt otthagyó üldözöttekkel. A védőlevelek körül nem voltak panamák, mert azok kiállítása senkinek fillérjébe sem került. A Nunciatura védettjeit – katolikusokat és nemkatolikusokat egyaránt! – 47 házba helyeztük el. Szálasiék önkénye is csak utoljára mert a pápai védettekhez hozzányúlni, ez ellen is erőlyesen tiltakozott az Apostoli Nunciatura. Ott voltam Bagossy 'követ' előtt a tiltakozás alkalmával. Letartóztatással fenyegetőzött.

A Nunciaturán kívül a katolikus papok és világiak egészsokasága dolgozott a zsidókkal szembeni emberteleneségek meggátlásán, így P. Köhler, P. Révay, Molnár Frigyes, valamint szerzetesek és apácák légioja, Slachta Margit és nővérei. Állandó teherautójárat ment apácákkal Hegyeshalom felé, hogy a védetteket megmentseék. A lel-

kes pap, Gáspár Béla vértanuja is lett Krisztus örök parancsának.⁴⁶⁰ A katolikus Egyház tehát nem gyűlöletet, hanem méltányosságot és hálát érdemel, – nem hálátlan-ságot. A Magyar katolikus Egyház felemelt fővel állhat az emberiség ítélete elé. Most is igazságot és békességet kívánunk.”⁴⁶¹

A másik markáns 1946-os antiszemita incidensről – az ún. miskolci „népítéletről”⁴⁶² – szintén szó esett az *Új Emberben*; de nagyon érdekes megközelítésben. A hetilap azt inkább a belpolitikával és a párizsi békekonferenciával hozta kapcsolatba, ahol Magyarország helyzete a lehető „legrosszabb” volt. Ebben a tudósításban azonban a „zsidó” szó, mint olyan, meg sem jelent.⁴⁶³

A katolikus – ugyanúgy, mint a többi magyarországi keresztény – egyház számára az újra jelentkező „zsidókérdés”-ben végeredményben az hozott megoldást, hogy:

„A honatyák, ahelyett, hogy szembenéztek volna az antisemitizmus valós veszélyeivel, a szőnyeg alá söpörték a

⁴⁶⁰ Személye és 1944-es magatartása teljesen ismeretlen.

⁴⁶¹ „Mi katolikusok szembenállunk azzal, ami Kunmadarason történt!’ Az Apostoli Nunciatura egymaga 13.000 védőlevelet állított ki, s a magyar papság egész osztaga dolgozott az üldözöttek megmentésén”, *Új Ember* II/24, 1946. jún. 16, 2.

⁴⁶² Lásd Varga János: „A miskolci népítélet”, *Medvetánc* 6/2-3, 1986, 293-314; „A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták” (Standeisky Éva bevezetőjével), *Társadalmi Szemle. Szocialista elméleti folyóirat* 45/11, 1990, 78-86. Pelle János: *Az utolsó vérvádak, i. m.*, 189-247 („A miskolci konstruált vérvád”).

⁴⁶³ Ujlaki Andor: „A miskolci események belpolitikai hullámverése”, *Új Ember* II/33, 1946. aug. 18, 3.

problémákat, s szinte elérzékenyülten állapították meg, hogy a 'magyar nép' valójában soha nem volt antiszemita. Ebben a hangulatban disszonánsnak tűnt a szabadságpárti Nagy Vince figyelmeztetése: 'A politikai pártoknak és intézményeknek keresztény vezetői sohase mulasszák el tömegeiket a lappangó antiszemitizmus oktalanságára és országromboló voltára figyelmeztetni, és élesen forduljanak szembe azzal'."⁴⁶⁴

1946. nov. 15-én ebben a kontextusban jelent meg az 1946. évi XXV. törvénycikk *a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről*,⁴⁶⁵ amelyben azonban szó sem esett a zsidók megkövetéséről. Ez kétséget kizáróan megnyugtatóan hatott az egyházakra is.

Ily módon a vérvádak felélédeése miatt indult bírósági eljárások (pl. 1946-ban és 1947-ben Debrecenben, valamint 1954-ben Mátészalkán, illetve Törökszentmiklóson) visszhang nélkül maradtak a katolikus *Új Ember* hetilapban. Vélelmezhető, hogy ebben inkább a református egyházat gondolták érintettnek.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Ständeisky Éva: *i. m.*, 305.

⁴⁶⁵ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94600025.tv>; indoklása: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600025.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51> (letöltve: 2021. 07. 26).

⁴⁶⁶ Ez egy olyan hipotézis, amely elmélyültebb levéltári vizsgálatokat igényel(ne).

1956-ban pedig a katolikus egyház túlságosan el volt foglalva önmagával ahhoz, hogy lokális antiszemita incidensekre reflektáljon.⁴⁶⁷ Annál is inkább, mivel a forradalom leverését követően újra kiszolgáltatott és az államszocialista hatalomnak alávetett helyzetben találta magát.⁴⁶⁸

Az evangélikus egyház és a „zsidókérdés” a második világháború után*

Az evangélikus egyház a Horthy-korszakban egyike volt azon keresztény egyházak szűk körének,⁴⁶⁹ amelyek társadalmi szerepre tarthattak igényt és privilegizált helyzettel rendelkeztek. Demográfiai nagyságrendje miatt azonban az evangélikus egyház nem bírt valós társadalmi és politikai befolyással, így módon az uralkodó politikai hatalom sem törekedett különösebben az instrumentalizálására; vagyis az eszközként való használatára. A katolikus egyházzal ellentétben semmiképpen nem tarthatott igényt „a rendszer egyik legitimációs bázisa”⁴⁷⁰ szerepre. Ugyanakkor nem lelhető fel benne a református egyházban igazi erő képviselő radikális fajvédő és antiszemita irányzat sem. Ez még akkor is igaz, ha egyébként a zsidókérdés „megoldásának” szükségessége, a zsidóság hibáztatása nem volt teljesen idegen az evangélikus sajtótól

⁴⁶⁷ Lásd *Új Ember* XII/4, 1956. nov. 4.

⁴⁶⁸ Lásd *Új Ember* XIII/1, 1957. jún. 2.

* A tanulmány a Yad Vashem International Institute for Holocaust Research „Trauma és rehabilitáció: Zsidók és zsidó élet Magyarországon a Holokauszt után, 1945-1957” c. kutatási projektje keretében készült.

⁴⁶⁹ Valójában a katolikus és a református egyházak sorolhatók még ebbe a körbe.

⁴⁷⁰ Gárdonyi Máté: „Üldöztetés és felelősség”, *i. m.*, 269.

sem. Ellenben voltak olyan hangok is, amelyek rámutattak az ellentmondásokra, és kritikákat is megfogalmaztak.⁴⁷¹

Ettől függetlenül a magyarországi evangélikus egyháznak, mint intézménynek, a zsidókkal/zsidósággal és a Holokauszttal kapcsolatos magatartásának, állásfoglalásának megismerése beleütközik az alapkutatások hiányába.⁴⁷² Ennek elsődleges oka az, hogy feltáratlan a magyarországi evangélikus egyház 20. századi története!⁴⁷³ Ebből kifolyólag – pl. a katolikus és a református egyházakkal ellentétben – gyakorlatilag alig van viszonyítási alap, amely lehetővé tenné annak vizsgálatát, hogy a Horthy-korszakhoz képest miként alakult, változott, fejlődött az evangélikus egyházi álláspont és magatartás 1945-öt követően.

⁴⁷¹ Ez a többféleség körvonalazódik az Országos Luther-Szövetség hivatalos lapjának számító *Evangélikus Élet. Egyháztársadalmi, kulturális és belmissziói, egyházpolitikai hetilap* 1938 és 1942 közötti lapszámainak a zsidósággal/zsidókérdéssel foglalkozó írásaiból. Pl. Hamvas József: „A zsidóság válsága”, *Evangélikus élet* VI/8, 1938. febr. 19, 8-9; M. S.: „A zsidótörvény”, *uo.*, VI/16, 1938. ápr. 16, 4-5.; S-z-ó: „A zsidókérdés egy másik oldalról”, *uo.*, VI/29-30, 1938. júl. 23, 6-8; „Az égi csillag nyomán (S. Kapi Béla püspök körlevele a nemzeti egység védelméről, hiányairól és a zsidótörvényjavaslatról.)”, *uo.*, VII/4, 1939. jan. 28, 4-5; Kóts Lajos: „A keresztség értékelése”, *uo.*, VII/8, 1939. febr. 25, 4-5; „Egyházi asszimiláció”, *uo.*, VII/20, 1939. máj. 20, 8-10; Dyl.: „Zsidókérdés előlről”, *uo.*, IX/24, 1941. jún. 14, 2-3; Dezséry László: „Félvér-amnesztia”, *uo.*, IX/27, 1941. júl. 5, 4-5.

⁴⁷² A fellelhető (szak)irodalomból lásd pl. Zászkaliczky Péter: „1944 mementója: egyházunk és a zsidókérdés”, *Lekipásztör* 60/5, 1985, 289-297; Madocsai Miklós: „1944 mementója: Egyházunk és a zsidókérdés”, *Lekipásztör* 61/4, 1986, 243-246; Fürj Zoltán: „Az evangélikus egyház és a Holocaust. D. Kapi Béla tárgyalásai a Sztójay-kormányval. [Dokumentumok]”, *Világosság* 32/12, 1991, 939-953; Uő.: „Én pedig a legtöbb esetben tehetetlen voltam. Kapi Béla állásfoglalása a zsidókérdésben”, *Lekipásztör* 66/7-8, 1991, 218-221.

⁴⁷³ A kutatásra ösztönzőleg hathat az Evangélikus Digitális Tár (<http://medit.lutheran.hu>; letöltve: 2021. 07.26), ahol fellelhetők evangélikus folyóiratok és levéltári iratok.

1945 – 1948: a politikai és a társadalmi átalakulás korszaka

Demográfiai nagyságrendje okán az evangélikus egyházszervezet korántsem rendelkezett olyan országos lefedettséggel, mint pl. a katolikus vagy a református egyház. Ebből kifolyólag teljesen más volt az érintettsége abban az 1945 és 1948 között lajstromozható 250 incidensben, amelyben, Csősz László szerint, „az antiszemitizmus bizonyosan vagy feltételezhetően a kiváltó okok között szerepelt”.⁴⁷⁴

Ebben a vonatkozásban mindenképpen helyénvalóbb az országos egyházszervezet, a központi egyházvezetés álláspontjára fókuszálni. Annál is inkább, mivel ennek az időszaknak a társadalmi és politikai átalakulási folyamatai kapcsán az evangélikus egyháznak is

- 1) egyrészt szembesülnie kellett a Horthy-korszakban betöltött szerepével és magatartásával;
- 2) másrészt pedig pozicionálnia kellett magát a megerősödő és fokozatosan teret nyerő kommunizmussal szemben.

Kronológiai szempontból mindenképpen fontos tényezője az átalakulásnak, hogy 1945. márc.15-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány elrendelte a 100 hold feletti birtokok, köztük az egyházi birtokok, kisajátítását és kiosztását.⁴⁷⁵ Kártalanítás helyett a pénzügyi kormányzat 1945 és

⁴⁷⁴ Csősz László: „Népirtás után...”

⁴⁷⁵ A felekezeti helyzet különbözőségét tükrözi, hogy míg Grósz József katolikus kalocsai érsek beadványban tiltakozott, addig „Br. Radvánszky Albert evangélikus egyetemes egyházi és iskolai felügyelő körlevélben hívta föl a gyülekezeteket, hogy a megindult földreformmal kapcsolatban 30-30 kat. holdat igényeljenek anyagi önfenntartásuk biztosítására.” Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790 – 1992. Kronológia*. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 1), História – MTA Történettudományi Intézete Budapest, 1993, 251 (1945. ápr. 5).

1948 között jövedelemkiegészítő államsegélyt, illetve tiszteletdíjat folyósított a lelkeskedő papságnak és az egyházi oktatásban, igazgatásban működő személyeknek.⁴⁷⁶

1945. ápr. 30-án a Magyarországi Ökumenikus Bizottság nyilatkozatban gyakorolt bűnbánatot. Megvallotta az egyházak mulasztásait és reménységgel tekintett „a várható átalakulások elé”.⁴⁷⁷

A közeljövőben 1945 nyara-ősze jelentette azt az időszakot, amikor a Holokauszt túlélők elkezdtek hazatérni. Gyakorlatilag ekkorra datálható a konfliktusok kezdete is. A második világháború befejezését követően Magyarországon az első antiszemita megnyilvánulások már 1945 júniusától regisztrálhatók. „Az életben maradt zsidók érthető módon fokozott érzékenységgel reagáltak az antiszemitizmus minden, akár vélt vagy jelentéktelen megnyilvánulására is.”⁴⁷⁸ Ebben a vonatkozásban szembeötlő különbség észlelhető Budapest, illetve a vidék között. A konfliktusok újra napirendre kerülésében minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy „1945 és 1948 között a zsidókérdés és a zsidóüldözés problémaköre a nekilendülő publicisztikai viták középpontjában állt.”⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ 1948 után az államsegély mértékét az egyházakkal egyenként megkötött egyezmények rögzítették, amelyek egyben az egyházak állami kiszolgáltatottságát is jelentették!

⁴⁷⁷ Balogh Margit – Gergely Jenő: *i. m.*, 251.

⁴⁷⁸ Csősz László: „Népirtás után...”

⁴⁷⁹ Kovács András: „A zsidókérdés a mai magyar társadalomban”, in: Kende Péter (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. (Adalékok az újabbkori magyar történelemhez, 4), A Magyar Füzetek Kiadása, Párizs, 1984, 3.

Budapesttel ellentétben, ahol a gettó több hónapig tartó embertelen körülményei között⁴⁸⁰ mégis csak jelentős számú zsidónak sikerült túlélni a vészkorszakot,⁴⁸¹ a vidéki zsidóság mondhatni teljességgel megsemmisült.⁴⁸² Megszűntek a közösségek, és felszámolódtak mind az egyéni, mind pedig a közösségi javak. A németországi táborokból hazatérő zsidóknak tehát családtagjaik és anyagi javaik elvesztésével kellett szembesülniük. Az esetek többségében tényleg a nulláról kellett mindent újra kezdeni. Sokszor egyedül, mert a család szinte teljesen, vagy döntően elpusztult.

Pelle János meglátása szerint:

„az életben maradt zsidók visszatérése a koncentrációs táborokból és a munkaszolgálatból jobban felkavarta a magyar társadalmat s különösen a falvak népét, mint az elhurcolásuk. E paradox jelenség oka abban a zűrzavaros és ellentmondásos, a polgári rendet fenekestül felforgató folyamatban keresendő, mely 1944. március 19-vel, a német megszállással vette kezdetét, csúcspontját pedig

⁴⁸⁰ Lásd Jakab Attila: „Mindennapok a budapesti gettó(k)ban”, in: Jakab Attila – Kovács Tamás (szerk.): *Zsidó sorsok a nyilas időkben*. Konferencia a kutatók éjszakáján, 2019. szeptember 27. Tanulmányok, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 2019, 75-84.

⁴⁸¹ Egy 1945. márc. 25.-i összeírás szerint 86 910. Balogh Margit – Gergely Jenő: *i. m.*, 250. 1945. dec. 25-én a budapesti gettóban és családoknál összesen 129 000 túlélővel számoltak. *Uo.*, 255.

⁴⁸² Braham, Randolph L (szerk.): *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 1-3. kötet, Park Könyvkiadó, Budapest, 2007; Uő.: *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 1-3. kötet, Park Könyvkiadó, Budapest – Koinónia, Kolozsvár, 2008.

1946 tavaszán érte el. A deportálások, a zsidókat jogaiktól megfosztó rendeletek ugyanis egy olyan 'forradalmi' erjedést indítottak el a társadalom alsó rétegeiben, melynek erőit különböző radikális mozgalmak gerjesztették és használták fel.”⁴⁸³

Az 1945. nov. 4-én tartott nemzetgyűlési választások eredményeként létrejött Nemzeti Kormány⁴⁸⁴ 1946 januárjában rendeletet adott ki, amely a magyarországi német lakosság Németországba való áttelepítéséről intézkedett. Ez a rendelkezés erőteljesen érintette az evangélikus

⁴⁸³ Pelle János: *Az utolsó vérvádak*, i. m., 151.

⁴⁸⁴ A Magyar Kommunista Párt a választási kudarcát részben az egyházak aktivitásával magyarázta.

egyházat.⁴⁸⁵ Ugyanez elmondható a csehszlovák – magyar lakosságcsere-ről is.⁴⁸⁶ Több hazai gyülekezet kihalt, a szlovák környezetből elűzött

⁴⁸⁵ Az 1947-es közgyűlésen elmondott jelentésében D. Radvánszky Albert egyetemes felügyelő gyakorlatilag egybefűzte a zsidóüldözést a németek kitelepítésével: „Az összeomlás előtt főként az üldözött zsidóság érdekében lépett fel egyházunk oltalmazóként az isteni törvényeket megszegő kormányintézkedésekkel szemben. De az összeomlás után is – sajnos – újból sokszor hallatnia kellett szavát az üldözöttek érdekében és Krisztus nevében ki kellett terjesztenie az ő oltalmazó palástját azok fölé, akik méltatlanul szenvednek. A német származású lakosság kitelepítésével kapcsolatban a miniszterelnöknél szóban és írásban kifejeztük egyházunknak azt az örök törvényeken alapuló álláspontját, hogy a kollektív büntetésnek minden fajtája egyaránt igazságtalan és bűnös, akár zsidókkal, akár németekkel szemben alkalmazzák. A hazai német-séggel szemben alkalmazott kollektív megtorló intézkedések valláserkölcsei meggyőződésünkkel összeegyeztethetetlenek. Mindazon állampolgárok fajra és vallásra való tekintet nélkül, akik vétkeztek a magyar állameszme és nemzethűség ellen, bírói eljárás alapján ám vonassanak felelősségre s telepíttessenek ki hazánkból oda, ahová szívük vonzza, ellenben azok, akikről kétségtelenül megállapítható a nemzetünkhöz való hűség, bűn hiányában nem büntethetők pusztán azért, mert nem magyar anyanyelvűek. Elnöksámmal együtt ismételtén óvást emeltem a miniszterelnöknél a kitelepítéssel kapcsolatos igazságtalanságok miatt, rámutatva arra az önzésre és haszonlesésre, mely a kitelepítés végrehajtásánál sok esetben megnyilvánult, s melynek következtében sok esetben nemzethűségükről bátran hitet tett egyének is kitelepítésre ítéltettek.” *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1947. ápr. 25, 37 (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1224#book>; letöltve: 2021. 07. 26). Radvánszky-nak szemmel láthatóan eszébe sem jutott a Volksbund. Erre vonatkozóan lásd Tilkovszky Lóránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938-1945*, Kosuth, Budapest, 1978; Uő. (közread., bev. és jegyz. ell.): „Basch és a Volksbund. A népcsoportvezető vallomása a történész megjegyzéseivel”, *Baranya: történelmi és honismereti folyóirat* 7-8, 1994/1995, 279-293; *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46*. Unter Berücksichtigung der Arbeiten von Friedrich Spiegel-Schmidt, Lóránt Tilkovszky. Herausgegeben von Gerhard Seewan, Norbert Spannenberger. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 37), Oldenbourg, München, 1999; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938-1944*, Lucidus, Budapest, 2005; Uő.: „A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület?”, *Aetas* 15/4, 2000, 50-63; Andreas Bock – Nelu Bradean-Ebinger (szerk.): *Akten der Historikerkonferenz zum Volksbund der Deutschen in Ungarn, 1938-45*, Jakob Bleier Gemeinschaft, Budapest, 2007; Somlai Péter Ferenc: „A Volksbund Budakeszin – kísérlet a ’népiségi elkülönülés’ megteremtésére egy főváros környéki német településen”, *Modern Magyarország* 3/1, 2014, 195-224.

⁴⁸⁶ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1947. ápr. 25, 38. Radvánszky a csehszlovák hatóságok módszereit a „nemzetiszocialisták módszerei”-hez hasonlította.

evangélikusok pedig nem minden esetben kerülhettek Magyarországon gyülekezetbe; szórványhelyzetük miatt gyakorlatilag elvesztek az evangélikus egyház számára. Ebben a helyzetben érthető, hogy az evangélikusok mindenekelőtt a lelki újjáépítésre és a belmisszióra fektették a hangsúlyt.

Mindeközben, 1946 tavaszán-nyarán, az antiszemita megnyilvánulások elérték a csúcspontjukat. Ez gyakorlatilag egybeesett a Kommunista Párt politikai offenzívájával, amely egyrészt az antikapitalizmus ürügyén újra a zsidóságot használta ellenségképként, másrészt pedig az egyházakat vette célkeresztbe, miközben a pártelit különböző tagjaira a magyar közvélemény „zsidó”-ként tekintett.⁴⁸⁷

Csősz László a konfliktusokat három csomópont köré csoportosítja:

- 1) gazdasági és restitúciós konfliktusok;
- 2) társadalmi és pártpolitikai küzdelmek; valamint
- 3) a zsidók szerepe az új rendszerben, különös tekintettel a megtorlás folyamatára.⁴⁸⁸

1946 ősztől, miközben lassan-lassan stabilizálódott a gazdaság, vele párhuzamosan a zsidóellenes közhangulat is csillapodott.

Amit a katolikusok már 1946-ban megfogalmaztak – vagyis a katolikus egyéneknek és intézményeknek a vészkorszak idején a zsidómentésben

⁴⁸⁷ Csősz László: „Népiertás után...”

⁴⁸⁸ *Uo.*

játszott pozitív szerepét⁴⁸⁹ – az az evangélikusoknál (legalábbis a dokumentumok alapján ítélve) csak 1947-ben fogalmazódott meg. Az 1947-ben megtartott, és az 1944-1946-os időszakra vonatkozó, rendes közgyűlés jegyzőkönyvének tanúsága szerint D. Radvánszky Albert egyetemes felügyelő, világi elnök, megnyitó beszédében a következőket hangsúlyozta ki:

„Az egyháznak különösen heves összetűzése támadt a nemzeti szocialista irányzattal s azzal a kormánnyal, mely ennek előkészítője volt.⁴⁹⁰ Ez az összeütközés a zsidókérdésben érte el a tetőpontját. Egyházunk a többi keresztyén egyházakkal együtt ezeket a kormányokat a zsidókérdés rendezésére vonatkozó törvényjavaslataikkal és rendeleteik kibocsátásával, valamint végrehajtási intézkedéseik foganatosításával kapcsolatban a beadványok egész sorozatával ostromolta. Az elért eredmény sajnos nem állott arányban az egyházak kifejtett erőfeszítésével.

⁴⁸⁹ A valóságban „a zsidókat mentő akciók történetét még ma is többé-kevésbé homály borítja.” Várdy Péter: „A magyarországi zsidóüldözések a hazai történetírásban”, in Kende Péter (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Párizs, 1984, 198. A szerző 30 évvel ezelőtti megállapítása alig veszített valamit az időszerűségéből.

⁴⁹⁰ Ezzel szemben a valóság az, hogy az evangélikus egyháziak álláspontja nem volt egységes. Erre nagyon jó példa az a vita, melyet Pröhle Sándor váltott ki 1938 őszén, amikor is „a nemzetiszocialista világnézet” melletti egyházi elköteleződés mellett szállt síkra. Pröhle Sándor: „Határozzunk”, *Evangélikus Élet* VI/47, 1938. nov. 26, 6-8. Lásd még Dezséry László: „A totális állam kérdéséhez”, *uo.*, VI/48, 1938. dec. 3, 6-9; Moór Jenő: „Határozzunk?”, *uo.*, VI/49, 1938. dec. 10, 7-8; Pröhle Sándor: „Határozzunk”, *uo.*, VII/3, 1939. jan. 21, 7-9. Ebben az írásában a szerző azt hangsúlyozta, „hogy a magyar nemzeti szociálizmus új, népi, szociális és keresztyén Magyarországgért küzd. (...) A párt programja, az azt ismerőknek, ker. egyházi szempontból teljes megnyugvást nyújthat. ... egyházunk részéről kevesebb súlyos érvet és több megértést érdemel!”

Nem sikerült biztosítanunk azt az eredményt, amelynek elérése kívánatos lett volna az ártatlanul s embertelenül üldözöttek megmentése, valamint a nemzet jóhírnevének csorbítatlan megóvása szempontjából. Beadványaink s tárgyalásaink azonban mégis értékes történelmi dokumentumai maradnak az egyház vészes időkben kifejtett, határozott állásfoglalásának és bátor helytállásának.”⁴⁹¹

D. Radvánszky Albert a jelentésében – amely a magyarázkodás és önfelmentés kordokumentumának is tekinthető – így foglalta össze a zsidókérdést:

„A német megszállás alatt jutott el végkifejléséhez a nemzetünk sorsát is megpecsételt

zsidókérdés.

A zsidókérdés egyházunkat közelről érintette. Egyrészt, mert különösen a fővárosban nagyobb számú olyan hívünk van, aki a zsidó vallásról tért át s olvadt be a kereszténység szent közösségébe,⁴⁹² másrészt, mert egyházunkat, az evangéliumi lelkeség és krisztusi szeretet hordo-

⁴⁹¹ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, 1947. ápr. 25, 9-10.

⁴⁹² A kérdés korabeli tárgyalására lásd Dolányi (Kovács) Alajos: „A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint”, *Magyar Statisztikai Szemle* 22/4-5, 1944, 95-108.

zóját, mélységesen megrendítette mindaz az embertelenség, amely bármely embertársunknak, tehát a zsidóságnak is osztályrészül jutott.⁴⁹³ Az egyház, a szeretet s irgalmasság tekintetében a bibliai irgalmas samaritánus példáját tartva szemelőtt, sohasem volt személyválogató s megvan hozzá a joga s bátorsága is, hogy felemelje szavát, ha Isten törvényével ellenkező akarat fajokat, társadalmi osztályokat, vagy egyes személyeket igazságtalanul üldöz, vagy azokkal embertelenül bánik.⁴⁹⁴ Ennek a jognak gyakorlására – sajnos – bőségesen volt alkalom. Az országgyűlésben helyet foglalt egyházi férfiak a zsidótörvények tárgyalásánál tisztán és világosan hallatták szavukat s az egyház sem maradt néma.⁴⁹⁵ Nem hinném, hogy tévedek, ha erre vezetem vissza azt, hogy, míg a környező államokban már 2–3 évvel előbb kiirtották a zsidókat, nálunk a német katonai megszállásig a zsidóság

⁴⁹³ Ezzel szemben Marcsek János esperes, aki azzal büszkélkedhetett, hogy „egyetlen zsidót sem vett fel még az evangélikus egyházba”, miközben már javában zajlott a vidéki zsidóság deportálása, világossá tette, hogy az egyház nem menedék: „Helytelenül ítéli meg a keresztyénséget az a zsidó, aki a sújtó rendelkezések elől az egyház védelme alá igyekszik menekülni, mert reméli – nem tudom, milyen alapon –, hogy mentesül a bántó megkülönböztetés, az anyagi hátrányok hatása alól. Akik ilyen célok érdekében keresik fel a lelkészi hivatalt, azok föltétien elutasításban részesüljenek.”, Marcsek János: „Zsidók áttérése”, *Evangélikus Élet* XII/22, 1944. máj. 27, 4-5.

⁴⁹⁴ A zsidóüldözés idején a keresztény egyházak fenntartásokkal fogadták a megkezesztelkedni szándékozó zsidókat. Lásd „Egyházi asszimiláció”, *Evangélikus Élet* VII/20, 1939. máj. 20, 8-10.

⁴⁹⁵ Teljesen feledésbe merült az a tény, hogy a keresztény főpapok 1938-ban és 1939-ben elfogadták és megszavazták a zsidótörvényeket. Még ha kifogásaiknak hangot is adtak, a kormányt teljes megértésükről biztosították. Lásd pl. „Nagy vita a felsőház egyesített bizottságaiban a zsidójavaslatról. Általánosságban elfogadták a javaslatot, de a részletekre külön szövegező albizottságot küldöttek ki”, *Nemzeti Ujság* 1939. ápr. 1, 1-5. Lásd még Fisch Henrik (szerk.): *Keresztény egyházfők...*, i. m.

a nagyobb csapásokat el tudta kerülni. Az egyház ezirányú erőfeszítéseit sokszor kétségbevonják, sőt megtézik még vádaskodással is. De az egyház igazának tudatában halad a maga útján, nem tanácskozik testtel és vérrel, utasítást csak az egyház Urától fogad el és tetteiért senkitől sem vár köszönetet, még kevésbé hálát.

A zsidóság helyzete a német katonai megszállással vált válságossá. Nemzetünk vádlói szem elől tévesztik, hogy a zsidóság tragédiája akkor következett be, mikor nemzeti szuverenitásunk megszűnt s idegen katonai parancsnokság utasításai alapján igazgatták az országot.⁴⁹⁶ Egyházunk a kormányfőtől többször kapott megnyugtató ígéretet, sajnos azonban a hatalom akkor már nem volt a kormány kezében s ígéretét vagy nem tudta, vagy talán nem is akarta megtartani.

Elnöktársammal 1944. április 4.-én a református egyházzal azonos szövegű beadvánnyal fordultunk Sztójay Döme miniszterelnökhöz, Jaross Andor belügyminiszterhez s Antal István vallás- és közoktatásügyi miniszterhez

⁴⁹⁶ Ha ez tényleg így lett volna, akkor Horthy a deportálásokat nem tudta volna – saját hatáskörben – leállítani. Egyébként is a korabeli sajtó semmiféle megszállásról nem beszél. Pl. „A magyar nemzet lelkesedéssel fogadja a magyar-német sorsközösség és hagyományos fegyverbarátság jegyében működő új [Sztójay] kormányt, *Felvidéki Újság* 1944. márc. 23, 1; „A Sztójay-kormány csütörtökön hivatalba lépett”, *Nemzeti Újság* 1944. márc. 24, 3-4; „A magyar hadsereg fokozottabb mértékben kapcsolódik az Európa védelmében folytatott közös harcba”, *Felvidéki Újság* 1944. márc. 27, 5; „A kormány eddigi rendeletei csak megnyitják az intézkedések sorozatait, melyek a zsidókérdés végleges rendezésére vezetnek. A zsidóságot teljes egészében kikapcsoljuk a magyarság közéletéből” – mondotta nyilatkozatában vitéz Endre László”, *uo.*, 1944. márc. 31, 1.

a kormány zsidórendelete tárgyában. Erélyesen védelmünkbe vettük zsidófajú egyháztagjainkat s részükre számos kedvezményt sikerült is elérnünk. De ugyanakkor a nem keresztény zsidók részére is az u. n. emberi jogok elismerését követeltük.⁴⁹⁷ Május 5.-én újabb beadványt intéztünk Sztójay Döme miniszterelnökhöz, amelyben határozottan állástfoglaltunk a gettók létesítése ellen s óva intettük a kormányt attól, hogy a magyarországi zsidókat külföldre szállítsák a teljes bizonytalanságba. Nyomatékosan hangsúlyoztuk, hogy az ilyen terv végrehajtása nemzetünk becsületét s jóhírét rontaná meg a művelt nemzetek előtt. Amikor ennek a beadványnak sem volt meg a kellő eredménye, június 21.-én a két protestáns testvéregyház egyetemes elnöksége küldöttséggel ke-reste fel Sztójay Döme miniszterelnököt s közös memorandumban kérte a zsidók külföldre szállításának s a gettókba szállítással kapcsolatos embertelen bánásmódnak azonnali beszüntetését. A miniszterelnök a küldöttségnek megnyugtató kijelentéseket tett, a memorandumra szóló

⁴⁹⁷ Ezzel szemben az *Evangélikus Élet* 1944 ápr. 29.-i számában az egyik cikk ismeretlen szerzője arról írt, „hogy a zsidó tulajdonban volt műkincsek állami tulajdonbavételétől nagyon sokat várunk. Nem csak azért, mert meglevő állami és fővárosi gyűjteményeink teljesebbé és gazdagabbá válhatnak általuk, hanem inkább azért, mert alkalom nyílik erős vidéki múzeumok megteremtésére. Kultúra, főleg képzőművészeti kultúra szempontjából amúgyis alaposan elmaradott legtöbb vidéki városunk. Elég, ha a meg nem levő, vagy a meglevő, de elhanyagolt és nem látogatott, vagy meglevő, de nagyon szegényes múzeumokra gondolunk.” Vkm.: „Szóvátesszük”, *Evangélikus Élet* XII/18, 1944 ápr. 29, 4. Egy héttel később, ugyanez a szerző, örömmel fogadta „a zsidó szerzők írásainak betiltását. Valóban nagyon sok olyan könyv került a forgalomba nem csupán az elmúlt években – írta –, hanem azelőtt is, amelyik káros”. Vkm.: „Szóvátesszük”, *uo.*, XII/19, 1944 máj. 7, 5.

válaszként pedig megküldötte Endre László államtitkár tájékoztató jelentésének másolatát, amelyben az államtitkár azt merete fejtegetni, hogy »a zsidókkal való bánásmód humánus s a keresztény szellemnek megfelelő«. A két protestáns egyház elnöksége 1944 július 20.-án Budapesten közös tárgyaláson beható megbeszélés tárgyává tette a zsidókérdésben kialakult helyzetet s az egyházakra váró kötelességet. Tudomásul vette, hogy a református egyház s egyházunk püspökei közös pásztorlevelet intéznek a gyülekezetekhez s azt a kijelölendő vasárnapon a templomokban felolvastatják. Ebben az egyházi közvélemény elé terjesztik a Sztójay-kormány hatalmi túlkapásait, melyek immár ólomsúllyal nehezednek a nemzet lelkiismeretére. A két egyház elnöksége megbeszélte a pásztorlevél szövegét, amely ismerteti a kereszténység s a nemzet érdekében tett egyházi lépéseket. A pásztorlevél szétküldésére azonban, sajnos nem kerülhetett sor, ugyanis Serédi Jusztinián hercegprímás pásztorlevelének terjesztését a kormány megakadályozta s értesítette a protestáns püspöki kart, hogy hasonló intézkedéseket fogatosított a hasonló tárgyú protestáns pásztorlevéllel kapcsolatban. Ilyen körülmények között a pásztorlevél helyett a gyülekezetek csak rövid értesítést kaphattak, hogy a zsidóság érdekében az illetékes kormánytényezőknél minden lehető elkövetünk s fáradozásainkat továbbfolytatjuk. A minisztertanács ennek a rövid értesítésnek ter-

jesztését végre nem akadályozta meg. A Sztójay-kormányal folytatott tárgyalások meddősége most már nyilvánvalóvá vált. Kétségtelen volt, hogy a kormányban ellentétes törekvések küzdenek. A zsidókérdésben idegen hatalmi erők érvényesülnek s idegen politikai elgondolások győzedelmeskednek.⁴⁹⁸ A miniszterelnöknek nem volt akarata s ereje a keresztyén szellemű álláspont keresztülvitelére.

A megrendítő események hatása alatt s a kormány felelős tényezőivel folytatott kemény harcok árán végül mégis sikerült rést vágni a zsidótörvény végrehajtásának acélfalán. A kormány felsőbb rendelkezésre a külügyminisztériumban bizottságot szervezett s az ország kormányzója kivételezési joggal ruháztatott fel. Megnyílt tehát annak lehetősége, hogy érdemes munkálkodás, közéleti s egyházi szolgálatok alapján egyesek oltalomban részesüljenek. Enyhítő intézkedés volt az is, hogy a kormány a keresztyén egyházak sürgetésére felállította »A Magyarországi Keresztyén Zsidók Szövetségét«,⁴⁹⁹ miáltal a ke-

⁴⁹⁸ Ez lényegében véve annak a megfogalmazása, hogy a magyar hatóságoknak semmiféle szerepük nem volt, így felősségük sincs, a magyar zsidók deportálásában.

⁴⁹⁹ Erre valószínűleg csak a deportálások leállítását követően, 1944. júl. 14-én került sor. Elsődleges célja az volt, hogy a fajilag zsidónak minősített keresztények kikerüljenek a Zsidó Tanács joghatósága alól. Lásd Braham, Randolph L.: *A népiirtás politikája: a Holocaust Magyarországon*, 2. bőv. és átd. kiad., Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997, 471-475. Éliás József szerint a valóságban „alig csinált valamit”. Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt, i. m.* 36. Szálasi hatalomra kerülésével a Szövetség működése „gyakorlatilag megszűnt, és az áttértek érdekeinek védelmét újból a Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intézőbizottsága vette át”. Braham, Randolph L.: *i. m.*, 475.

resztyén vallású zsidók kedvezőbb körülmények közé kerültek. Egyházunk intézkedései a zsidókérdéssel kapcsolatosan kettős irányban haladtak. Oltalmat kellett nyújtani a zsidószármazású evangélikusoknak, hogy megváltozott külső körülményeik között az egyházban hitéletet élhessenek s gyermekeik vallásos oktatásban részesüljenek, továbbá biztosítani kellett, hogy az áttérni szándékozók megfelelő hitoktatásáról is gondoskodás történjék. Ugyancsak nagyarányú szervezési munkát helyezett egyházunk azért is folyamatba, hogy a szüleiktől megfosztott kisgyermekeknek megfelelő otthont biztosítson. Egyházunk addigi intézményeiben és külön erre a célra megszervezett otthonaiban több mint 500 gyermek talált oltalmat.⁵⁰⁰

Az egyetemes egyház presbitériuma 1944. évi július hó 14.-iki ülésén kimondotta, hogy zsidóvagyonoknak, illetőleg objektumoknak egyházi vagy személyi célokra való igénylését, igénybevételét megtiltja.

Bár az egyházak súlyos körülmények között vették fel a harcot a zsidóság megmentéséért, annyit kétségtelenül elértek, hogy Budapest zsidó lakosságának egyrésze nem szállítottott külföldre.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Meglepő, hogy Radvánszky meg sem említi Sztéhlo Gábor nevét. Rá vonatkozóan lásd Koren Emil: „Emlékezés Sztéhlo Gáborra”, *Holocaust Füzetek* n° 2, é. n. [1993], 38-45; Fenyvesi Charles: *i. m.*, 209-258. („Isten embere, tettek embere”); Miklya Lúzsányi Mónika: *Hogy véget érjen a sötétség, i. m.*

⁵⁰¹ A deportálások leállítására érdemének ez a fajta kisajátítása teljes mértékben egyezik a katolikus állásponttal, amely hasonlóképpen a keresztény egyházaknak tulajdonítja

Szálasi uralomra jutásával a kormánnyal ebben a kérdésben való tárgyalások minden lehetősége megszűnt. Szálasi 13.144 (pol.) 1944. szám alatt értesítette egyetemes egyházunkat, hogy ezzel a rendeletével a zsidókérdést véglegesen elintézettnek tekinti s e tárgyban többé senkivel tárgyalni nem óhajt. Ennek a rendeletnek alapján végrehajtották a gettósítást, a külföldi menleveleknek u. n. »védett« házakba gyűjtését s a lehetőségekhez képest gyors ütemben való külföldreszállítását. Szálasi terveit a bekövetkezett katonai események miatt teljes mértékben nem hajthatta végre.

Rövidesen összegezve az elmondottakat, megállapíthatom, hogy egyházunk egész tekintélyét és befolyását latba vetette az embertelenségek megakadályozására s minden anyagi erejét mozgósította azok enyhítésére. Olyan időben tette ezt, amikor az országban az egyházakon kívül a zsidók védelmére hangját nem emelte fel senki.⁵⁰² Sem a pártok, sem a társadalmi egyesületek, sőt még maguk az üldözöttek sem. **Egyházunknak nincsen oka arra, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatosan bűnbánatot tartson, mint ahogy annak sincs értelme, hogy mások bűneiért mi vezekeljünk.**⁵⁰³

Mivel a kettőnek egymáshoz való viszonyát az összeomlás előtti időben főképp a zsidókérdés állása határozta

a budapesti zsidóság megmenekülését. Lásd Sándor Dénes: „Az egyház és az üldözöttek”, *Új Ember* I/4, 1945. szept. 2, 8.

⁵⁰² Ez így természetesen nem felel meg a valóságnak.

⁵⁰³ Ez a jelentés legtöbbet mondó része! Kiemelés tőlem.

meg, ide kívánczik annak rövid ismertetése, hogy milyen viszonyban élt akkor egymással *az egyház és állam*.

(...) Sztójay Döme állandóan hangoztatta, hogy súlyt helyez az egyházakkal való együttműködésre, ellenben ennek kézzelfogható jelét nem láttuk. Az egyházak erőteljes kifogásainak nem sok foganatja volt nála. Kétségtelen tény, hogy kérdéseinkre adott közlései és tájékoztatásai sokszor nem fedték a valóságot s ígéretei nem váltak valóra. Kielestedett a helyzet a zsidó származású egyénekkel kötött vegyesházasságok, majd általában a zsidókérdés – fentebb részletesen ismertetett – vonatkozásaiban, amikdön a kormány az egyház megkérdezése nélkül az egyházat érdeklő kérdésekben az alkotmányba s egyházunk hitelveibe ütköző rendeleteket bocsátott ki.”⁵⁰⁴

A felekezetek közötti egyenjogúság felé tett fontos lépés volt az 1947. évi XXXIII. tc. „*A bevett és az elismert vallásfelekezetek között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről*”⁵⁰⁵ rendelkező jogszabályt, amelyet az országgyűlés azzal az indoklással fogadott el (1947. dec.4-én), hogy: „az egyes vallásfelekezeteknek nem egyenlő jogot biztosító helyzete nem vet jó fényt a magyar

⁵⁰⁴ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1947. ápr. 25, 18-21.

⁵⁰⁵ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltve: 2021. 07. 26).

demokratikus államberendezkedésre és ma már semmivel sem indokolható”.⁵⁰⁶ A törvény gyakorlatilag felszámolta a felekezetek 1895-ben kialakított háromfázisú rendszerét, azaz a *bevett*, a törvényesen *elismert* egyházak, vallások, és az *el nem ismert* vagy túrt felekezetek („szekták”) szerinti megosztást. Ezzel elvileg minden olyan felekezet egyenlő lett az állam előtt, amely elismerte az állam rendjét és törvényeit.

1947 végén – 1948 elején összemosódott az antikommunizmus és az antiszemitizmus. Ez főképpen a temetők (Marcali, Kiskunfélegyháza, Farkasrét, Rákoskeresztúr) és az emlékezetkultúra szimbólumainak (Eger, Kerepesi temető szovjet emlékművei) megrongálásában öltött testet.

1948. jún. 16-án az Országgyűlés megszavazta az 1948. évi XXXIII. tc.-et a nem állami iskolák állami tulajdonba vételéről.⁵⁰⁷

Az egyház és az állam viszonyának alakulásában fontos állomásnak kell tekinteni az egyházi vezetők erőszakos lecserélését. Ebben a kon-

⁵⁰⁶ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700033.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51> (letöltve: 2021. 07. 26).

⁵⁰⁷ Törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94800033.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D43>; letöltve: 2021. 07. 26).

textusban az egyházak számára a „zsidókérdés” elveszítette a jelentőségét. Ugyanakkor pedig az államszocialista hatalom a kérdést tabusította; gyakorlatilag az 1960-as évekig.⁵⁰⁸

Ordass Lajos evangélikus püspököt 1948. okt. 1-jén a Budapesti Uzso-rabírószék valuta-bűncselekmény vádjával kétévi fegyházra ítélte, püspöki tisztségétől pedig egy kieresztelt egyházfegyelmi eljárás fosztotta meg. A menesztett egyházi vezető helyét és a választható világi tisztségviselők posztját a hatalomhoz lojális személyekkel töltötték be, akik ún. egyezményeket kötöttek az állammal. Az evangélikus egyház ezt a fajta egyezményt az állammal 1949. dec. 14-én kötötte meg.

Evangélikus egyház és zsidóság az evangélikus sajtó és egyházi dokumentumok tükrében

A lelki újjáépítésre és a belmisszióra fektetett evangélikus egyházi álláspont meghatározta azokat az írásokat is, amelyek a zsidóságról, vagy a zsidósághoz szóltak, illetve amelyekben egyáltalán megjelent a „zsidó” vagy a „zsidóság” fogalom. A katolikusokkal ellentétben az evangélikusoknak nem volt az *Új Emberhez* fogható hetilapjuk. Az *Élő Víz. Az evangélikus evangélizáció lapja*⁵⁰⁹ is csak 1947-től⁵¹⁰ indult újra (az 1943-as és 1944-es megjelenést követően), és csak 1951 tavaszáig

⁵⁰⁸ Lásd Kovács András: „La question juive dans la Hongrie contemporaine”, *Actes de la recherche en sciences sociales* n° 56, 1985/mars (=L’antisémitisme), 45-57.; Várdy Péter: *i. m.*

⁵⁰⁹ <https://medit.lutheran.hu/site/kategoria/71> (letöltve: 2021. 07. 26).

⁵¹⁰ III/1, 1947. márc. 16.

jelent meg. Elsősorban hitéleti jellegű írások, egyházi hírek és beszámolók jelentek meg benne. Valójában nem foglalkozott társadalmi kérdésekkel.

Ahogy az katolikus vagy református egyházi környezetben is meg tapasztalható volt, az evangélikusoknál szintén jelentkezett a zsidó miszsióra való odafigyelés. Ennek azonban nem voltak olyan intézményes keretei, mint a katolikus Szent Kereszt Egyesület, vagy a református Jó Pásztor. A zsidók megtérítésének szándéka azonban kétségtelenül evangélikus körben is megfogalmazódott. Erről tanúskodik az *Élő Víz* egyik első számában az „Evangélium a vonaton” rovatban, megjelent cikk, a „Zsidónak zsidóul”.

„Szegedről utaztam Békéscsabára – írja a szerző.

Orthodox zsidó fiatalember ül velem szemben. Vajjón mit tud az Úr Jézusról? Neki is Megváltója! Beszédbe elegyedik vele (valami rabbi-növendék lehet). Sapkája alá dugott hosszú 'pájesz'-ára esik a tekintetem.

– Mi a jelentősége a pájesznek, miért hordják? – kérdezem.

– A Thóra – Mózes I-V. könyve – írja elő – válaszol.

– Nem mutatná meg, hol van ez megírva?

– Sajnos, nincs nálam a Thóra.

– Nem baj, énnálam van – felelem.

Táskámból előkotorom héber Bibliámat s átnyújtom neki. Hosszasan lapozgatja, de nem találja meg.

– Ez a maguk Bibliája is szól arról, hogy a Messiás az a Krisztus, aki már eljött – folytatom tovább a beszélgetést. Csodálkozva nem hiszi. Kikeresek néhány íráshelyet, melyekben a saját szemével elolvashatja héberül az igazságot. Többek között Ésaiás könyve 53. részét olvassuk el. Sehogyan sem akarja elfogadni.

– Itt valami gonosz népről van szó – szól kitérően.

‘Fájdalmak férfiak’ nevezi az Ige (3. vers)!

– Bizonyosan valami istentelen lehetett – veti ellen.

– ‘Igaz szolgám’-nak említi az Úr! (11. vs.)

– De biztosan valami nagy rosszat tett, azért szenvedett.

– ‘Nem cselekedett hamisságot és álnokság nem találtatott szájában’ (9. vs.) – mondom.

– De lehet, hogy mégis valami bűnt követett el s ezért szenvedett, veti ellen.

– ‘Népem bűnéért – (Izráel bűnéért) – lőn rajta vereség’

– mutatok rá a 8. versre.

Megdöbbenve látom, mennyire igyekszik sejtésszerűen menekülni ellenvetéseivel, de az Ige egyre jobban üldözi és sarokbaszorítja. Ő maga olvassa héberül a vádakat és válaszokat minden kifogására, – én csak sorra mutatom neki a kérdéses verseket. Azután többé nem olvastatom őt, hanem elkezdek beszélni neki Valakiről, aki valóban ‘felnőtt, mint gyökér a száraz földből, fájdalomak férfiak, utált, elhagyott. Megsebesített bűneinkért... népem bűnéért lett rajta a vereség... gonoszok közt adtak sírt

neki... igaz Szolgám sokakat megigazít és vétkeiket Ő viseli...'

– Én ezt sohasem hallottam! Sok éven át kellene ezt tanulnom, hogy most felelni tudjak rá.

– Hát akkor mit olvasnak, hisz' ez a legdrágább üzenet épp a maguk Bibliájában!?

– Van ennél sokkal fontosabb is. Pl. azon gondolkodni, hogy most háború volt és sok mindent nem lehet kapni, ami az egyes ünnepek megtartásához kell, – tehát mivel lehet pótolni addig, míg kapunk Keletről olyan sást, meg más növényeket, stb.

Ó, szegény ember! Emberi megkövesedett szokások betölthetésének a pótanyagairól gondolkodik s közben elveszti az örök kincset... Eszembe jut az Írás kemény ítélete: 'Ugyanaz a lepel mind e mai napig ott van az ószövetség olvasásánál felfedetlenül – Izráel arcán s hályogos szemein – mivelhogy a Krisztusban tűnik el' csak a már eljött Messiás elfogadásakor hull le...

Békécsabára ér a vonat. Már készülődünk, miközben arról szólok, hogy igen, még egyszer el fog jönni a Messiás, de az rettenetes lesz mindazoknak, akik nem fogadták el Őt úgy, amint először jött el... Szavaiból kiérzik, hogy ő is vágyva vágyik a Messiás eljövétele után. Óh, de milyen Messiást vár? Valami rettenetes nagy uralkodót, aki majd elpusztít mindenkit, aki nem izraelita s e bosszúállás után megkezdí uralkodását, amelyben népének mindenféle testi jókat ad.

– *'Eljön a Messiás!'* – *köszönök el tőle.*
 – *'Bár már jönne!'* – *feleli s nem tudja, hogy az rettenetes*
lesz mindazoknak, akik az első eljövételben nem hit-
tek..."⁵¹¹

Az írás megjelenésével mondhatni egy időben érkezett Budapestre Seland Bernhard norvég lelkész, aki az 1946-ban elhunyt Johnson Gisle helyét elfoglalva átvette „a budapesti norvég zsidómissziói állomás vezetését”.⁵¹² Mentalitását, a zsidókhoz való viszonyát/viszonyulását kíválón megvilágítja egy 1948-ban megjelent írása. A lelkész állítása szerint:

„Minden egymással szemben elkövetett bűnünk dacára⁵¹³ és minden gyűlölet és igazságtalanság dacára, mely zsidót és nemzsidót egymástól elválaszt,⁵¹⁴ nekünk keresztyéneknek tudnunk kell, hogy a zsidók sohasem lehetnek nekünk idegenek, vagy közömbösek, ellenkezőleg velők szemben különlegesen el vagyunk kötelezve és

⁵¹¹ „Zsidónak zsidóul”, *Élő Víz* III/4, 1947. ápr. 27, 3-4.

⁵¹² *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1947. ápr. 25, 14. „A norvég Zsidómisszió 1891 óta különösen Románia és Magyarország zsidósága között dolgozott.” „Hogyan lett Norvégia missziói mezőből missziót végző országgá?”, *Élő Víz* VI/3, 1950. jan. 29, 5-6 (itt: 6).

⁵¹³ Nagy kérdés, hogy a norvég lelkész vajon milyen zsidók által a keresztyékekkel szemben elkövetett bűnökre gondolhatott, nem sokkal a második világháború után?

⁵¹⁴ A szimmetria és a párhuzamba állítás az egyik legjobb módszere a felelősség elhárításának és a szembenézés elutasításának. A szerző azt sugallja, hogy itt teljesen kölcsönös érzelmekről, és azok megnyilvánulásairól, van szó, ami történetileg természetesen nem felel meg a valóságnak. A (kirekesztett, gettóba kényszerített) zsidók és a (kirekesztő) keresztyének erőviszonyai, társadalmi és politikai pozíciói soha nem voltak egyenlők az ún. „keresztyény” Európában.

értők nagy felelősséget hordozunk. Elsősorban, mert Isten e népet kiválasztotta, és mert Jézus urunk e népből született: Ő nem szégyelte a zsidókat atyjafiainak nevezni,⁵¹⁵ – szabad nekünk, kik Jézus testvérei akarunk lenni, ezt szégyelni? Ő imádkozott értük és életét adta az ő üdvösségükért; lehetünk mi az Ő tanítványai, ha nem vagyunk készek ugyanezen áldozatra? (...)

Elfeledkezhetünk-e mi nem keresztyén szomszédainkról, a zsidókról, hogy ne részesítsük őket is ezen üdvözítő örömhírben? (...)

Csak néhány éve annak, hogy a háború alatt Európa különböző országaiban hat millió védtelen zsidót gyilkoltak le. Akár belátjuk, akár nem bűnrészességünket, a túlélő zsidók lelki és szellemi nyomorúsága oly nagy, hogy kötelességünk résztvevően segíteni rajtuk. (...)

... a zsidókérdés a világ lelkiismeretét terheli; talán korunk megoldásra váró legnehezebb kérdése! Ez senkit sem hagyhat nyugodni! Az összes eddigi megoldási kísérletek: asszimilálás, cionizmus, a zsidók kiirtása, csődöt mondtak.⁵¹⁶ Ezt a kérdést csak a hit oldhatja meg! Csak ha a zsidó nép a názáreti Jézust elismeri Királyának és Megváltójának, akkor oldódik meg a zsidókérdés;

⁵¹⁵ Ebben, mondhatni, nincsen semmi rendkívüli, hiszen Jézus maga is zsidó volt. Erről a tényről azonban, mintha évszázadokon keresztül következetesen megfeledkeztek volna a keresztények/keresztyének! Lásd pl. Vermes Géza: *A zsidó Jézus: ahogy egy történész az evangéliumot olvassa*, Osiris, Budapest, 1995.

⁵¹⁶ Ez a felsorolás már önmagában is döbbenetes; a fizikai megsemmisítést egy síkra helyezi az asszimilációval és a cionizmussal.

mert csak ekkor fognak beteljesedni a szentírás a zsidókra vonatkozó jövendölései. Csak ha bűnbánattal megtér az ő Urához, akkor nyerheti meg e hontalan nép hazáját és ami még fontosabb: akkor nyer majd e nép békeséget önmagában és Istennel. (...)

Keresztyén nem fordulhat el gyűlölettel vagy közönnyel a zsidótól. Az Egyház Ura minden gyülekezet, minden lelkész, minden hívő szent kötelességévé tette, hogy segítsen eljuttatni a zsidó néphez a legnagyobb kegyelmi ajándékot: a megváltást és a békességet a Jézus Krisztusban való hit által. Hogy azonban ez véghez vitessék, ahhoz még sok őszinte szeretet, sok szeretetteljes áldozat, sok áldozatos munka és sok buzgó imádság szükséges.”

517

Vélelmezhetően az 1947-es közgyűlésen bemutatkozó lelkész felszólásával hozható összefüggésbe a presbitériumnak az „evangélikus zsidómisszió bizottság” megalakítására tett javaslata, amely illeszkedett abba az elgondolásba, hogy az evangélikus egyház „egyetemes missziói bizottság”-ot alakít és evangélikus tagokat küld „a Magyar Evangéliumi Egyházak »Jó Pásztor« Missziói Alapítványának igazgatóságába”; jóllehet a közgyűlés kikötötte, hogy „az alapítványt terhelő anyagi kötelezettségekért felelősséget” nem vállal. Ugyanakkor a közgyűlés utasí-

⁵¹⁷ Ezt akkor írta le a lelkész, amikor Izrael állama már kikiáltotta a függetlenségét (1948. máj. 14). Seland Bernhard: „Ha egymást szeretni fogjátok”, *Élő Víz* IV/23, 1948. nov. 7, 4.

totta a felállítandó albizottságot, „hogyan a zsidómissziói munka végzésénél keressen együttműködési lehetőséget és módot az ugyenezen munkatérben működő norvég misszióval”.⁵¹⁸ Több mint egy évig azonban – a zsidómissziói albizottság megalakításán túlmenően (Kemény Lajos esperes elnöke mellett [még tagjai voltak]: Ágoston Sándor, Szilassy Sándor, Somló Endre, Rózsa Gyula, Dr. Reök Iván, Sréter Ferenc, Dr. Benes Miklós, Dr. Frenyó Vilmos, Pór János, Galát György,⁵¹⁹ Grünvalszky Károly⁵²⁰) – semmi érdemi dolog nem történt. Különben nem kellett volna 3 évvel később újraalakítani, részben más tagokkal.

Összességében elmondható, hogy a második világháború után fennállni látszó „zsidómisszióknak” – mind katolikus, mind evangélikus vonatkozásban – tulajdonképpen az a kulcsfogalma, amit a norvég lelkész megfogalmazott: a zsidóság állítólagos „lelki és szellemi nyomorúsága”.⁵²¹ A magyarországi keresztény egyházak – miután a háború alatt

⁵¹⁸ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1947. ápr. 25, 67.

⁵¹⁹ A budapesti Damjanich-utcai tanácsteremben Galát György 1943 óta vezetett bibliaórát a zsidóságból betért evangélikusok számára. „Az elindítói hívő zsidókeresztények voltak, akik a külső indítékokra betérők iránt komoly felelősséget éreztek, látogatták őket, biztonyságot tettek Jézus Krisztusról és igaz megtérésre hívták őket. A háború alatt 80-90-en vettek részt rajta, 1948-ban pedig 40-50 körül, hiszen a tagokat „megtizedelte a háború, többen elhullottak a sátán rostáján”; vélelmezhetően elhagyták az evangélikus felekezetet. *Élő Víz* IV/7, 148. márc. 28, 8.

⁵²⁰ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, 1947. ápr. 25, 71. és 132.

⁵²¹ Lásd Karády Viktor: „A zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon a soá után”, in: Uő.: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001, 77-96; Uő.: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. (Szociológia), Múlt és Jövő, Budapest, 2002.

következésként nehezítették a zsidók megkeresztelkedését (!)⁵²² – a zsidóság által elszenvedett *traumát* mintegy kihagyhatatlan *lehetőségként* fogták fel a „megtérítésükre”. Megfogalmazódott az a gondolat, hogy a zsidóságot a vészkorszakban ért jogfosztást, üldöztetést, szabályos kirablást és fizikai megsemmisítést akár olyan jelként és lehetőségként is lehet értelmezni, amely a „hitetlen zsidó”⁵²³ népet végre elvezeti a „megtérés”-hez, vagyis a Názáreti Jézus Messiásként való elismeréséhez. Ez a felismerés tükröződik mind az *Élő Víz* fent idézett írásában, mind pedig Seland Bernhard 1948-ban megjelent cikkében. De ez a gondolat már 1944-ben, a deportálások közepette, is megfogalmazódott:

„A zsidókérdésben az egyháznak missziót kell látnia, tehát térítést. Eszményien érdeke a keresztyénségnek, de egyben a zsidóságnak is, hogy ez minél alaposabban történjék.”⁵²⁴

1948-ban az *Élő Víz* igemagyarázó ismeretlen szerzője lényegében ezt a gondolatot fűzte tovább és bontotta ki. Az ő értelmezésében a Jézus által megátkozott fügefa (Mk 11,12-14) nem más, mint a „hitetlen zsidóság” jelképe, amelynek „el kell söpörtetnie, mert útjában van a váltás munkájának”. De a szerző szemében a Jézus korabeli „hívő zsidó-

⁵²² Lásd pl. S-z-ó: „A zsidókérdés egy másik oldalról”, *Evangélikus Élet* VI/29-30, 1938. júl. 23, 6-8.

⁵²³ „Pünkösdi csoda: Nyelveken szólás”, *Élő Víz* III/6, 1947. máj. 25, 10.

⁵²⁴ Marcsek János: *i. m.*

ság” sem volt sokkal jobb helyzetben, mert valójában, mintegy hegyként (Mt 17,20), „szintén útjában állott a váltság munkájának”. Álláspontja szerint „ha elfogadta is Jézust és a váltságot, azt a maga számára akarta elfoglalni és nem volt hajlandó átengedni mások számára is. Tehát neki is félre kell állíttatnia az útból, hogy megtörténhessék a váltság”.⁵²⁵

A második világháborút követően az evangélikusoknak „a zsidó misszióba való bekapcsolódása” ténylegesen csak az 1948-as esztendőben történt meg,⁵²⁶ amikor gyakorlatilag meredeken esni kezdett a zsidók megkeresztelkedési szándéka.⁵²⁷ Erről a feladatról az 1948. júl. 25-27 között megrendezett sikeres főtí missziós konferencián döntöttek az evangélikusok,⁵²⁸ mivel arra a meglátásra jutottak, „ hogy elérkezett az ideje annak, hogy *egyházi hitvallásos alapon álló zsidó missziós munka* induljon meg gyülekezeti feladatként”.⁵²⁹ Ennek jegyében a Magyarországi Evangélikus Misszióegyesület 1948. dec. 28-30-án „a zsidó-misszió ügyében teológiai konferenciát rendezett”,⁵³⁰ ahol lefektették „a

⁵²⁵ „Csodatévő hit”, *Élő Víz* IV/6, 1948. márc. 14, 2-3 (itt 3).

⁵²⁶ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1949. ápr. 7, 33. (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1227>; letöltve: 2021. 07. 26). Az 1948 júniusában és novemberében tartott rendkívüli közgyűléseken a zsidóság még csak szóba sem jött: *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendkívüli Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1948. jún. 14 (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1225>; letöltve: 2021. 07. 26); *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendkívüli Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1948. nov. 18 (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1226>; letöltve: 2021. 07. 26).

⁵²⁷ Lásd Karady Victor, „Les conversions des juifs de Budapest après 1945”, *Actes de la recherche en sciences sociales* n° 56, 1985/mars (=L’antisémitisme), 58-62.

⁵²⁸ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1949. ápr. 7, 53.

⁵²⁹ „Külmissziói konferencia Fótón”, *Élő Víz* IV/17, 1948. aug. 15, 6.

⁵³⁰ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1949. ápr. 7, 36.

zsidómisszió theologiai alapját és gyakorlati teendőit”. Ily módon „a hazai zsidómisszió hitvallásos alapon való megindítása” bekerült az evangélikus Misszióegyesület közelebbi céljai közé. „A zsidómisszió-
nak a Misszióegyesület hatáskörébe utalását illetően – olvassuk a jegyzőkönyvben – a közgyűlés felkéri Kemény Lajos esperest, hogy ezt az ügyet a Misszióegyesület elnökségével és a ‘Jó Pásztor’ Missziói Alapítvány vezetőségével együtt terjessze a legközelebbi közgyűlés elé.”⁵³¹
Ez a kezdeményezés egyben kapcsolódott az Egyházak Világtanácsa első tényleges világgyűlésén (Amsterdam, 1948. aug. 22 – szept. 4) megfogalmazott felszólításhoz is, amely a tagegyházakat egyrészt „az antiszemitizmus leleplezésére és az ellene, mint Isten és ember elleni bűn ellen való küzdelemre” ösztönözte; másrészt pedig „a Világzsinat az összes egyházakat felhívta, hogy terjesszék az evangéliumot a zsidók közt. A Magyar Evangélikus Egyház vezetői is komoly buzgalommal és szeretettel hozzáláttak e feladat elvégzéséhez.”⁵³²

Vélelmezhetően ezekben a nemzetközi fejleményekben kereshetjük annak magyarázatát, hogy az evangélikusok miért éppen akkor akarták elindítani a saját zsidómissziójukat, amikor a magyar katolikusok már felhagyni készültek vele.⁵³³

⁵³¹ *Uo.*, 53. old.

⁵³² Seland Bernhard: *i. m.*

⁵³³ Lásd „Kereszténység és antiszemitizmus”, *Új Ember* V/11, 1949. márc. 13, 3; „A Magyar Szentkereszt Egyesület közgyűlése”, *uo.*, V/44, 1949. okt. 30, 2.

Ebbe a magatartásbeli és mentális folyamatba illeszkedik bele Dr. Szalay Károly önvallomásos – és egyben (a tudatlanságra hivatkozó) önfelmentő – írása.⁵³⁴ A szerző a „kölcsonös gyűlölet” elvét vallotta, és magyarázatot kínált az antiszemitizmusra. Szerinte:

„Az antiszemitizmus legmélyebb gyökere Isten üdvtervének föl nem ismeréséből, az egyes ember Krisztushoz való viszonyának rendezetlenségéből származik. Ennek a rendezetlen viszonynak a fő jellemzője, a bűnök bocsánatának át nem élése. Amint az egyes ember Krisztusban bűneinek bocsánatát elfogadta, a mélységet is meglátta, ahonnan ő kiszabadult. Az ilyen ember mindig a saját bűneit látja a legsötétebbnek, ezért nem tudja magát másoknál különbnek tartani. (...)

Ebben a lelkiállapotban eltűnik ember és ember közötti különbség és kialakul a kegyelemre szoruló és a megkegyelmezettek közötti testvériség. Ebben az állapotban lesz csodálatos valósággá az emberben az, hogy Isten a maga féltő szeretetét nemcsak a tíz parancsolatban közölte az egész világgal a zsidó nép útján, hanem a törvény igazi betöltőjét is közülük hívta el. Isten választott magának népet, amelybe belehelyezte nevét és dicsőségét. Isten elhatározása nem időleges, nem évszázadokra, vagy évezredekre szóló, nem változó, hanem örök. Változatlanul állni fog ez az idők végén is. (...)

⁵³⁴ Dr. Szalay Károly: „Az idvesség a zsidók közül támadt’ (János 4,22)”, *Élő Víz* V/1, 1949. jan. 2, 3-5.

A saját magam személyében csak arról tehetek bizonyosságot, hogy erre a látásra nagyon későn jutottam el. De ezért nem vádolhatok senkit sem. Az üdvösség hirdetéséből elsikkadt az a tény, hogy az ember üdvössége kérdésének egészen döntő, lényegbevágó köze van a zsidókhoz. Ahogyan nekem nem volt ezen a ponton világosságom, úgy nem volt sokaknak. Így többek között azoknak sem, akikre Isten az evangélium hirdetését bízta. Ennek pedig az a nagyon szomorú következménye lett, hogy úgy az én, mint sokak üdvössége veszélybe került, és sokak üdvössége veszélyben van ma is. Ez a veszély azért áll fenn, mert még sokan ma sem látják a szoros összefüggést az üdvösségünk kérdése és a zsidók között.

A mai keresztyén ember úgy tudja és hiszi, hogy az üdvösséget számára Krisztus szerezte meg. Krisztusban az elfogadott üdvösség tényleg feloldotta és feloldja az élet egyéni ellentéteit és az emberek egymásközi ellentéteit, mert mindenképpen ugyanabban a kegyelemben részesültek. (...) Az a tény, hogy a zsidók visszautasították az üdvösséget, a keresztyén embereket elbizakodottá tette.”⁵³⁵

A szerző álláspontja szerint, mivel a zsidók „megvetették” Krisztust, ebből mintegy értelemszerűen következett, hogy a keresztények is megvetették a zsidókat. A zsidók megvetése azonban „a nekünk adott, szerzett üdvösség megvetését és eldobását jelenti”, írja Szalay. Hiszen

⁵³⁵ *Uo.*, 3-4.

„Isten a zsidó népben adta személy szerint nekem is az életem számára a legnagyobb jót”. Ez markáns szemléletváltást jelentett a szerző részéről, mivel korábban, a vészkorszak előtt, a magyar népet féltette a zsidóságtól. Ezen szemléletváltás hozadéka, hogy a háború után a zsidómissziót tekintette „az antiszemitizmus felszámolásának egyetlen járható útját”-nak. Szerinte ugyanis „ez a világ Krisztus nélkül antiszemita volt, és Krisztus nélkül az is lesz, s így azután azzal sem törődik, hogy a zsidóságból valók üdvösségre jutnak, avagy sem”.⁵³⁶ A neofita filoszemita meggyőződésével jelentette ki, hogy csakis egy keresztény világ lesz képes a „zsidó népet tényleg szerető és érte áldozatot is hozni tudó” emberisséggé átalakulni,⁵³⁷ aminek azért eléggé ékes cáfolata nem csupán a kereszténység két évezredes, de magának a Horthy-korszaknak is a két évtizedes története, amely éppenséggel egy antiszemita „nemzeti-keresztény”⁵³⁸ kurzus égisze alatt telt el.

1950 tavaszán, a közgyűlési jegyzőkönyv tanúsága szerint, az evangélikus egyház valamikor tényleg fel is állított egy „zsidómissziók szakbizottság”-ot. Elnök: Sréter Ferenc. Tagok: Olt Vilmos, Dr. Gyimesy Károly, Benczúr László, Ágoston Sándor, Frenyó Vilmos, Szász Edit,

⁵³⁶ *Uo.*, 4.

⁵³⁷ *Uo.*, 5.

⁵³⁸ Lásd pl. Gergely Jenő: „Prohászka Ottokár és a ‘keresztény kurzus’”, *Műhely. A Győr-Sopron megyei Tanács társadalomtudományi-közművelődési-kritikai folyóirata* 5/2, 1982, 58-75; Sipos Péter: „A ‘kurzus’ és a keresztény-nemzeti ideológia kialakulása”, *Eszmélet* 2/6, 1990/nyár, 109-111; Sipos Balázs: „Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a ‘keresztény kurzus’, 1919–1942”, *Múltunk* 2005/3, 3-37.

Dr. Mády Zoltán, Galát György, Danhauser László, Székely Tamás.⁵³⁹

Fél évvel később pedig az egyetemes presbitérium bejelentette:

„hogy a Jó Pásztor Misszió zsidómisszió munkáját a református és evangélikus egyház saját munkájának tekinti és ekként óhajtja folytatni. A református egyetemes konvent Éliás József református lelkészt a Jó Pásztor Missziótól konventi missziói lelkésznek átvette. Az evangélikus egyházegyetemre hárul az a feladat, hogy Olt Vilmos nyug. evangélikus lelkészt, aki eddig a Jó Pásztor Misszió keretében működött, az evangélikus zsidómisszió munkásaként alkalmazza. Az egyetemes közgyűlés Olt Vilmos nyug. evangélikus lelkészt ideiglenes jelleggel zsidómissziói munkásul alkalmazza. Díjazását havi 500 Ft-ban állapítja meg addig az időpontig szóló érvénnyel, amíg a beérkező államsegély erre fedezeti lehetőséget nyújt. Munkája végzéséhez a Luther Márton Intézetben helyiséget bocsát rendelkezésére.”⁵⁴⁰

⁵³⁹ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1950. márc. 3, 12. (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1228>; letöltve: 2021. 07. 26).

⁵⁴⁰ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1950. szept. 29, 19. (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1229>; letöltve: 2021. 07. 26).

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy a második világháború borzalmait és a Holokausztot követően mégis miért kellett volna keresztény hitre téríteni a vészkorszakot túlélte magyarországi zsidóságot? A kérdésre a választ Szász Edit missziósnővér fogalmazta meg 1950 elején:

„A választott nép, akiké az atyák és az ígéret, akik közül valók a próféták és az üdvösséget hozó Jézus Krisztus, – rettentő emlékeikkel, sokszínű indulataikkal; örömhír nélkül, vigasztalás nélkül, megoldás nélkül, rettentő sötétségben, a hitetlenség nyomorúságával életükben járnak a földi vándorutat! Mellettünk, közöttünk... és mégis milyen messze tőlünk.

(...) Nem ismerte fel a Megfeszítettben a Megváltóját. Egy kicsiny csapat engedelmes zsidó kivételével, a zsidó nép rálépett a magaválasztotta útra:⁵⁴¹ Krisztus nélkül.

„⁵⁴²

Egy évvel később, az 1951-es egyetemes felügyelői évi jelentésében, Groó Gyula főtitkár a szolgálatait között említette, hogy január 6-án volt

⁵⁴¹ Ez implicite mintegy azt sugallja, hogy a történelméről – a közelmúlt vészterhes történéseit, vagyis a Holokausztot is beleértve – egyedül maga a zsidóság tehet.

⁵⁴² Szász Edit: „Vigasztaljátok, vigasztaljátok népemet...”, *Élő Víz*, VI/2, 1950. jan. 15, 5.

egy „egyetemes egyházi zsidómissziói szeretetvendégség, amelyen előadást” tartott.⁵⁴³ Turóczy Zoltán püspök, egyházi elnök, a lelki munkáról szóló jelentésében az „egyházi munkások képzése”-ről szólva arról számolt be, hogy:

„Négyhónapos missziói tanfolyamot rendezett a ‘Jó Pásztor’ szolgálat a Luther Márton Intézetben. Ezen a missziói tanfolyamon 15 személy vett részt, s a város misszió, szektamisszió, zsidómisszió területén végzett munkára nyert kiképzést. Vezetője Olt Vilmos lelkész volt.”⁵⁴⁴

Ebből a két jelentésből eléggé világosan kitűnik, hogy valójában érdemi zsidómissziós munka nem folyt. Ilyen jellegű tényleges munkát egyébként is nehéz elképzelni a korabeli politikai és társadalmi viszonyok közepette. Az egyházi elnök jelentésének további része, amely „az egyetemes misszió bizottság munkájá”-t taglalja, jobban megvilágítja a valós helyzetet. Eszerint „a zsidó-misszió szakbizottság, a ‘Jó Pásztor’ szolgálat az 1950. évben kibővítette szolgálati területét a városmisszió és szektamisszió irányában”. A gyakorlatban tehát a „zsidómisszió” csakis az elképzelés szintjén létezett. A „Jó Pásztor” szolgálat éves tevékenysége kimerült „a főváros különböző helyein havonta” megtartott 4 bibliaórában. A püspök beszámolója szerint:

⁵⁴³ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1951. nov. 9, 11. (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1230>; letöltve: 2021. 07. 26).

⁵⁴⁴ *Uo.*, 15.

„A Luther Márton Intézetben tartott központi biblia óra ‘Jó Pásztor’ délutánra szélesedett ki. A hívek jóval a biblia óra kezdete előtt gyülekeznek és idejüket lelki beszélgetésben töltik el. Minden héten van imaközösségi összejövetel s havonta egyszer úrvacsora. A munkát munkaközösség végzi. Ennek tagjai kéthetenként rendszeresen összejönnek megbeszélésekre. Olyan laikus munkások közössége ez, akik mindenkor készséggel szolgálnak a kirendelt időben és helyen a zsidómisszió, szektamiszió, okkult spiritizista misszió s városmisszió területén, mert mindegyik bizonyosságot tesz arról, hogy neki élő Krisztusa van. A munkaközösség tagjai számára 4 hónapos missziói tanfolyamot is tartottak. Időnként szeretetvendégséget rendeztek, s Fóton csendes napot tartottak 100 résztvevővel. A szolgálat vezetője Olt Vilmos, Budapest több gyülekezetében végzett istentiszteleti szolgálatot. Speciális missziói szolgálatot végzett: Kőbányán, Pesterzsébeten, Sopronban, Pusztaszentlászlóán, Bicskén, Gyenesdiáson. A Mátrában s a missziói intézet iskolájában tartott 14 előadást.”⁵⁴⁵

Mindebből az körvonalazódik, hogy a zsidómisszió részeleme volt ugyan egy szélesebb körű evangélikus egyházi missziós tevékenységnek, ellenben a püspöki jelentés egyetlen „megtért” zsidóval sem számolt.

⁵⁴⁵ *Uo.*, 25.

A püspök állítása szerint

„a missziói felelősség felébresztésén kívül a szakbizottság közvetlen missziói munkát is végzett. 1949. májusában két missziói munkást állított be az izraeli-misszióba. 1950 szeptemberében Szász Edith a Teol. Akadémiára távozván, az aktív munkából kikapcsolódott, Székely Tamás azonban a zsidó temetők rendszeres látogatása, a Palesztinába utazók felkeresése, a zsidó kórházak lelki gondozása és családlátogatások révén végezte továbbra is az izraeli missziót. Az Izrael népe között végzett gyakorlati munkát tanulmányi munka egészítette ki. Székely Tamás diakónus múzeumi kutatómunka segítségével az Izrael-misszió magyarországi történetéhez gyűjtött anyagot.”⁵⁴⁶

A jelentés érdekessége, hogy az addig használt „zsidómisszió” helyét hirtelen az „izraeli-misszió” megnevezés vette át. Székely Tamás azonban, minden jel szerint, nem annyira missziós, hanem sokkal inkább lelki gondozói munkát végzett; vélelmezhetően a megkeresztelkedett – vagy legalábbis keresztlevéllel rendelkező – zsidók körében.⁵⁴⁷

A szemléletváltást egy folyóiratcikk is alátámasztja. Az ismeretlen szerző írása a „keresztény cionizmus” irányvonalához sorolható. Számára Izrael államának újjászületése jel, amely mintegy elővételezi a

⁵⁴⁶ *Uo.*,

⁵⁴⁷ Már 1949 nyarán is esett szó Izraelben élő magyarországi származású keresztény zsidókról: „Magyar evangéliumi énekek Izraelben”, *Élő Víz* V/17, 1949. aug. 14, 6.

zsidóság kollektív megtérését és a Messiás második eljövételét. A kettő szervesen összefügg.⁵⁴⁸ Ez a szemlélet természetesen a Holokausztot is az isteni üdvterv részének tekinti!⁵⁴⁹

„Isten Izraelre vonatkozó terveinek a megvalósulását keresztetni látszott az a veszély, hogy a szétszórtságban élő választott nép felszívódik más népekbe. (...)

Az asszimiláció nem mehetett végbe. Annak ellenére sem, hogy a zsidók maguk is nagyon szerették volna. *Isten nem engedte* (...)

A II. világháború döbbenetes módon akadályozta meg a zsidóság felszívódását. Ki ne látná meg, az eseményeken a történelem Istenének a kezenyomát? Ki gondolta volna csak 15-20 esztendővel ezelőtt, hogy megtörténhetik egy néppel az, ami a zsidósággal megtörtént? Ki merné azt mondani, hogy mindez véletlen? És éppen ott kezdődött és ment végbe a zsidóságnak a legradikálisabb elkülönítése, ahol az asszimiláció is a legelőrehaladottabb volt. Az most egészen más dolog, hogy Isten nem hagyta és nem hagyja büntetés nélkül azokat, akik az ő népét bántják. Hiszen a gyorsan leperget évtizedben már az antiszemitizmusak a súlyos bűnhődését is láthatjuk. Azonban mindez nemhomályosíthatja el azt a tényt, hogy Isten a

⁵⁴⁸ „Az Egyház jövőője. 2: Izrael megtérése”, *uo.*, VII/2, 1951. jan. 28, 2-4. Ez a gondolat már 1947-ben is megfogalmazódott. Lásd „Krisztus-várás”, *uo.*, III/20, 1947. dec. 7, 1.

⁵⁴⁹ Ezt a gondolatot a katolikus Kis György már 1947-ben megfogalmazta. Lásd Kis György, „Kereszténység és antiszemitizmus”, *Új Ember* III/37, 1947. szept. 14, 8.

szemünk előtt vitte teljesedésbe Jeremiás próféciáját (Jer 16,14-17).

Izrael nem tűnhetett el a népek tengerében, mert Isten halászatot küldött az előhalászásukra: nem lapulhattak meg az ismeretlenség erdejében, mert Isten vadászokat parancsolt felhajtásukra, akik még a sziklák hasadékait is átkutatták utánuk. Isten kitepte őket abból a földből, amelybe már belegyökereztek, hogy visszavigye őket saját országukba és visszaplántálja őket az ígért földjére.

Mindezek a jelenségek, amikről eddig írtunk, Izrael nemzeti önmagára találását mutatják. Tudjuk azonban, hogy ez még nem elegendő ahhoz, hogy Isten tervei végbemenjenek.⁵⁵⁰

A szerző örömmel nyugtázza, hogy a zsidóság felfedezi az Újszövetséget és más szemmel, pozitívan tekint a názáreti Jézusra. Ez természetesen:

„...még messze van attól a lelki beállítottságtól, amikor fájdalmat és szorongást érezve emeli Izrael a tekintetét arra, akit általszegeztek. Még nem borulnak le Krisztus előtt, mint Isten testté lett Igéje előtt, de már elismerik őt Názáret nagy tanítójának, a Golgota mártírjának, sőt igazi zsidónak, nemeslelkű embernek, a zsidóság leggyönyörűbb virágjának. Mindez azonban világos jele annak,

⁵⁵⁰ „Az Egyház jövődjéje. 2: Izrael megtérése”, *i. m.*, 3.

hogy itt egy egészen új viszony van kialakulóban Izrael és Jézus között és nem kevesebb történik, minthogy már feltetszőben van az a nap, amikor majd úgy tekintenek rá, mint a Messiásra. (...)

Izrael népként való megtérése nem történik meg az evangélium hallására, hanem csak Jézus Krisztus megjelenésére. (...) Izrael akkor találkozik Krisztussal, amikor eljön a felhőkön és minden más nemzetséggel együtt siratni fogja Őt. Mindaddig ott lesz a lepel Izrael szemein, amíg meg nem látja a dicsőségbe öltözött Urat és meg nem tér Őhozzá. Egész Izrael visszafogadása ekkor fog megtörténni. (...)

Akkor Izrael népéből eltűnik mindaz, ami a pogányokban oly sok idegenkedést és gyűlölséget ébresztett irányukban és üldözésükre ingerelte őket.⁵⁵¹ Amilyen gyűöltek és üldözöttek voltak, olyan szeretettek és szívesen látottak lesznek akkor. Mert Izrael népe a megtérésében megengesztelődik és soha nem álmodott módon eszközzé válik a világ evangélizálására. (...)

Izrael megtérése Isten országának kiterjedt és mélyreható hódítását hozza magával. ...Ezt bizonyítják mindazok az ótestamentumi próféciaák, amelyek még beteljesedésre várnak. Az évezredek szenvedéseiben megtisztul Izrael az első szeretetnek lelkesedésével és odaadásával tele

⁵⁵¹ Pl. „A zsidók gyakran éreztették a pogányokkal kiválasztottságukat s ezzel sok megbántódást okoztak.” „3. Alázatos ragaszkodás (Máté 15:21-27)”, *Élő Víz* VII/4, 1951. febr. 25, 5.

idejét fogja élni. Ráadásul kifogyhatatlan ismerete és tapasztalata lesz a legkülönbözőbb országokról, népekről, kultúrákról, vallásokról és társadalmi rendszerekről. Ha egy Pál apostol megingathatta az akkori világot, akkor mit fog majd véghez vinni az újjászületett Izrael? (...) Isten uralma megvalósulásának döntő eseményei következnek. Az ígéret földjére összegyűjtött, ott nemzeti függetlenséget nyert Izrael annak a bizonyága, hogy a pogány misszió ideje betelőben van és közel van az ajtó előtt Jézus Krisztus visszajövetele.”⁵⁵²

Elmondható, hogy ezzel a magyarországi evangélikus egyház a hazai zsidók „megtérítésének” feladatát mintegy „letudta”, és a maga részéről a „zsidókérdést” lezártak tekintette.⁵⁵³

Az 1952. áprilisi jegyzőkönyvben már nem is szerepel a „zsidómisszió”. Maga a „zsidó” kifejezés is csupán egy felsorolásban lelhető fel:

„A szovjet népek hatalmas birodalmában tíz nagyobb egyház működik, az orosz orthodox egyházon és a római katolikus egyházon, a muzulmán, az óhitű, a grúziai orthodox, az örmény egyházakon kívül az evangélikus

⁵⁵² „Az Egyház jövődjéje. 2: Izrael megtérése”, *i. m.*, 4. old.

⁵⁵³ Lásd a Dániel Cion, volt bolgár főrabbi, keresztény hitre térését hírül adó írásokat: „Egy igazán izraelita”, *Élő Víz* VI/24, 1950. nov. 19, 8; „Izraeli főrabbi megtérése és bizonyágtétele Jézus Krisztusról”, *uo.*, VII/3, 1951. febr. 11, 4. A mentális beidegződést jól mutatja, hogy a cikkben még mindig szerepel a „fajtestvér” fogalom!

baptista egyház, az ágostai hitvallású, luteránus egyház,
a buddhisták és a zsidó egyházközösségek”.⁵⁵⁴

1954 júniusában pedig maga az Egyházegyetem Tanácsa javasolta a közgyűlésnek „a régi megbízások megszüntetését, a bizottságok újjászervezését és új választások megejtését”. Ez értelemszerűen magába foglalta „az egyetemes missziói bizottságot és az ennek körébe tartozó külön szakbizottságokat, mint az evangelizációs, az ifjúsági, a zsidó-misszió, az izákosmentő és külmissziói bizottságokat”. A Tanács egyben azt is javasolta, hogy a megszüntetésre ítélt albizottságok „munkakörébe eső feladatok elvégzésével” a közgyűlés „bízza meg az Országos Esperesi Értekezletet, mint országos bizottságot”.⁵⁵⁵

Az 1957-ben tartott közgyűlés jegyzőkönyvében értelemszerűen már nem szerepel a „zsidómisszió”, de még maga a „zsidó” kifejezés sem.⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendkívüli Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1952. ápr. 17, 12. (<https://medit.lutheran.hu/site/kategoria/30>; letöltve: 2021. 07. 26).

⁵⁵⁵ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1954. jún. 29, 42. (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1232>; letöltve: 2021. 07. 26).

⁵⁵⁶ *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem Rendes Közgyűlésének Jegyzőkönyve*, Budapest, 1957. júl. 10 (<https://medit.lutheran.hu/site/konyv/1234>; letöltve: 2021. 07. 26).

A lokális antiszemita incidensek és az evangélikus egyházi magatartás

A katolikus *Új Ember*rel ellentétben, amely utalt a kunmadarasi és a miskolci antiszemita incidensekre, az evangélikus *Élő Víz* semmiféle ilyen információt nem közölt az olvasóival. Az Egyházegyetem közgyűlési jegyzőkönyveiben sem találni nyomát az ország különböző helységeiben megnyilvánuló lokális antiszemita incidenseknek. Csősz László szerint ezeknek az eseteknek a döntő többsége – „beleértve a húsz legsúlyosabb konfliktus zömét” – a Tiszántúlra és az észak-kelet-magyarországi iparvidékre esik.⁵⁵⁷

A vizsgált időszakban nem csupán antiszemita kijelentések, hanem vérvádak⁵⁵⁸ miatt is indultak bírósági eljárások (pl. 1946-ban és 1947-ben a debreceni népbíróságon, valamint 1954-ben Mátészalkán, illetve Törökszentmiklóson). A korabeli evangélikus dokumentumokban ennek nem maradt nyoma. Vélelmezhető, hogy mind a katolikusok, mind az evangélikusok inkább a református egyházat gondolták ebben érintettnek.⁵⁵⁹

Hasonló a helyzet 1956-tal kapcsolatban is. Szakolczai Attila szerint:

⁵⁵⁷ Csősz László, „Népiertás után...”

⁵⁵⁸ Evangélikus vonatkozásban lásd Csepregi Zoltán (válogatta, fordította, a bevezetést és a magyarázatokat írta): *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez*, Luther Kiadó, Budapest, 2004.

⁵⁵⁹ Ez egy olyan hipotézis, amely elmélyültebb levéltári vizsgálatokat igényel.

„Az 1956-os forradalomban az antiszemita erőszak marginális jelenség volt. A zsidóellenes atrocitások rendkívülinek tekinthetők. A kutatás jelenlegi állása szerint mintegy ötven incidenssel kapcsolatban merült fel egyáltalán az antiszemita motiváció a jelentéktelen verbális inzultustól a fizikai támadásig. Ezek közül ugyanakkor csupán egy tucat esetről állítható, hogy egyrészt valóban megtörtént, másrészt, hogy mozgatórugója a zsidóellenesség (is) volt”⁵⁶⁰

Az esetek többségét október 26.-a és 28.-a között követték el, többnyire ittas állapotban.⁵⁶¹ Ennek oka abban keresendő, hogy „ötvenhatban az antiszemiták *tudatosan* törekedtek önmérsékletre”.⁵⁶² A forradalmi események rövidnek mondható időbeni behatároltsága és az egyházak kiszolgáltatott helyzete miatt az evangélikus egyháznak nem is volt lehetősége ezekre az incidensekre sem reagálni, sem reflektálni. Teljesen érthetően önmagával, a saját helyzetével volt elfoglalva; miközben 1956. november elejétől újra kiszolgáltatott és az államszocialista hatalomnak alávetett helyzetben találta magát.

⁵⁶⁰ Szokolczai Attila: „Antiszemita bűncselekmények az 1956-os forradalomban”, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=149:-antiszemita-bncselekmenyek-az-1956-os-forradalomban-&catid=15:tanulmanyok (letöltve: 2021. 07. 26).

⁵⁶¹ Pl. Hajdúnánás, Füzesabony, Máriapócs, Nyírsaholy, Budapest (sertésvágóhíd).

⁵⁶² Szokolczai Attila: *i. m.*

„Magyarországon 1956–57-ben, a forradalom alatt, majd rövid időre a bukását követően felnyílt a vasfüggöny, aminek következtében több ezer fő hagyta el az országot. Gyakorlatilag ekkor szűnt meg Magyarországon az ortodoxia, hiszen a főleg vidéken élő ortodoxok többsége a forradalom alatt tapasztalt nyílt antiszemitizmus miatt elmenekült az országból.”⁵⁶³

Ezek a történések azonban végképpen kiestek az evangélikus egyház látószögéből!

⁵⁶³ Frojimovics Kinga: „Beilleszkedés vs. kivándorlás. Az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) tevékenysége a holokausztot követő években Magyarországon” *Beszélő* 9/6, 2004/június, 71-80.

Önsorsrontó pusztítás.

A magyar Holokauszt társadalomtörténeti mérlege és következményei

Megítélésem szerint a magyarországi Holokausztnak van egy gazdasági és egy társadalmi dimenziója. Miközben azonban a gazdasági meglehetősen kiemelkedő figyelmet kap⁵⁶⁴, addig a társadalomtörténeti következmények mintha elsikkadnának. Pedig a kettőt, véleményem szerint, párhuzamban és összefüggéseiben kellene vizsgálni.⁵⁶⁵ Mert együttesen világítják meg a tágabban értelmezett magyar „nemzetnek” és a szűkebben vett magyarországi társadalomnak azt az elmúlt 150 éves történeti röppályáját, amely döntően az önsorsrontó döntésekről szól. Ez elsősorban annak a következménye, hogy – álláspontom szerint – a magyar rendi nemzetfogalom a XIX. században sikerrel akadályozta meg,

⁵⁶⁴ Lásd Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből*, Osiris, Budapest, 2001; Zweig, Ronald W.: *Az Aranyvonat. A 20. század legnagyobb rablásának története*, Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 2004; Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás, i. m.*; Klacsmann Borbála: „Abandoned, confiscated, and stolen property: Jewish-Gentile relations in Hungary as reflected in restitution letters” *Holocaust Studies* 23/1-2, 2017, 133-148.

⁵⁶⁵ Sokatmondó Kádár Gábor és Vági Zoltán azon megállapítása, miszerint a magyarországi zsidóság „többségének életkörülményei csak a nyomorgók tragikus tengődésének perspektívájából tűnhetett gazdagságnak, valójában azonban leginkább a tisztesszegénység vagy a szerény jómód kifejezésekkel lehetne leírni.” Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás, i. m.*, 21. Ez is mutatja, hogy a társadalom nem a valóságot, hanem a valóságról megalkotott, és a politikai közbeszédben tematizált, manipulált képet ismerte igazából.

lehetetlenítette el a kárpát-medencei modern magyar nemzetnek a kialakulását.⁵⁶⁶ Minden, ami a dualizmust követően történt ennek a logikus, vagy mondhatni törvényszerű következménye.

Az önsorsrontásnak az első stádiumát a XIX. századi Oszták-Magyar Monarchián belüli kisebbségpolitikában,⁵⁶⁷ de legfőképpen a román-sággal szemben tanúsított politikai magatartásban látom.⁵⁶⁸ Elsősorban Beksics Gusztáv (1847–1906) ügyvéd, hírlapíró és országgyűlési képviselőnek köszönhetően a magyar közvélemény már az 1890-es években szembesülhetett, és magáévá tehetette azt a felfogást, hogy Magyarországon a fajok harca dúl; mégpedig a magyarok és a románok között.⁵⁶⁹ Trianon egyértelmű bizonyítéka annak, hogy ezt a harcot a magyarság elveszítette. Az ok- és a bűnbakkeresés több mint egy évszázada folyik – könyvtárnyi irodalommal⁵⁷⁰ –, de a miérttel való társadalmi és politikai szembenézés máig várat magára!

⁵⁶⁶ Lásd Jakab Attila: „Nemzet-e a magyar nemzet?”, 2017. In: <http://kozoldolgaink.hu/nemzet-e-magyar-nemzet> (letöltve: 2021. 07. 21). 1939-ben még mindig arról vitáztak, hogy mi a magyar! Lásd Szekfü Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939.

⁵⁶⁷ Lásd Kemény G. Gábor (összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta): *Iratok a nemzeti-ségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, i. m.*

⁵⁶⁸ Jakab Attila: „Román – magyar 'kulturharc' a XX. század első negyedében”, in: Juhász József (főszerk.) – Bartha Eszter – Fóris Ákos – Mezei Bálint – Nagy Éva Katalin – Szuda Krisztina Eszter (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2016, 253–260.

⁵⁶⁹ Beksics Gusztáv: *A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon*, Athenaeum, Budapest, 1895.

⁵⁷⁰ Legújabbban külön MTA kutatócsoport foglalkozik a kérdéssel. Lásd <http://www.trianon100.hu> (letöltve: 2021. 07. 26).

Az önsorsrontás második stádiuma szervesen kapcsolódik az elsőhöz, annak mintegy hozadéka, folyománya. Ez a Holokauszthoz vezető út és maga a Holokauszt, amelyben még az egész kárpát-medencei magyarság szerephez jutott. A románsággal szembeni alulmaradás szimbólumának számító trianoni békeszerződés miatt ugyanis az első világháború utáni magyar politikai uralkodó osztály mondhatni azonnal a zsidóságot tette kollektíve felelőssé, és később, a két bécsi döntéssel visszakerült területeken is érvényesítette a zsidóellenes politikát, illetve kivitelezte a „zsidótlanítást”, a helybeli magyar lakosság aktív és passzív közreműködésével.

Az önsorsrontás harmadik stádiuma most zajlik. Ez azonban már csak a magyarországi társadalmat érinti, és döntően a roma lakosság gazdasági és társadalmi problémáinak a megoldására való osztársadalmi képtelenséget jelenti.⁵⁷¹

Mi az önsorsrontás?

A pszichológia azt az érdekes jelenséget nevezi **önsorsrontásnak**, „amely a kudarchoz vezető feltételek megteremtését, azaz a saját felemelkedésünk és boldogságunk akadályozását foglalja magába”.⁵⁷² Eb-

⁵⁷¹ Lásd „Szisztematikus önsorsrontás. Interjú Ladányi Jánossal”, *Nemzet és Biztonság* 2009/6, 43-53 (http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/ladanyi_janos-_szisztematikus_onsorsrontas_.pdf; letöltve: 2021. 07. 26).

⁵⁷² László Enikő: „Az önsorsrontás csapdájában”, <https://www.jogeszpszichologia.hu/blog/pszichologia-3/post/az-onsorsrontas-csapdajaban-50> (letöltve: 2021. 07.

ből következik az az állítás, hogy az önsorsrontó cselekedetek tulajdonképpen olyan tudattalanul működő mechanizmusok eredményei, amelyek az önértzet és az énkép megóvását segítik elő. Hiszen mind egyéni, mind pedig közösségi vonatkozásban a nagy kihívással járó feladatok olyan fenyegetésnek minősülnek, melyek veszélyeztethetik az önbecsülést, az érzelmi teherbírást.

Alapjában véve elmondható, hogy az önsorsrontás tulajdonképpen nem más, mint a felelősségérzet áthárítása olyan külső körülményekre vagy belső állapotokra, amelyek lehetővé teszik az önigazolást és a tehermentesítést. Hiszen amennyiben egy személy – vagy egy társadalom – az adott történelmi helyzet kiszolgáltatottjának, áldozatának tünteti fel magát, úgy sokkal kevésbé sérül az énképe. Megítélésem szerint több, mint egy évszázada gyakorlatilag ez történik a magyar/magyarországi társadalommal.

A trianoni békeszerződés által megteremtett tényleges magyar nemzetállamban le(hete)tt volna lehetőség tanulni a dualizmus korának önsorsrontó nemzetiségi politikájának kudarcából. Ez azonban nem következett be, mert erre a korabeli magyar politikai uralkodó osztály vélelmezhetően teljesen alkalmatlan volt. Horthy Miklós hatalomra jutásával, 1919 őszén, tehát folytatódott a kirekesztő és önfelmentő politikai és társadalmi szemlélet, amely ez alkalommal a zsidóságot tette cél-

26). Lásd még Greenburg, Dan – Jacobs, Marcia: *Hogyan legyünk boldogtalanok. Azönsorsrontás tudománya*, Gondolat, Budapest, 1988.

pontjává. A dualizmus kori vezető elit, az arisztokrata és a dzsentri réteg, ahhoz, hogy felmenthesse magát az elveszített első világháború felelőssége alól, valamint, hogy mentesüljön a meg nem oldott – mert valószínűleg megoldani nem is akart – társadalmi (munkásosztály és szegény paraszti rétegek) problémákkal való szembenézés szükségessége alól⁵⁷³ magyarázatot és felelőst keresett és talált is a történetekre. Ekkor jelent meg a zsidó (pontosabban a judeo-bolsevik) az ideális bűnbak szerepében.⁵⁷⁴ Németországhoz hasonlóan Magyarországon is elkezdődött a

⁵⁷³ A Horthy-korszak meg nem oldott társadalmi problémáit plasztikusan érzékelteti Boross Sándor: „Kubikosok” c. verse, amely a *Protestáns Szemlében* (46/5 1937, 234-235) jelent meg:

„Kubikosok mennek, talicskáik sorját
A kő-országúton maguk előtt tolják.
Zörög az egykerék, fogják a két szarvat,
Nyakban hevederrel a csapat megy, hallgat.
Valahonnan jönnek, valamerre mennek.
Darvazásuk furcsa látványa a szemnek.
Talicskában szerszám, batyú, ezer holmi.
Fájó lehet mindent így előttünk tolni.
Mennek, bandukolnak félig arcra esve.
Feleség és gyermek, ki tudja hol, messze.
Nem látták se tegnap, nem látják se holnap.
Szegények, szegények, ők csak kubikolnak.
Tegnap más megyében, ma más országtájon.
S oly búsak, mint kire nincs már, ki mért várjon.
Mintha gyászmenetben mind-mind halott volna,
Aki maga előtt koporsóját tolja.
Úgy lépnek sorjában, kísértetként, lassan...
Nem tudom megállni, hogy meg ne sirassam!”

⁵⁷⁴ Később Márai a következő mérleget vonta meg: „Minden hivatalban, minden foglalkozási ágban akadtak emberek, akik úgy érezték, a zsidóktól elvett vagyonnal és állással pótolhatják most már azt, amit a múltban nem tudtak megszerezni. Ez a kapzsi zsidógyűlölet természetesen nem egyszerre gyulladt föl; savanyú füstje már évtizede terjengett a magyar életben. Az első Magyar Tanácsköztársaság szervezői és vezetői között voltak zsidók, s amikor a ‘fajvédő’ Magyarországon megcsinálták ennek a véres és gonosz közjátéknak mérlegét, a zsidóságot azonosították a bolsevizmussal. Ez a vád hamis volt, igazságtalan. A hazai zsidóság nagy többsége ebben az időben is éppen olyan hűséges polgára volt a magyar államnak, mint az idevándorolt svábok, szlovákok, szerbek nagy többsége. Osztályérdekei éppen úgy tiltakoztak a bolsevizmus ellen, mint a paraszt vagy a mágnás osztályérdekei. De a vád izzott, és a vádlók

zsidók nemzethűségének a megkérdőjelezése, ami a Tanácsköztársaság bukását követően csúcsosodott ki.

Miért is? Mert a Horthy Miklós nevével fémjelzett nemzeti-keresztény rendszer⁵⁷⁵ (vagy kurzus) kezdettől fogva szűken értelmezett keresztény/keresztény és faji alapon határozta meg a magyar nemzetet, amelybe nem fért bele sem az izraelita/zsidó, sem pedig a katolikus/református/evangélikus felekezeten kívüli keresztény (neoprotestánsok⁵⁷⁶) vagy a Jehova Tanúi.⁵⁷⁷ Sőt mi több, az az igény is megfogalmazódott, hogy vissza kell szorítani a zsidóság társadalmi és gazdasági térfoglalását.⁵⁷⁸ Ezt a törekvést – amely országosnak mondható – a

úgy érezték, nincs szükség bizonyításra. Negyedszázadon át parázslott a magyar életben az a heveny zsidógyűlölet, amely az Anschluss napját megelőzően zsidótörvényekben, s e nap után egy eszeveszett és féktelen rabló hadjáratban kapott alakot. Ezen a napon minden értelmes ember tudta, hogy az a lappangó zsidógyűlölet, amely intézményes antiszemitizmusban, zsidótörvényekben, társadalmi elzárkózásban nyilvánított meg eddig a magyar zsidóság ellen, most, amikor a Gestapo rohamcsapatai a Lajtánál állanak, s a német zsidóság megsemmisítése után gyors munkatempóval láttak neki az osztrák zsidóság kipusztításának: Magyarországon sem maradhat többé tétlen. Ez a valóság egyik arca. Volt, aki zsidó patikáról ábrándozott, más a zsidóföldről és lakásról. A fajvédő, antiszemita sajtó megfújta az uszító kürtöket. A változó kormányok vonakodva, de végül engedelmesen végrehajtották, amit az uszítás követelt. A végső cél a Magyarországi zsidóság megsemmisítése volt.” Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon, Budapest, 2013, 44-45.

⁵⁷⁵ A rendszer megszilárdításában játszott egyházi szerepvállaláshoz lásd pl. Giczi Zsolt: „Katolikusok és protestánsok együttműködése a keresztény-nemzeti Magyarorszáért az 1910-es és 1920 évek fordulóján”, *Közép-Európai Közlemények*, VI/4, 23. sz., 2013, 58-69. Lásd még Bangha Béla S.J.: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Szent István Társaság, Budapest, 1920.

⁵⁷⁶ Lásd Fazekas Csaba: *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban*. (Látószög könyvek), TEDISZ–SzPA, Budapest, 1996.

⁵⁷⁷ Erre vonatkozóan lásd Jakab Attila: „A Jehova Tanúi Egyház és magyarországi történetük 1939-ig”, in: Fazekas Csaba – Jakab Attila – Petrás Éva – Szita Szabolcs: *A Magyarországi Jehova Tanúi Egyház története a kezdetektől napjainkig*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 17-163.

⁵⁷⁸ A korabeli sajtóban lásd pl. dr. Frisch Ferenc: „A zsidóság igazi vára”, *Nemzeti Ujság* 1919. dec. 12, 1; Uő.: „A zsidóság igazi vára (Második közlemény)”, *uo.*, 1919. dec. 21, 1-2; Uő.: „A zsidóság igazi vára. III”, *uo.*, 1920. febr. 10, 1; „Interpellációk

Czeglédi Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt hivatalos lapja a következőképpen fogalmazta meg:

„a zsidó uralmat akarjuk mi megtörni, de nem pogrommal vagy üldözésekkel, hanem oly intézményekkel, melyek lehetetlenné teszik, hogy a zsidóság szabjon nekünk törvényt, a zsidóság írja elő tantervünket, a zsidóság árassza el szellemi termékeivel irodalmunkat, ujságjainkat, színházainkat, a zsidóság adjon hitelt uzsorakamatra, a zsidóság hajtsa fel élelmi és iparcikkeink árát. S míg maga munka nélküli jövedelemből élve vezető állásokban minden bőségben és kényelemben daskálkodik, addig a dolgozó keresztény magyar fűtetlen szobájában, sokszor éhezve, lerongyoltan kénytelen szaporítani az elátatlanok ezreit. Félre kell állania az 5%-nyi zsidóságnak, tanuljon meg egyszer már dolgozni, ragadja meg a kalapácsot vagy az eke szarvát, s át kell adnia a vezetést azoknak, kik számbeli súlyuknál, történelmi multjuknál, keresztény becsületességüknél fogva, arra hivatva vannak. Ezt akarjuk mi az országban, ezt városunkban.

Harcolunk a közélet tisztaságáért, a dolgozó, a munkás osztály sorsának javításáért, a tisztességes ipar és kereskedelem fejlesztéséért, mely azonban igazán magyar és

a zsidó térfoglalásról”, *uo.*, 1920. márc. 28, 3-.; Müller Antal: „A keresztény iparosság követelései. Az állami közmunkákat ma is zsidók kapják”, *uo.*, 1920. ápr. 11, 12; „A tisztviselő-kérdés és a zsidóság gazdasági térfoglalása. Az Országos Gazdasági Tanács terve a nemzetgyűlés előtt”, *uo.*, 1920. jún. 11, 1-2.

keresztény ipar legyen, küzdeni fogunk a hivatalnok osztály nyomorúságos sorsának enyhítéséért, a kisgazdák megerősödéséért, úgy hogy a törvényhozás óvja a földmivest, hogy háza és bizonyos földminimума tőle elidegeníthető ne legyen; egyszóval védjük a dolgozók ezreit, hogy mindenkinek tisztességes megélhetése legyen.”⁵⁷⁹

Egyértelműsíthető, hogy a Tanácsköztársaság bukását követően napirenden tartott „zsidókérdés” alapvetően azt a célt szolgálta, hogy

- 1) elterelje a figyelmet az elháríthatatlan trianoni békeszerződésről;⁵⁸⁰
- 2) garantálja Horthy Miklós kormányzói hatalmának a konszolidációját;
- 3) a nemzetközi zsidóságot tegye felelőssé a „keresztény” ország megcsönkítéséért;⁵⁸¹
- 4) a „zsidókérdés” rendezésében láttassa a szociális problémák megoldását.⁵⁸²

⁵⁷⁹ „Lapunk átvétele”, *Ceglédi Keresztény Újság* 1920. jan. 4. 2.

⁵⁸⁰ Lásd „A halálraítélt Magyarország”, *Uj Nemzedék* 1920. jan. 18, 1-2. A törvényt tulajdonképpen a trianoni békeszerződés aláírása, és annak ratifikációja közötti időszakban szavazták meg.

⁵⁸¹ Lásd „Az ötös tanács a zsidók kezében.” Egy olasz lap a koncentráció hátteréről” *Uj Nemzedék* 1919. nov. 28, 4; Barabás Albert: „Izgatás a keresztény Magyarország ellen. Zsidók, szabadkőművesek és kommunisták egy táborban” *Nemzeti Újság* 1920. márc. 30, 1; „A zsidó világuralom”, *Fejérmegyei Napló* 1921. jan. 15, 2-3.

⁵⁸² „Társadalmi bajaink és a zsidóság”, *Fejérmegyei Napló* 1921. ápr. 10, 1.

A dualizmus korában kialakított és a rendiségre alapozott, a kárpát-medencei magyar felsőbbrendűséget valló,⁵⁸³ és a birodalmi gondolattal szorosan összefüggő,⁵⁸⁴ „nemzeti” önérték és énkép megőrzését biztosítani hivatott figyelemelterelés és a felelősség fényében teljesen „logikusnak” mondható az 1920. évi XXV. törvénycikk (vagy numerus clausus törvény), amely az izraelita felekezetet kvázi népfaji/nemzetiségi alapon vette számításba.⁵⁸⁵ Prohászka Ottokár püspök ezt a törvényt egyenesen a faji önvédelem harci eszközének tekintette.⁵⁸⁶ Szabó Dezső pedig egyenesen a megkeresztelkedett zsidókat tartotta „a legveszélyesebb típusnak”, mert szerinte

„ezt küldi a félelmetes faj előre, hogy a népek kebelében elfoglalják az elővárakat [...] ezek a nemzeti színű, magyar és keresztény zsidók az emberiség leghitványabb

⁵⁸³ <https://parameter.sk/rovat/kultura/2013/12/13/az-osztrak-magyar-monarchia-oroksege-magyar-felsobbrenduseg> (letöltve: 2021. 07. 26).

⁵⁸⁴ Lásd Romsics Ignác: „A magyar birodalmi gondolat” *Mozgó Világ* 38/8–9, 2012, 6–18.

⁵⁸⁵ A törvény szövege szerint (3. §) a beiratkozásnál „az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy **az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma** a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilencztized részét.” Kiemelés tőlem. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> (letöltve: 2021. 07. 26).

⁵⁸⁶ „Prohászka Ottokár nagy beszéde a magyarság védelméről. A numerus clausus mint a faji önvédelmi harc eszköze. A zsidó befolyás meghamisítja a magyar génuszt. A nemzetgyűlés lelkesen tüntetett Prohászka mellett”, *Nemzeti Újság* 1920. szept. 17, 1–3. (lásd még *Dunántúli Hírlap* 1920. szept. 17, 1). A székesfehérvári püspök politikai publicisztikája vonatkozásában lásd Fazekas Csaba (válogatta, sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta): *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, i. m.*

söpredékei, s életösztönünknek ezeket kell legelőbb el-
tüntetni a magyar életből.”⁵⁸⁷

A faji kategóriák alapján értelmezett „keresztény magyar nemzet”-be tehát a zsidóság többé nem tartozott bele. Elsősorban azért, mert a korabeli sajtóban megfogalmazott közvélekedés szerint a zsidóság nagy része megbizhatatlannak mutatkozott a magyar nemzeti érdekek szempontjából. A trianoni Magyarországon az önmagát nemzeti-keresztény alapon meghatározó társadalmi és politikai elitnek már nem volt szüksége a zsidóságra, hogy a magyar nyelvi és kulturális relatív többséget fenntarthassa az országban; így tehát a magyar nacionalizmust is „zsidó” bűnként aposztrofálta.

„Kik hirdették valamikor lehangosabban és legvitézebbül a magyar sovinizmust s a nemzetiségek elleni gyűlölködés frazeológiáját, kik szavalták és ordították legvadabbul? Zsidók. S e hangos kuruckodás mellett ki dörzsölte kezét az üzleti semlegesség fölényével, mikor a nemzetiségi pénzintézetek titkos dróthálóiban magyar vállalatok és magyar földbirtokok vágódtak el? A zsidó tőke. Honnan érte orvtámadás a magyar politika nemzetiségi frontját, kiktől merítették ellenünk szóló érveléseiket és elszánt agitációjukat Scotus Viatorék és a különböző irredenték? Zsidó írók és publicisták könyveiből.

⁵⁸⁷ Szabó Dezső: „Antiszemizmus”, *Virradat* 1921. jan. 21. Idézi Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés*, Jaffa, Budapest, 2013, 15.

Kik oltották be a magyar hadsereg soraiba a feloszlás és a defaitizmus mérges fermentumát? Zsidók. Kik csempészték be a nemzeti védelem ősvárába a pacifizmus trójai lovát? Zsidók. Kik erjesztették el katonáink izmát, kik nyereszkedtek munkánt verejtékén, kik percegtek szugyanánt nemzeti ellenállásunk kérge alatt? Zsidók. Kik voltak Mitteleurópa fémjelzett lovagjai, akarom mondani, iparlovagjai és ágensei? Zsidók. Kik csinálták a két patkánylázadást, hogy a front keserű gyűlöletének zuhataga ne az ő fejükre szakadjon? Zsidók. Kik feküdtek alá minden hódítónak, jött légyen az akár porosz Pickelhau-berben, akár oláh bocskorban? Kik tudtak eddig még mindig elinalni biztos menhelyek alá a tömegek dühös leszámolása elől? Zsidók. Kik tudnak a faji szolidaritás titokzatos vezetékein keresztül vészjelet adni mind az öt világ zsidóságának, ha baj van Lodzban vagy Budapes-ten, Moszkvában vagy Pekingben? Ők mindenkor és mindenütt.”⁵⁸⁸

Ezzel párhuzamosan azonban egy másik vád is megfogalmazódott, amely elsősorban az elcsatolt területeken élő és az utódállamokba átke-rült zsidóságot célozta meg. Ez volt a disszimiláció,⁵⁸⁹ amelyet a tria-

⁵⁸⁸ „Megbízhatatlannak mutatkozott...” *Nemzeti Ujság* 1919. dec. 14, 1. Erre vonatkozón lásd még: „Száz ezer zsidó memorandumban hívja vissza a románokat Budapestre”, *Dunántúli Hírlap*, 1920. február 24, 2.

⁵⁸⁹ „A magyarok nyomora Erdélyben. ...A zsidók asszimilálódnak a románokhoz...”, *Nemzeti Ujság* 1920. febr. 22, 4; „A nagyváradi zsidók az oláh megszállás alatt”, *uo.*,

noni magyarországi hatalmi elit egyenesen (nemzet)árulásnak minősített. Az elcsatolt részek zsidóságaival szembeni vádak és elvárások, illetve a trianoni Magyarországon érzékelhető antiszemitizmus és jogi korlátozás közötti ellentmondást gyakorlatilag alig érzékelt bárki is.⁵⁹⁰

Jóllehet igény volt rá, a kulturális és a gazdasági életből nem tudták kirekeszteni a zsidókat, mert az csak tovább növelte volna a társadalmi és gazdasági problémákat. Így ezt a kérdést egyelőre elodázták. Maradt tehát a *numerus clausus*.

Amennyiben azonban összefüggéseiben nézzük a dolgokat, akkor mit is üzent a *numerus clausus* törvény a magyar tudatu, magyar nyelvű határon túl rekedt zsidóság számára? Hogy jóllehet 1919-1920-ig a magyar nemzet részei voltak, most mégis külön nemzetiségként és fajként jelennek meg! Minden bizonnyal nem véletlen, hogy Csehszlovákia és

1920. márc. 5, 5; Albay Bálint: „Zsidó beismerés a zsidó árulásról. Az erdélyi zsidóság internacionális. A Felvidéken már csak 'szlovenszkói zsidóság' van. Az 'Egyesült Zsidó Pártok' a vasárnapi munkaszünet eltörlését követelik. Rabbik szervezkedése faji nacionalizmus alapján. Szemle a 'Zsidó Szemlé'-ben”, *uo.*, 1920. márc. 14, 6; „A lugosi főrabbi hazaárulása. Gyors felkinálkozás az oláhoknak. Másfél milliót gyűjtöttek a temesvári zsidók az oláh hadsereg javára”, *uo.*, 1920. ápr. 29, 2; „Az erdélyi, bánáti és máramarosi zsidók behódolása a román uralomnak. Cionista konferencia Kolozsvárott”, *uo.*, 1920. nov. 24, 3; „Az erdélyi cionista kongresszus a magyarság ellen. – Van zsidó nemzeti kultúra és faji törekvés”, *uo.*, 1920. dec. 11, 2. A kérdésre vonatkozóan lásd Gidó Attila (a bevezető tanulmányt írta és a dokumentumokat közreadja): *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*, Pro-Print, Csíkszereda, 2009; Uő.: „Magyarból – zsidó. Viták az erdélyi zsidóság nemzeti jövőjéről az 1920-as években”, in: Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*, Balassi Intézet – L'Harmattan, Budapest, 2013, 89-105.

⁵⁹⁰ A tanácsstalanságot jól tükrözi a román egyetemi ifjúság által rendezett 1927-es nagyváradi zsidó pogrom Budapest általi kezelése. Lásd Rigó Máté: „A felejtendő pogrom. Az 1927-es nagyváradi zavargások fogadtatása”, *BUKSZ* 24/2, 2012, 126-141.

Románia bevezette a „zsidó nemzetiség” fogalmát. Románia pl. erőteljesen munkálkodott azon, hogy a zsidó iskolákból eltűnjön a magyar nyelv, helyette a román jelenjen meg; illetve magyar anyanyelvű zsidók ne mehessenek magyar keresztény felekezeti iskolákba.

Bethlen István miniszterelnöksége (1921–1931) alatt, a trianoni Magyarország konszolidációjával párhuzamosan, a „zsidókérdés” közéleti tárgyalása is valamelyest elsikkadt. Nagy általánosságban elmondható, hogy az 1937-1938-ig, vagyis a zsidótörvények korszakának kezdetéig, terjedő időszakot döntően az jellemzi, hogy a „zsidókérdés”, a zsidókkal való foglalkozás a sajtóban sokkal rendszertelenebb ugyan; ellenben folyamatosan jelen van.

A zsidósággal szembeni markáns közéleti változás elindítójának egyértelműen Darányi Kálmán miniszterelnök 1937. áprilisi szegedi beszéde tekinthető. Ebben a beszédben Darányi világosan megfogalmazta, hogy Magyarországon van „zsidókérdés”, „amely fölött nem lehet egyszerűen elsiklani. Nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy ez a kérdés nincs, amikor mindenki érzi, hogy van”. A miniszterelnök ezt a kérdést alapvetően egy „gazdasági probléma”-ként fogalmazta meg, amelynek a „magva abban rejlik”, hogy a zsidóság a „*magas arányszámát is jóval meghaladóan jutott érvényesülésre a gazdasági életben*. A zsidókérdésben irritálja a magyar társadalmat a Keletről beszivárgó galíciai is, a maga elzárkózásával és ösztönös üzletimohóságával”. Kimondta, hogy a kérdést meg kell oldani, és hogy azzal a kormány foglalkozni fog.⁵⁹¹

⁵⁹¹ „A miniszterelnök szegedi beszéde”, *Dunántúli Hírlap* 1937. ápr. 25, 1.

Ezzel a beszéddel gyakorlatilag mintha átszakadt volna egy gát, és ennek a gátszakadásnak a lenyomata jól érzékelhető a korabeli felekezeti sajtóban.

A Holokauszt társadalomtörténeti mérlege

Az 1938-tól kezdődően életbe léptetett zsidóellenes törvények, illetve rendeletek tömkelege, amelyek széleskörű nyilvánosságot kaptak a korabeli sajtóban, mintegy mentálisan készítették elő, hangolták rá a magyarországi közvéleményt és az államigazgatás szerveit a Holokausztra,⁵⁹² vagyis a fajilag „zsidó”-nak minősített (izraelita és keresztények felekezetű) magyar állampolgárok fizikai megsemmisítésére, és teremtték meg egy „zsidótlanított” Magyarország igényét. 1944-re, amikor is a német megszállás megteremtette a Holokauszt lehetőségét – hiszen onnantól a náci Németországra lehetett tolni a felelősséget –, a magyarországi zsidó lakosság jogfosztása, egzisztenciális ellehetetlenítése, a társadalmi lét peremére való kiszorítása már megtörtént. Gyakorlatilag csak a fizikai jelenlétük megszüntetése maradt hátra, ami a Sztójay-kormány alatt mondhatni zökkenőmentesen meg is történt. Kádár Gábor és Vági Zoltán szerint:

„A magyar holokauszt leglényegesebb eleme a gyorsaság volt, amely a német és magyar hivatalos szervek európai

⁵⁹² Lásd Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a Holokauszt*, Jaffa, Budapest, 2019.

viszonylatban is szinte páratlan együttműködési készségből következett. Mindahhoz, amihez Németországban és a megszállt területeken hosszú évek kellettek, Magyarországon elég volt 112 nap.”⁵⁹³

1944. május közepén Baky László világosan megmondta: „*Végeredményben az országból minden zsidót ki fogunk telepíteni, nem marad itt közülük hírmondó sem.*”⁵⁹⁴

Mit is jelentett a Holokausztszámokban? Az 1941-es népszámlálás szerint Magyarország lakossága – a visszacsatolt területekkel együtt – 14.683.323 fő volt. Ebből 725.007 (4,94%) vallotta magát izraelitának. Mintegy 100.000-tehető azoknak a keresztény felekezetűeknek a száma, akiket a faji törvények zsidónak minősítettek. Ezeknek mintegy 90%-a a trianoni Magyarországon, és több mint fele Budapesten élt.⁵⁹⁵ Mondani sem kell, hogy az egyes egyházak ezeket a híveiket nem védelmezték meg!

⁵⁹³ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás, i. m.*, 106.

⁵⁹⁴ „Baky László nyilatkozik a zsidókérdésről”, *Nyírvidék – Szabolcsi Hírlap* 1944. máj. 17, 1.

⁵⁹⁵ Braham, Randolf L. (szerk.) – Tibori Szabó Zoltán (közreműködésével): *A magyarországi Holokauszts földrajzi enciklopédiája*. I–III. kötet, Park Könyvkiadó, Budapest, 2007, 14. A magyarországi zsidóság demográfiai adataira vonatkozóan lásd még Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. (Hungarica Judaica, 1), MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1991.

A Holokausztban, alapjában véve, nem csupán a fajilag zsidónak minősített egyének százezrei (csecsemőtől aggastyánig minden korosztályban) pusztultak el, hanem megsemmisült több száz virágzó és életerős zsidó közösség is.⁵⁹⁶

„A háború után nyilvánosságra hozott statisztikai beszámolók híven érzékeltetik annak a bűncselekménynek a nagyságrendjét, amit a nácik és magyar cinkosaiak elkövettek a magyarországi zsidók ellen. A messze legátfogóbb statisztikai áttekintés a Zsidó Világkongresszus magyarországi képviselőjétől származik. Bár nem teljesen pontosak (...), ezek a statisztikák a lehető legjobb megközelítést adják a zsidó közösségek városokra, megyékre és vidékekre lebontott veszteségeiről. A háborút követő időszakban azért nem történt hivatalos kísérlet a magyar zsidóság veszteségeinek felmérésére, mivel a háború befejeződése által előidézett területi változások (a Magyarország által Csehszlovákiától, Romániától és Jugoszláviától 1938 és 1941 között megszerzett területek visszaillesztettek a megfelelő utódállamokra) kizárták a ‘pontos’ felmérés lehetőségét.”⁵⁹⁷

⁵⁹⁶ Lásd pl. Balogh István (ifj.): *A tótkomlósi zsidók története*. Tótkomlós, 2004; Blau Leslie: *Bonyhád – egy elpusztított zsidó közösség. A magyarországi Bonyhád zsidóságának története*. Randolph L. Braham bevezetőjével, Soha többé Soá! Alapítvány, Bonyhád, 2008; Néző István: *Kisvárdai és környéke zsidóságának története*, KIÚT Térségfejlesztő Egyesület, Záhony, 2014; Ducza Lajos – Pintér Zoltán (szerk.): *Rekvium egy közösségért. A kisújszállási zsidó közösség története*, Kisújszállási Városvédő és –szépítő Egyesület, Kisújszállás, 2014; Szűcs József: *Hűlt helyek. Egy valaha volt zsidó közösség nyomában*, Almásfüzitő, 2018; Uő.: *Követ köre. Kocs valaha volt zsidó közösségének nyomában*, Kocs Község Önkormányzata, Kocs, 2019.

⁵⁹⁷ Braham, Randolph L. (szerk.) – Tibori Szabó Zoltán (közreműködésével): *i. m.*, 90.

Braham professzor a túlélők számát a trianoni Magyarország vonatkozásában 190.000-ben (ebből 144.000 Budapesten), a visszacsatolt területeken pedig 65.500-ban határozta meg. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy a vidéki zsidóság (különösképpen a határon túli egykori országrészekben) gyakorlatilag elvesztette a közösségek újjáépítéséhez szükséges humán erőforrásokat; az anyagiakról nem is beszélve. Braham professzor álláspontja szerint:

„a magyar zsidóság döbbenetes veszteségeit tovább súlyosbította a megmaradt zsidó népesség előnytelen demográfiai összetétele. Az életkor és nem szerinti megoszlás ugyanis nagyon kedvezőtlen volt 1945-1946-ban. A negatív tényezők különösen vidéken érvényesültek, ahol a zsidótlanítási program gyakorlatilag teljes egészében megvalósult. Eltekintve attól a néhány körzettől, ahonnan a zsidókat Strasshofba deportálták, a vidéki területre visszatérő zsidók szinte kizárólag 20-50 év közötti személyek voltak (...) Vidéken különösen nagy volt a veszteség a 20 éven aluliak és a 60 éven felüliek körében.”⁵⁹⁸

A fentebb említett Zsidó Világkongresszus fennmaradt kétnyelvű (román és magyar) felmérési kérdőívei alapján (összesen 418, amelyek Kolozsvárt, Nagykárolyt és Nagyváradot érintik) Gidó Attila Észak-Er-

⁵⁹⁸ *Uo.*, 92.

dély vonatkozásában kísérletet tett arra, hogy – a pusztá számokon túlmenően – valamiféle mérlegét adja az 1944-es Holokausztnak.⁵⁹⁹ Véleményem szerint az elemzés alapján megfogalmazott megállapításai a magyarországi vidék zsidóságának esetében is megállja a helyét:

„Hiányoztak a gyermekek, valamint az idős generáció, a túlélők többségét a fiatalok és a középkorúak alkották. Felborult a nemek közötti arány is, amely a háború utáni zsidó népesség reprodukcióját hátráltatta. Ehhez járult hozzá a családok szétszakadása, amelynek következtében jelentős számú a házassági piacon újból megjelenő, viszont sokszorosan traumatizált élettapasztalattal rendelkező özvegy/egyedülálló személynek kellett új életet kezdenie.”⁶⁰⁰

Ami a foglalkozásszerkezetet illeti 1946-ban, a korábbi időszakhoz képest, „a kereskedelem és hitelélet területén dolgozó személyek aránya jelentősen csökkent”. 1948 után pedig az államosítások és a szakmai

⁵⁹⁹ Gidó Attila: „A holokauszt mérlege. 1946-os helyzetkép az észak-erdélyi zsidóságról”, Regio. Kisebbség, Politika, Társadalom, 21/3, 2010, 116-149. „A húszoldalas kérdőívek tíz kérdésből és több alpontból álltak, és egyaránt vonatkoztak a túlélőkre és az áldozatokra. Nem csupán a családfők, hanem az életben maradt családtagok is külön, személyre szóló kérdőívet töltöttek ki. (...) Rákérdeztek a kérdőívet kitöltő túlélő személyes adataira (név, életkor, születési hely, lakhely, családi állapot, iskolai végzettség, foglalkozás), állampolgári minőségére, a deportálás előtt elszenvedett antiszemita megkülönböztetésekre, sérelmekre, kisajátított ingatlanokra, anyagi károkkra, valamint a deportálásokat megelőző életkörülményekre, jövedelmi viszonyokra. Külön kérdéscsoport foglalkozott a munkaszolgálatlal és a gettósítással, illetve a deportálással. A vallomást tevőknek fel kellett tüntetniük ugyanakkor a holokauszt következtében elpusztult családtagjaik és ismerőseik neveit, adatait, valamint az életben maradt hozzátartozókat. A kérdőívek végén nagyobb üres hely állt rendelkezésre azok számára, akik részletesebben is számot kívántak adni az átélt borzalmakról.” Uo., 118-119.

⁶⁰⁰ Uo., 127-128.

átrétegesítés politikai szándéka hátrányosan érintette a Holokausztot túlélő zsidók megélhetési lehetőségeit.

„Az új szocialista rendben egyre kevésbé volt helye és haszna a polgárságnak, a polgári foglalkozásoknak, és ez a zsidó népesség fokozatos pauperizálódásához vezetett. Ebből a helyzetből lényegében három kiút kínálkozott: a kivándorlás Izraelbe, optálás a szocialista állam által kínált karrierlehetőségek mellett, vagy a szocialista gazdaságpolitika által hasznosnak vélt munkásszakmák tanulása. Ezeket az opciókat és az országban végbement belpolitikai, gazdasági változásokat tükrözik az 1956-os foglalkozásszerkezeti adatok is. Ekkor az erdélyi zsidóságnak alig 0,6 százaléka volt kereskedő és 16,4 százaléka iparos. A munkások aránya viszont 27,5 százalékra, a hivatalnokoké pedig 51,5 százalékra ugrott.”⁶⁰¹

Magyarországi viszonylatban az erdélyi hazatérők esetében tapasztalható létbizonytalanságot, kétségbeesést, az újrakezdés körüli aggodalmakat fokozta a zsidó hazatérteket fogadó (az eltulajdonított/megigényelt anyagi javak visszaszolgáltatásának megtagadásából is táplálkozó) ellenséges közhangulat, amely esetenként pogromokban is megnyilvánult.⁶⁰²

⁶⁰¹ *Uo.*, 131.

⁶⁰² Lásd Csősz László: „Népirtás után...”; Uő.: „Antiszemita zavargások, pogromok és vérvádak, 1945–1948”, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=140:antiszemita-zavargasok-pogromok-es-vervadak-1945-1948&catid=16:esetek (letöltve: 2021. 07. 26).

A hazatérő zsidó egyénnek, az elszenvedett megaláztatások és a veszteségek mellett, azt is fel kellett dolgoznia, hogy a magyar állam nem csupán cserbenhagyta, hanem egyenesen kiszolgáltatta, miközben a társadalom többsége passzív maradt, esetenként haszonélvezője volt a zsidóság fizikai megsemmisítésének. Majd pedig, a háborút követő első években, a szembenézés és az önreflexió helyett a magyarországi társadalom a felelősség-áthárítás és az önfelmentés megoldását választotta. Arról nem is beszélve, hogy már 1946 elején megfogalmazódott a magyarság „bűntelenségének” a tézise.⁶⁰³ Mindszenty hercegprímás pl., a szilveszteri rádióbeszédében, egyértelműen elhatárolódott mindattól, ami 1944-ben (deportálások és tömeggyilkosságok) történt.⁶⁰⁴

Amennyiben ehhez a társadalmi közhangulathoz hozzávesszük a kommunista hatalomátvételt követő államszocialista rendszer társadalompolitikáját, illetve vallásellenességét, amely nehézségeket támasztott a hitfelekezeti szervezeti és intézményi élet újjáalapítása, újjászervezése terén, teljesen érthető, hogy sokan nem az újrakezdésben, hanem elsősorban a kivándorlásban gondolkodtak. És mivel a túlélők nem minden esetben maradtak meg az egykor virágzó közösségek helyszínein, így lassan-lassan már hiányoztak a közösségi léthez elengedhetetlen emberek. Ennek következtében még az újrainduló közösségek is sorra-sorra megszűntek, amiben az 1956-os forradalmat követő kirándulási hullám is jelentős szerepet játszott.

⁶⁰³ Egyed István: „Magyar háborús bűnösség”, *Új Ember* 1946. jan. 20, 2.

⁶⁰⁴ „Katolikus Magyarország. A Bíboros-Hercegprímás szilveszteri rádióbeszéde: Számvetést és lelkiismeretvizsgálatot!”, *uo.*, 1946. jan. 13, 2.

A Holokauszt Emlékközpont belső udvarán található egy üvegcsarnok, amely 2007. ápr. 16-a óta az Elveszett Közösségek Tornya nevet viseli. 12 üvegtáblája Zsótér László grafikusművész alkotása. Rákos Imre kutatásának köszönhetően az üvegtáblákon 1441 olyan település neve olvasható, ahol az 1944-ben hatósági erőszakkal véghezvitt deportálások miatt ma már nincs zsidó közösség. Míg az Áldozatok Emlékfala a személyes tragédiáknak állít emléket, addig az üvegtornyon olvasható településnevek egész közösségek értelmetlen és kegyetlen pusztulásának a mementói.⁶⁰⁵ Döntő többségük történetének megírása máig várat magára!

Összegzés

Joggal állapítható meg, hogy a magyarországi vidéki zsidóság 1944-ig szerves részét képezte az egyes települések, régiók, maga az egész ország gazdasági és társadalmi szerkezetének. Fontos szerepet játszottak a kulturális életben, és fontos szereplői voltak a polgárinak nevezett társadalmi rétegnek. A trianoni békeszerződést követően hozzájárultak a határon túli magyar kisebbség társadalmi jelenlétének erősítéséhez, gazdasági és kulturális életéhez.

1944 májusa és júliusa között – gyakorlatilag jó két hónap leforgása alatt – a magyar vidék gazdasági és társadalmi szerkezete részben vagy egészben megváltozott: százezrek tűntek el belőle, mondhatni egyetlen

⁶⁰⁵ <http://hdke.hu/rolunk/epulet/elveszett-kozossegek> (letöltés: 2021. 07. 26).

szempillantás alatt. Ennek az erőszakos demográfiai és társadalomszerkezeti átalakulásnak a feltárása még mindig várat magára. A számszerűsége túlmenően ebben a feltárásban nagyon sokat segíthetnek a hely- és mikrotörténeti munkák, amelyek hozzájárulhatnak a magyar Holokauszt történetének mélyebb társadalomtörténeti megértéséhez.

Vélelmezhető, hogy a magyar Holokauszt átfogó történetének megírásához előzetesen ezeket a helytörténeti kutatásokat kell(ene) elvégezni, a helytörténeti monográfiákat kell(ene) megírni, és később ezekből az elemekből épülhet(ne) fel a magyar Holokauszt egyetemes igényű történeti monográfiája. És akkor talán azokat a kérdéseket is jobban dokumentáltan meg lehetne válaszolni, hogy a második világháborút követően a magyar Holokauszt miképpen járult hozzá: (1) a határon túli magyarság meggyengüléséhez, illetve (2) a kommunista hatalomátvételhez Magyarországon?

A kötetben összegyűjtött tanulmányok eredeti megjelenései

Zsidókérdés, trianoni békeszerződés és *numerus clausus*, avagy hogyan szerezte meg Horthy Miklós a hatalmat, *Egyházforum. Keresztény közéleti-kulturális folyóirat* 35. (10. új) évf., 2020/2, 36-52.

Fények és árnyak. Katolikus egyházi vezetők, antiszemitizmus és holokaust a Horthy-korszakban (1920–1944), *Eszmélet. Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* 25. évf., 99. szám, 2013/ősz, 101-112.

Az óbudai keresztény egyházak viszonyulása a zsidósághoz a két világháború közötti időszakban

(<https://onedrive.live.com/?authkey=%21AF%5FTEL-RnQ6y2mbs&cid=95783025698561E6&id=95783025698561E6%219994&parId=95783025698561E6%21123&o=OneUp>;

nyomtatásban nem jelent meg).

A zsidókérdésről... mindenki tudja, hogy van'. Darányi Kálmán 1937. április 18-i szegedi beszédének sajtóvisszhangja, in: Kelemen Zoltán (szerk.): *Holokaust, csend, beszéd, emlékezet, üzenet (Tanulmányok a holokaust recepció köréből)*, Universitas-Szeged Kiadó, Szeged, 2019, 131-145.

Eucharisztikus Világkongresszus, Szent István év és első zsidótörvény Magyarországon 1938-ban (*nyomtatásban nem jelent meg*).

A Jó Pásztor Bizottság zsidómentő tevékenysége. Az elkendőzés művészete, in: Peter Kónya (szerk.), *Židia Pred A Za Karpatmi V Priebehu Stáročí*, Vydavateľstvo Prešovskej Univerzity, Prešov, 2013, 407-423.

A római katolikus egyház és a „zsidókérdés” a második világháború után (*nyomtatásban nem jelent meg*).

Az evangélikus egyház és a „zsidókérdés” a második világháború után (*nyomtatásban nem jelent meg*).

Önsorsrontó pusztítás. A magyar Holokauszt társadalomtörténeti mérlege és következményei, in: Jakab Attila – Kovács Tamás (szerk.): *Volt egyszer egy vidéki zsidóság*. Konferencia a Holokauszt Emlékközpontban, 2019. november 28. Tanulmányok, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 2019, 109-123.

Életrajz	Tanulmánykötetről
<p>Jakab Attila PhD, egyház- és vallástörténész (született: 1966, Csíkszereda). 1998-ban doktorált a Strasbourg-i Marc Bloch Egyetemen.</p> <p>Kutató tanársegédként dolgozott a Genfi Egyetemen, oktatott a Zsigmond Király Főiskolán és az ELTÉ-n. 2003 – 2011 között az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány tudományos munkatársa. Jelenleg a Holokauszt Emlékközpontban történész. A Wesley János Lelkészképző Főiskola doktori iskola előkészítőjének törzstagja.</p> <p>Fő kutatási területe az ókereszténység társadalom- és intézménytörténete, a keresztény identitás kialakulása és az antijudaizmus, valamint az egyházi antiszemitizmus a Horthy-korszakban.</p> <p>Több könyv szerzője vagy szerkesztője, illetve számos tanulmány és recenzió szerzője. (MMT link: https://m2.mtmt.hu/api/author/10040271)</p> <p>Pl. <i>Ecclesia alexandrina. Evolution sociale et institutionnelle du christianisme alexandrin (IIe et IIIe siècles)</i>. (Christianismes anciens, 1), Editions Peter Lang, Bern – Berlin, etc., 2001; 2., javított kiadás: 2004.</p> <p>Nyomdai előkészületben „Az ország békéjét és nyugalma és biztonságát szolgálja”. A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején (1938–1942) (Holokauszt Emlékközpont, 2021) c. könyve. Fordításában jelent meg: Dán Porat: <i>Keserű számvetés. A náci kollaborációval vádolt holokauszt-túlélők ellen indított izraeli perek</i>, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2020.</p>	<p>Az egyházi antiszemitizmust és a Holokausztot tárgyaló tanulmányokban egyfajta kronológiai és problémafeldolgozó szempont érvényesül.</p> <p>Horthy Miklós hatalomra kerülése összefügg a trianoni békeszerződéssel és az 1920-as numerus clausus törvénnyel. Ezt követi a katolikus egyházi vezetőknek a zsidósággal szemben tanúsított magatartása a két világháború között, amelyet az óbudai katolikus és református egyházközi kiadványok elemzése követ. Szó esik Darányi Kálmán 1937. ápr. 18-i szegedi beszédéről, amely a politikai- és a közbeszéd tárgyává tette a zsidókérdést. Ennek következtében indult el a zsidótörvények sorozata. Az első éppen a XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus központi ünnepei idején fogadták el és léptették életbe, 1938 májusában. Az elkövetkező években a zsidóellenes közhangulat megteremtéséből az egyházi sajtó is kivette a részét. A Vészkorszakban ezért is rendkívüli azoknak a személyeknek a kockázatvállalása, akik zsidómentő szerepet vállaltak. A Jó Pásztor Bizottság református szervezet tevékenységének elemzése azonban azt bizonyítja, hogy ez nem teljesen úgy történt, ahogy az a köztudatban esetleg él. A katolikus és az evangélikus egyházaknak a világháború utáni „zsidókérdés”-hez való hozzáállását vizsgálva világossá válik, hogy a szembenézés helyett inkább az önfelmentés, sőt magának a teljes magyar társadalomnak a felmentése került előtérbe. A kötetet egy társadalomtörténeti mérleg zárja, amely számot vet a Holokauszt következményeivel, és egyben jövőbe mutató perspektívákat is megfogalmaz.</p>